

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt : XXVI

Sa. 101

Ocak 1962

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1 9 9 8

Sahibi: T. T. K. adına Başkan Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAŞ.
Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür: ULUĞ İĞDEMİR.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
ÇİĞ, MUAZZEZ - KIZILYAY, HATİCE: Eski Babil devrine ait yeni tarihleri ihtiva eden veya formülleri eski tarihlere varyant teşkil eden beş tablet (Almanca tercümesi ve beş levha ile birlikte)	1
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD: Side Tiyatrosu (43 resimle birlikte) .	45
ÖZERDİM, DR. MUHADDERE NABİ: Çin dininin menşei meselesi ve dinî inançlar	79
SEVİM, DR. ALİ: Artukluların soyu ve Artuk Bey'in siyasi faaliyetleri.....	121
ORAL, M. ZEKİ: Yeni bulunan kitabeler (1 resimle birlikte)	147
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI: Elfevaid-ül muadde li Nizam-i Hükümet-i Bender-i Cidde	151
Nekroloji :	
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL: Osman Ergin (4 resimle birlikte)....	163
SAYILI, DR. AYDIN: Ordinaryüs Profesör Dr. Muzaffer Şenyürek (5 resimle birlikte)	181
Türk Tarih Kurumu'nun üç büyük kaybı	205
Bibliyografya :	
HIZIR, N.: Macit Gökberk, <i>Felsefe Tarihi</i>	207
UNAT, FAİK REŞİT: <i>Wüstenfeld - Mahler'sche Vergleichungs-Tabellen</i>	213
Kitaplardan Haber	217
Haberler :	
VI. Türk Tarih Kongresi	227
Milletlerarası Tarihî İlimler komitesi bürosunun toplantısı	228

Kapaktaki resim: Türk Tarih Kurumu'nun 1961 Altın-tepe kazılarında bulunmuş fildişinden Urartu aslan helkelciği (M. ö. 8. y. y. sonu)

B E L L E T E N

ISSN 0041-4255

Birinci Baskı: 1962
İkinci Baskı : 1998

BELLE TEN

Cilt XXVI

Ocak 1962

Sayı : 101

ESKİBABİL DEVRİNE AİT YENİ TARİHLERİ
İHTİVA EDEN VEYA FORMÜLLERİ ESKİ
TARİHLERE VARYANT TEŞKİL EDEN
BEŞ TABLET

Hazırhyanlar

MUAZZEZ ÇIĞ - HATİCE KIZILYAY

Kısaltmaların izahı — Verzeichnis der Abkürzungen

- ARN =M. Çığ, H. Kızılyay, F.R. Kraus, Eski Babil Zamanına ait Nippur Hukukî Vesikaları; Altbabylonische Rechtsurkunden aus Nippur. Istanbul 1952.
- JCS =Journal of Cuneiform Studies, New Haven 1947 ff.
- JCS III =F.R. Kraus, Nippur und Isin nach altbabylonischen Rechtsurkunden (1951).
- MSL =Materialien zum Sumerischen Lexikon
- RLA =Reallexikon der Assyriologie, herausgegeben von Ebeling und Meissner. Berlin und Leipzig, 1928-38.
- ŠL =A. Deimel, Sumerisches Lexikon, Rom 1925 - 1947
- Stamm =J. J. Stamm, die Akkadische Namengebung 1939 (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft (E.V.) 44. Band).
- TCL =Textes Cunéiformes, Musée du Louvre, Paris 1910 ff.
- UM =University of Pennsylvania. The University Museum, Publications of the Babylonian section. Philadelphia.
- UM V =A. Poebel, Historical and Grammatical Texts. 1914

- UM VIII 1 =E. Chiera, Legal and Administrative Documents from Nippur chiefly from the Dynasties of Isin and Larsa 1914.
- UM VIII 2 =E. Chiera, Old Babylonian Contracts. 1922.
- ZA =Zeitschrift für Assyrologie, Leipzig - Berlin 1886 - 1923
- ZDMG =Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Leipzig - Wiesbaden 1847 ff.

1955 senesi içinde Lagaş kolleksiyonunun numaralanmamış tabletlerinden III. Ur devrine ait olanları, muhteviyat itibariyle ve kronolojik olarak tasnif ediliyordu. Bu tasnifi tamamlayabilmek için, menşeleri Lagaş, Nippur, Puzrişdagan ve Umma olup birbirine karışmış halde bulunan ve şimdiye kadar hiç el sürülmemiş olan tabletler vardı ki, bu tabletlerin de gözden geçirilmesi lâzımdı. Zira bunlar arasında tasnifini yaptığımız Lagaş tabletleri guruplarına ithal edilecek tabletlerin bulunması ihtimali kuvvetli idi. İşte bu maksatla ikibin kadar olan bu karışık menşeli tabletler tetkik edildi, ve neticesinde hakikaten Lagaş, Nippur, Puzrişdagan ve Umma kolleksiyonlarına yeni ilâveler yapıldı. Fakat bu tetkikin en mühim neticelerinden birisi, Eskibabil devrine ait yeni tarihleri ihtiva eden veya mevcut tarihlerin eksik kısımlarını tamamlayan hukukî ve idarî muhtevalı beş tabletin bulunması olmuştur. Bu bizim için oldukça mühim bir sürprizdi, çünkü bunlar arasında yeni bir şey çıkacağını kat'iyen ümit etmiyorduk. Derhal hepsini toplu olarak neşretmeğe karar verdik. Ne yazık ki, elde mevcut neşriyatın çok az olması dolayısı ile tam bir çalışma yapıldı denemez. Fakat buna mukabil meslekdaşlara sunacağımız kopyalar, kendilerinin bizzat bu çalışmaları yapmalarına yol açacağını düşünerek müteselli oluyoruz.

Bu tabletler hakkında sorduğumuz suallere cevap vermek ve bir çok hususlarda bizi tenvir etmek lûtfunda bulunmuş olan, uzun seneler mesai arkadaşlığı yapmak bahtiyarlığında bulunduğumuz Sayın Profesör F.R. Kraus'a en derin teşekkürlerimizi sunarız.

Ni. 9304+13234. Yeni bulunan Ni. 13234, ARN No. 153 olarak neşredilen Ni. 9304'ün sağ üst köşesini tamamladığından bunun menşenin Nippur olduğu anlaşılıyor. Burada tabletin ARN'de neşredilen kısmı ile birlikte join olarak kopyası yapılmıştır. Böylece hem tabletin tamamını görmek, hem transkripsiyon ve tercümesini bir arada bulmak imkânı hasıl olacaktır. 9.3 × 5.2 × 2.7 cm. ölçüsünde

olan bu tablet, yeni birleştirilen kısımla birlikte 4 parçadan müteşekkil olmuşsa da henüz tamamlanamamış ve sağ tarafın büyük bir kısmı eksik kalmıştır. Mamafih bu eksik kısımların transkripsiyon ve tercümelerini kısmen tamamlamak mümkündür.

Mevzuu. Rahibe mevkiinde Enzu-[.....]'nın kızı Ninurta rahibesi Nudubtum'un evi yanındaki, Nusku-bani'nin kızı Ninurta rahibesi Eriştum'un 1/2 sar 2[+ x] gın ölçüsündeki evini ve zena-kapısını Eriştum'dan [.....]'ın kızı Ninurta rahibesi Baba-hegal satın alıyor. Onun fiatı olan 12 gın gümüşü satana veriyor. İstikbalde Eriştum ve onun varislerinden herhangi birisi bu ev için Baba-hegal'den herhangi bir hak iddia etmeyeceklerine dair Eriştum, kiralın adına 10 şahit huzurunda yemin ediyor.

Tarihi. Bunun Tarihi İsin'in onaltıncı kiralı Damiq-ilişu'ya ait olup UM V No. 70'e göre onun 8 nci senesinin ismidir, bak s. 8. ARN No. 14 ay. 8'de bulunan bu tarih, RLA II, s. 149 sağ taraf 214'de "I" olarak gösterilmekte ise de orada büyük bir kısmı kırık olup ancak bir kaç işaret bulunmaktadır. Bunu kısmen tamamlayan ARN 14'ün transkripsiyonu F.R. Kraus tarafından JCS vol III s. 8'de verilmiştir. Bizim metnimiz de bu transkripsiyondaki bir yeri tashih etmekte ve ona nazaran küçük bir değişiklik arzetmektedir. JCS'deki transkripsiyon ve tercüme müteakip şekildedir :

m[u]ú s.s[a] ^dda-[mi-iq--i-lí]-šu lugal. e 2 giş.şu[ni]r(?)
g[uşkin(?) kù(?) .bab] bar(?) 2(?) .a(?) x ^dişkur ^dinanna [^dnan]
na. ra mu. ne. dím. ma "kiral Damiq-ilişu'nun İşkur, İnanna ve Nanna tanrılarına altından gümüşten iki sembolü yaptırttığı senenin müteakip senesi". Bizim metnimizde ay. 16 v. d.: m[u]ú[s.sa^d]
^dda-mi-iq--i-lí-šu lugal. e [2 giş.şu.]nir guşkin 2.a.bi [^dişkur]
^dinanna DÜ. A. NU. KI. ra [mu].ne.en.dím.ma

Bu iki metin karşılaştırıldığı takdirde bazı eksik yerlerin birbirinden tamamlandığı görülüyor. F.R. Kraus, hernekadar ARN 14 deki guşkin ve kù.babbar'ı istifhamla göstermiş ise de tabletteki kırık yer her iki kelimeyi almağa müsait olduğu gibi kù.babbar'ın sonundaki UD işaretinin yarısı da görülmektedir. Buna mukabil bizim metnimizde guşkin kelimesi gayet vazih olup kù.babbar kelimesi yoktur. Yalnız guşkin'i takip eden işaretler 2.a.bi dir ki, bu şekilde JCS III. s. 6, Enbil-bāni b, RLA II s. 156, 103 ve diğerlerinde geçmektedir. 3 ncü satırda F.R. Kraus ^dinanna dan sonra işaret bakıyelerini ^dnanna okumak istemiştir. Her iki

metinden de bunun ^dnanna olmadığı anlaşılıyor. Fakat ne olduğu kat'î olarak bilinmemekle beraber TCL XV (1930), Pl. XXVII 208'de bulunan ^dinanna *ni-nu-a* gibi tanrıçe İnanna'nın ait olduğu bir şehri göstermesi ihtimal dahilindedir. MAH 15937 (E. Sollberger, Genève 26, 1946 s. 64 ve 71) de bulunan aynı tarihte [dış] kur ^dinanna'dan sonra kopyadaki işaret bakıyeleri ra olabilir. Eğer bu doğru ise buna nazaran ARN 14 ve bizim metnimizde ^dinanna ile ra arasın agiren bu işaretin İnanna'yı tavsif eden bir kelime olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bütün araştırmalara rağmen DÜ.A.NUKI şehir ismi bulunmamıştır. İlk bakışta bu işaretlerin Ninua'nın yanlış yazılmış bir şekli de olabileceği akla gelebilir. Fakat gerek ARN 14 gerekse bizim metnimizde son işaretin NU oluşu buna imkân bırakmaz, zira her iki metinde aynı yanlışlığın yapılması pek düşünülemez.

Öy.

1. 1/2 s[ar]2[+ x g]in é. dù. a šà ki lukur.ra
2. 1 ⁿⁱig.zé.na
3. da.é nu-du[u]b-tum lukur ^dnin.urta
4. dumu.mí ^{en}.líl.[d]a.a.a!.an
5. é e[ri-iš-]t ![a luk]ur ^dnin.urta
6. dumu.m[í ^dnusku-bā-ni]
7. ki e-ri-i[š-tum lukur ^dnin.urta]
8. ^dba.ba₆-h[e.gál lukur ^dnin.urta]
9. dumu.mí [.....]
10. in.ši.[in.šám]
11. šám ^{am} [til.la.bi.šè]
12. 12 [gín kù.babbar]
13. in.n[a.an.lá]
14. ud.kúr.šè e-r[i-iš-tum]
15. ù ibila.ni a.n[a me.a.bi]
- ay.
16. é.bi.šè ^dba.ba₆-h_e.gál[.ra]
17. gù.nu.um.gà.gà.dè[. .]
18. ^Le-r[i-iš-tum lukur ^dnin.urta]
19. mu lugal.[bi in.pàd]
20. igi lú-^d[.....]
21. igi lugal.x[.....]
22. igi lugal.x[.....]

ESKİBABİL DEVRİNE AİT BEŞ TABLET

23. igi *bi-tu*[*m*]
 24. igi arad-^dEN.[.....]
 25. igi *ya-at*[-]
 26. igi *hu-un-d*[*u-ul-tum* *dumu za-zi-ia*]
 27. igi *a-ḥa-t*[*um*]
 28. igi *be-ta-tum* lukur du[*mu.mí*]
 29. igi *la-al-la*-^d[.....]
 30. itu [apin.d]u₈. a
 31. m[u ús.sa ^d]*da-mi-iq-ì-lí-šu* lugal.e
 32. [2 giš.šu.]nir guškin 2.a.bi
 33. [^diškur] ^dinanna DÛ. A. NU. KI.ra
 34. [mu.]ne.en.dím.ma

mühür :

1. *e-ri-iš-tum*
 2. *dumu.mí* ^dnusku-*bā-ni*

Öy.

1. Rahibeler mevkiindeki 1/2 s[ar] 2[+ x g]in ölçüsündeki evi,
 2. 1 zena kapısını
 3. tanrı Ninurta rahibesi, Enlil-daaan'ın
 4. kızı Nudubtum'un evi yanındaki
 5. tanrı Ninurta rahibesi, Nusku-bani'nin
 6. kızı E[rišt]a'nın evini
 7. [Tanrı Ninurta rahibesi Erištum']dan
 8. [Tanrı Ninurta rahibesi],
 9. [.....]'ın kızı Baba-hegal
 10. satın [al]dı.
 11. [onun] satış [bedeli]
 12. 12 [gîn gümüğü]
 13. ona [tart]tı.
 14. İstikbalde Eri[štum]
 15. ve varislerinden herhangi [birisi]

Ay.

16. mezkûr ev için Baba-hegal'den
 17. bir hak iddia etmeyeceklerine dair
 18. Eri[štum, tanrı Ninurta rahibesi]
 19. kiralın adına [yemin etti.]
 20. Lu[.....]önünde
 21. Lugal[.....]önünde

22. Lugal[.....]önünde
 23. Bitu[m]önünde
 24. Arad-En[.....]önünde
 25. Wat[.....]önünde
 26. Hund[ultum, Zaziya'nın kızı]önünde
 27. Ahat[um]önünde
 28. [.....]kızı rahibe Betatum önünde
 29. Lalla[.....]önünde
 30. VIII nci ay
 31. kiral Damiq-ilišu'nun
 32. altından [iki sembolü]
 33. [İşkur] ve DÜ.A.NU.K'li(?) İnanna tanrılarına
 34. [yap]tırıldığı senenin [müteakıp senesi,]

mühür :

1. Erištum

2. Nusku-bāni'nin kızı

Sa. 1—Kırık yer tahminen böyle görünüyor.

1—ki l u k u r. r a = rahibeler mevkii: JCS vol III s. 148, Nippur vesikalarında çok geçtiğinden Nippur'un bir semti olmalıdır.

2—^{si3} i g. z é. n a = bu cins metinlerde çok geçen bir nevi kapıdır. bak: ŞL. 147, 14

5—Mühürde *e-ri-iš-tum* olduğu halde burada bunun yerine yanlış olarak *e-ri-iš-ta* (!) yazılmış.

6—Mühüre göre tamamlandı.

8—^aba.ba-₆-^he.gál'in lukur. ^anin urta olduğuna dair tabletin diğer yerlerinde bir emmare yoksa da burada ^he'den sonra yer çoktur ve *d u m u. m* müteakıp satıra yazılmıştır. Bundan başka "rahibe mevki"inden ev aldığına göre kendisi de rahibe olmalı. bak. Ni. 13209 s. 7

25—Stamm, s. 122'ye göre *u-a-at-[ra-at-^ha-tum]* belki olabilir.

26—ARN No. 62 A 11'e göre tamamlandı. Bu tablet sayesinde tarihi kırık olan ARN No. 62'de tarihlenebilir. Çünkü her iki vesika da şahit listesinde geçen şahitlerden dördünün ismi aynı şahıslardır. Bunlar :

lú- ^d [...]	Ni. 9304 + 13234	A.20=	ARN	62	A. 3', 4'
bi-[t]um-[...]	"	A.23=	"	"	A. 2'
^h u-un-d[u-ul-tum]	"	A.26=	"	"	A. 7'
be-ta-tum lukur	"	A.28=	"	"	A.11'?

29—Stamm S. 312: *al-la-^abēli-^{inā}'a*

Ni. 13209 - Bu tablet, lukur. ^dnin.urta, ki lukur.ra (bk. s. 6) ifadelerinden Nippur menşeli olarak kabul edildi ve Nippur koleksiyonuna ithal edildi. 10.2×5.8×2.9 cm. ölçüsünde olan tablet, vaktiyle iki parça halinde olup sonradan yapıştırılmıştır, fakat bu birleştirilmenin kimin tarafından yapıldığı bilinmiyor. Öy. ü tamdır. ay. ün alt yarısının sağ tarafı satıhtan kopmuş, bu yüzden şahit isimlerinin sonları ile tarihe ait satırların sonları kırıktır.

Mevzuu. Rahibe mevkiinde tanrı Ninurta'nın rahibesi olan Hunabatun'un evi bitişiğinde Ur-Ninmug'un kızı tanrı Ninurta rahibesi Geme-Nanna'ya ait 1/3 sarlık evi, ağaç aksamı ile birlikte Ninurta rahibesi Hunabatun (yâni komşu olan rahibe) Lagaş kanalının kazıldığı senede satın alıyor. Evin satış bedeli olan 11 gın gümüşü satana tartıyor. Bundan iki sene sonra Ur-Ninmug'un oğlu Nanna-adah (Satan rahibenin kardeşi) ortaya çıkıyor ve iki ev arasındaki ara duvar, kalaslar ve kamışlar üzerinde hak iddia ediyor. Bunun üzerine satın alan Hunabatun, daha evvel verdiği paraya ilâveten 3 1/2 gın gümüşü (ilk verdiği paranın hemen hemen 1/3 kadar) vermek mecburiyetinde kalıyor. Bundan sonra evi satan her iki kardeş, kendileri ve varislerinden herhangi birisi bu ev için bir hak iddiasında bulunmayacaklarına dair biri kadın olmak üzere on şahit huzurunda kıralın adına yemin ediyorlar.

Tarihi. Bu vesika, birbirini bir sene ara ile takibeden iki sene isminin bulunması dolayısıyla mühimdir. Fakat bu sene isimlerinden sonuncusu çok kırıktır; diğerin de ise kanal isminin ilk işareti pek gayri vazihdir. Yaptığımız mukayeselerden bu işaretin ŞİR . BUR ve tarihin Rîm-Sin'in 9'ncu senesi olması pek akla yakın geliyordu; fakat ikinci tarih Rîm-Sin'in ne 9'ncu senesinden evvelki tarihlere, ne de sonraki tarihlere benziyordu. Şu halde ikinci tarih ne idi ve birincisi hakikaten Rîm-Sin'in 9'ncu senesi olabilir mi idi? Eğer içinde geçen şahıs isimleri bir tesadüf eseri olarak tarihli ve diğer Nippur vesikalarında geçse idi, belki o zaman prospografi yoluyla nisbî bir tarih koymak ve o yoldan araştırmak mümkündü. Uzun zaman tablet masamızın üzerinde durdu. Her gün bir kaç kere elimize alıyor, ve acaba ne olabilir diye düşünüyorduk. Nihayet evvelâ vesikanın tanzim tarzını F.R. Kraus, JCS vol III s. 91'deki tanzim tarzları ile mukayeseyi uygun bulduk. Bunun neticesi Larsa vesikalarından ziyade İsin mukavele örneklerinden B II a gurubuna girdiği görüldü. Şu halde tarihi İsin sülâlesine ait olabilirdi. Yapılan araştırma neticesi 41 ve 42 nci satırlardaki tarih İsin'in

16 ncı kiralı Damiq-ilişu'nun RLA II 149 sağ taraf = UM V 70 obv. 5'de gösterilen g senesi olabileceği kanaatine varıldı. Zira UM VIII, 1 No. 15, de ve E. Sollberger'in lütfen transkripsiyonunu göndermiş olduğu MAH 15888'deki tarih bu tarihe çok benzemektedir; ve kırık yerlerle kalan izler bu tamamlamaya çok uygundur. Yalnız bizim vesikamızda sonda ba.ḫun yerine máš.e i[n pàd] vardır¹.

Bu, bu suretle tesbit edildikten sonra, bundan iki sene evveline ait olan 14'ncü satırdaki sene ismi de şimdiye kadar bilinmeyen UM V 70 obv. 3'deki tarih olmalıdır, diye düşünüldü. Fakat bu da pek tatmin edici değildi. Bir de 14. ncü satırdaki senenin kat'i olarak Rīm-Sin'in 9 ncu senesine, ikinci tarihin de Damiq-ilişu'ya ait olduğu göz önüne alınarak bu bakımdan tetkik edilmeye başlandı.

JCS III s. 27'ye göre Rīm-Sin'in 9 ncu senesi Damiq-ilişu'nun 3 ncü senesine tekabül etmektedir. Bizim ikinci tarihimiz Rīm-Sin'in 9 ncu senesinden iki sene sonra olduğuna göre Damiq-ilişu'nun 5 nci senesi olması lâzım gelir. Bu tarih RLA II s. 147 sol tarafta transkripsiyonu verilen UM V No. 70'in 5. satırında geçmektedir². Bu parçanın UM V plate CII'deki fotoğrafı tabletin üst kısmı olduğunu biraz gösteriyorsa da Profesör S.N. Kramer'in lütfen verdikleri malûmata göre bu hakikaten doğrudur. Bu vaziyette RLA II, s. 147'deki ilk satır Damiq-ilişu'nun ilk senesi olması lâzım. Fakat burada 1-4 ncü seneler kırıktır. Yalnız Ungnad'ın transkripsiyonunda birinci satır [m u a l] a [m(?) . . .] ile başlamış ise de JCS III s. 8'e göre bu doğru değildir. Çünkü Damiq-ilişu'nun birinci senesi "m u ^{da}mi-iq—i-li-šu lu ga l"dir; ve İsin sülâlesinin ilk sene isimleri hep aynı tarzdadır (bk. JCS III s. 8. 1). Bu liste Damiq-ilişu'nun birinci senesinden başlayarak Rīm-Sin'in İsin'i zaptettiği 29 ncu senesinden 53 ncü senesine kadar olan zamanı ihtiva etmektedir. Buna göre RLA II s. 149 sağ tarafta gösterilen Damiq-ilişu'nun c-m seneleri bu kralın 1-10 ncu seneleri demektir. JCS III s. 44'e göre, bunlar arasından g, h, l yani listeye nazaran 5, 6, 9'ncü seneler ile a, b, n seneleri Nippur metinlerinde geçmektedir. Yine aynı yerde belirtildiğine göre Nippur en geç 19-VII-Rīm-Sin 9(= UM V No 87) de henüz Rīm-Sin'in elinde idi. Nippur'un Damiq-ilişu'ya

¹ JCS III s. 9 göre, tarih formüllerinde ḫ u n (bir yüksek rahibi takdis etmek) daha evvelki bir muameleyi, m a š. e --p à d (yüksek bir rahibi fal ile seçmek) ise müteakip bir muameleyi göstermektedir. Bunlar bazan 2 bazan 3 sene ara yahut da aynı sene içinde olabiliyor.

² Not 1'e nazaran UM VIII, I No. 15, 29 ayrı bir sene ismi olup bizim tarihimizden daha evveline ait olması icabettir (bk. s. 9.).

geçtiğini gösteren ilk tarih UM VIII, 1 No. 15'dir. İşte bu iki tarih arasında Nippur'un İsin sülâlesine geçmiş olması lâzımdır ki, bizim vesikamızda bunu teyit etmektedir. Rîm-Sin'in 9. senesinde yapılan mukavele iki sene sonra yani Damıq-ilişu'nun 5. senesinde değiştirilmektedir. Nippur, Damıq-ilişu'nun 3 ncü senesinin 7nci ayında henüz Rîm-Sin'in elinde olduğuna göre UM VIII, 1 15 deki tarih ile bizim tarihimiz arasında s.8 n. 1 de işaret edilen zaman farkı pek azdır. Zira Nippur'un Damıq-ilişu tarafından zaptı, bunun 3 ncü senesinin 7 nci ayından sonra veya 4 ncü senesinin başında olmalıdır. Her iki ihtimalde de bu mühim hadisenin 4 ncü sene isminde zikredilmiş olması akla çok yakındır. Bu takdirde UM VIII, 1 No. 15 ancak 5 nci senenin ilk kısmına ait olabilir. Esasen Bu metin 6 ncı ayda bizimki ise 12 nci ayda yazılmıştır. Belki bu tesadüfî değil, zikredilen sebepten dolayıdır. Bu böyle kabul edilmediği takdirde UM VIII, 1 No. 15 için yalnız 4 ncü sene kalıyor. Nippur'un tekrar Rîm-Sin'in eline geçmesi Damıq-ilişu'nun 15., Rîm-Sin'in 21. senesinde olmuştur (bak. JCS III 44). Bu yere göre Nippur metinlerinde geçen a, b, n seneleri de ancak Damıq-ilişu'nun 10 - 14. senelerine ait olabilir. JCS III s. 9 da Nippur'dan gelmeyip başka şehirlerde bulunan tabletlerdeki o, o+1, p, q sene isimleri vardır ki, bunlar belki Damıq-ilişu'nun ya 2-3. senelerine veya 15-23. senelerine ait olabilirler.

öy.

1. 1/3 sar é.dù.a šà ki lukur.ra
2. giš. kéš.da íb.si ba.lá.a.bi.šè
3. da.é *hu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
4. dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum
5. é gemé-^dnanna
6. ki gemé-^dnanna lukur ^dnin.urta
7. dumu.mí ur-^dnin.mug.ta
8. *hu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
9. dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ke₄
10. mu ^dlagaša^{KI} mu.ba.al.la.a
11. in.ši.in.šám
12. šám^{am} til.la.bi.šè
13. 11 gín kù.babbar in.na.an.lá
14. egir.bi.ta mu.II.àm DU.ù.bi
15. ^dnanna-á.daḥ dumu ur-^dnin.mug.ta!

16. mu.iz.zi dal.ba.na ^gür. ħi.a
 17. ù gi.ħi.a.bi
 18. inim.in.da.an.gar.ma
 19. *Ħu-na-ba-tum* dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ke₄
 20. 3 1/2 gín kù.babbar
 ay.
 21. ^I^dnanna-á-daĥ dumu ur-^dnin.mug.ra
 22. in.ne.en.daĥ
 23. ud.kúr.šè gemé-^dnanna lukur ^dnin.urta
 24. ^I^dnanna-á.daĥ šeš.a.ni
 25. ù ibila.a.ni na.me
 26. é.bi.šè *Ħu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
 27. dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ra
 28. gù.nu.um.gá.gá.dè.a
 29. mu.lugal.bi in.pàd.dè.eš
 30. igi dingir.mu.pàd.da nar.šè
 31. igi a.gu.ú.a nar.šè
 32. igi ħa.la-^dama.a.[r]a.zu
 33. dumu.mí *a-^ui*-[.....A]N.šè
 34. igi *iš-ta-a-a* dumu[.....]šè
 35. igi *da-mi-iq*-[.....]i-lí.šè
 36. igi lú.é.ma[ħ.....]šè
 37. igi *ši-lí-eš₄-t[ár(?)*.....š]è
 38. igi ur-^d*[.....]x.šè
 39. igi ^dnanna[.....]šè
 40. igi kù-^d[.....] x
 41. itu šè.gur₁₀.kud m[u ^d*da-mi-iq--i-lí-šu* luga]l.e
 42. lú.maĥ ^d[nin.in.si.na/nin.ì.si.in^{k1}]
 43. máš.e i[n.pàd]

mühür :

I

II

1. gemé- ^d nan[na]	1. ^d nanna-á.da[ħ]
2. lukur ^d nin.[urta]	2. dumu ur- ^d nin.mug
3. [du]mu.mí xyz	

öy.

1. Rahibe mevkiindeki 1/3 sarlık evi
2. Ağaç aksamıyla ne kadar varsa (hepsini),
3. Nanna-mansum'un kızı tanrı Ninurta rahibesi

4. Hunabatum'un evi yanında
5. Geme-Nanna'nın evini
6. Ur-Ninmug'ın kızı,
7. Tanrı Ninurta rahibesi Geme-Nanna'dan
8. Nanna-mansum'un kızı, tanrı Ninurta
9. rahibesi Hunabatum,
10. Lagaş kanalının kazıldığı sene
11. satın aldı.
12. Onun satış bedeli olan 11 gin gümüşü
13. ona tarttı.
14. Ondan iki sene sonra
15. Ur-Ninmug'un oğlu Nanna-adah
16. ara duvar, kalaslar
17. ve kamışlar için
18. ondan talebde bulunduğundan
19. Nanna-mansum'un kızı Hunabatum
20. 3 1/3 gin gümüşü
- ay.
21. Ur-Ninmug'un oğlu Nanna-adah'a
22. ilâve etti.
23. İstikbalde tanrı Ninurta'nın rahibesi Geme-Nanna,
24. onun kardeşi Nanna-adah
25. ve varislerinden hiç birisi
26. mezkûr ev için Nanna-mansum'un kızı
27. Tanrı Ninurta rahibesi Hunabatum'dan
28. bir hak iddiasında bulunamayacaklarına dair
29. kıralın adına yemin ettiler.
30. şarkıcı Dingir-mupadda önünde
31. şarkıcı Agua önünde
32. Avi[.....]'ın kızı
33. Hala-Amaa[ra]zu önünde
34. [..... kızı] İštaa önünde
35. [..... oğlu] Damiq-[.....]önünde
36. [..... oğlu] Lu-Ema[h.....]önünde
37. [..... oğlu] Sili-eş[tar.....]önünde
38. [..... oğlu]Ur-[.....]önünde
39. [..... oğlu] Nanna-[.....]önünde
40. [..... oğlu] Ku-[.....]önünde

41. XII. ay kr[al Damiq-ilišu]
 42. Tan[rı Nininsina'nın] büyük adamını
 43. Fal ile seç[tigi] sene
 mühür :

1. Geme-Nan [na]	1. Nanna-ada [h]
2. Tanrı Nin [urta] rahibesi	2. Ur-ninmug'un oğlu
3. xyz'in kızı	

Sa.1—ki lukur.ra bk.s.6

2—giš. kéš.da = (evin) ahşap kısmı: ŠL. 152, 147

2—íb.si ba.lá.a.bi.šé; íb.si = büyüdü, ba.lá = küçüldü, kelimelerinden müteşekkil olan bu terkip, sondaki a = -lik, lık, bi = onun, šè = kusus ekleriyle “büyüldü küçüldüğüne” yani “ne kadar varsa” mânasına gelmektedir. JCS vol III s. 148 deki íb-dirig ba.lá = “aşağı yukarı” ile aynı mânadadır. İleride satın alan tekrar gelip vesikada yazılı olandan daha az aldığını iddiaya kalkmasın diye burada “ne kadar varsa (hepsini)” şeklinde tasrih ediliyor.

7 — ^dnin.mug: A. Deimel, *Pantheon Babylonicum* (Romae 1914) s. 217 sağ taraf 2665, burada bu tanrı ismi ile teşkil edilmiş şahıs adının E. Huber, *die Personennamen in den Keilschrifturkunden aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin* (Leipzig 1907) s. 179 No. 12 de olduğu söyleniliyorsa da bu kitabın elimizde mevcut olmaması dolayısı ile mukayese edilememiştir.

15 — ur-^dnin.mug dan sonra burada bir t a gelmemesi lâzımdı, yukarıdakine uyularak yanlış yazılmış olmalı.

16 — iz-zi = duvar: ŠL 296, 49; dal.ba.na = aralık: ŠL 86, 60, her ikisi “ara duvar”. Bu ara duvar hakkında bk. B. Landsberger, *die Serie ana ittišu* s. 218 (*Materialien zum Sumerischen Lexikon I*, MSL) 1937. Babilliler ekseriya iki ev arasında bir duvar kullandıklarından duvara sahip olan, komşusundan bu duvar için bir miktar para alırdı. Burada herhalde satın alan komşu evin sahibi olduğuna göre, ara duvarın sahibi satan taraf olmalıdır. Bunu erkek kardeş bildiği için sonradan gelip bunun için tekrar para istemiş olacak.

^{giš}ür = kalas: ŠL 255, 9.

32 — ^dama.a.ra.zu: A. Deimel, *Pantheon Babylonicum* s. 63 sol taraf 206.

34 — *iš-ta-a*: *ištar* ile başlayan ismin kısaltması olmalı. böyle bir isim başka yerde bulunamamıştır. Yalnız *iš-ta-[a]-tum* şeklinde bir isim UM VIII, 2 No. 176, 16'da geçmektedir.

İkinci mühürde gemé-^dnanna'nın babası ur-^dnin.mug olması lâzım iken başka görünüyor. Bütün tetkiklere rağmen tablet üzerinde ancak iki mühür baskısı tesbit edildi ki, üçüncü satır muhakkak bu mühüre ait olmalıdır. Yalnız her üç satır aynı baskı üzerinde görünmüyor. Baskının birisinde gemé-^dnanna, lukur ^dnin.urta, diğerinde ise lukur ^dnin.urta, dumu.mí xyz görünüyor. Bunlar birleştirilince ikinci mühür çıkıyor. Bu vaziyetten bu mührün doğrudan doğruya bizim gemé-^dnanna'ya ait olmadığı, aynı ismi taşıyan fakat babasının adı başka olan bir şahsa ait mührün alınarak kullanıldığı anlaşılıyor. Başka şahsın mührünü kullanmak âdeti Babillilerde vardır, hattâ tamamiyle ayrı bir isimde mühür kullanılırdı (bk. M. Schorr, *Altbabylonische Rechtsurkunden* s. XLII).

Ni. 13210-Öy. 3 de lú-^den.líl.lá, ay. 17 arad-^den.líl.lá, ay. 18 na-bi-^den.líl.lá isimlerinin umumiyetle Nippur'lu şahıslara ait olması ve tabletteki diğer şahıs isimlerinin Nippur vesikalarında bulunması dolayısı ile bu tablet Nippur koleksiyonuna ithal edildi.

Tablet, 8.2 × 5 × 2.6 santim ölçüsünde olup alt kenarın bir kısmı kırıktır. Bunun için öy. ün son satırı ile ay. ün ilk satırı hemen hemen yoktur. Mamafî gerek kalıntılardan gerekse metnin gelişinden bu satırları tamamlamak imkânı vardır.

Mevzuu. Nehrın beri tarafındaki Lu-Enlilla'nın komşusu olan Nanna-mansum'a ait 20 sar'lık hurma bahçesini Šeš-kallanın oğlu Nanna-mansum'dan Šeškalla'nın oğlu Ur-Gula (kardeşi) satın alıyor ve bahçenin fiyatı olan 6 1/2 gin gümüşü ona tartıyor. Šeškalla'nın oğlu Nanna-mansum (satan) bu tarla için ileride bir hak iddia etme yeceğine dair üç şahit huzurunda yemin ediyor.

Tarihi. İsin sülâlesinin onbirinci kralı Enlil-bāni'ye ait yeni bir sene ismidir. Şimdiye kadar bu kırala ait sene isimleri bir sıra halinde, birbirini takip eder şekilde bulunmamıştır. Biz RLA II 149 sol taraf ile JCS vol III s. 6 da neşredilenlerin sırasını takip ederek buna j senesi diyoruz. "kıral Enlil-bāni'nın kuru/aşağı (bk. s. 15) tarla ve kırları deniz kenarına kadar kazdığı sene" olarak tercüme ettiğimiz bu ifadede bir kanal isminin bulunması beklenirdi. Zira mu.un.ba.al = kazdı fiilinin şimdiye kadar münhasıran kanal kazmakta kullanıldığı görülmüştür. Fakat metnimizde maalesef kanalı gösteren id işareti yoktur. Ya asıl sene ismi id a.šag a.gàr sig (?) şeklinde idi de bizim metnimizde id hazfedilmiştir veya aslı böyledir. O takdirde belki deniz kenarına kadar olan araziye kazmak suretiyle sulamağa ve ekmeğe müsait bir hale sokuyor denilebilir.

öy.

1. 20 SAR ^{gš}kiri₆ ^{gš}gišimmar
2. a.šag bal.ri.a
3. ús.sa.du lú-^dnin.líl.lá
4. ^{gš}kiri₆ ^dnanna-ma.an.sum
5. ki ^dnanna-ma.an.sum
6. dumu šeš.kal.la.ta
7. ^lur-^dgú.la
8. dumu šeš.kal.la.ke₄
9. in.ši.in.šám
10. šám^{am} til.lá.bi.šè
11. 6 1/2 gín kù.babbar
12. i[n].na[.an.lá]

ay.

13. [^dnanna-ma.an.sum dumu šeš.kal.la.ke₄]
14. ^{gš}kiri₆.bi.[šè]
15. gù.nu.um.gá.gá.a
16. mu lugal.bi in.pàd
17. igi arad-^den.líl.lá
18. dumu *na-bi*—^den.líl.ke₄
19. igi ^dnanna.me.DU dumu lú-dingir.ra
20. igi lú-dingir.ra dub.sar
21. itu sig₄.a
22. mu ^den.líl-*bā-ni* lugal.e
23. a.šag a.gàr sig(?)
24. [za]g a.ab.ba.šè
25. mu.un.ba.al

mühür :

1. ^dnanna-ma.an.sum
2. dumu šeš.kal.la

öy.

1. 20 sarlık hurma bahçesini
2. tarlanın beri tarafında
3. Lu-Ninlilla'nın komşusu
4. Nanna-mansum'un bahçesini
5. Šeškalla'nın oğlu
6. Nanna-mansum'dan
7. Šeškalla'nın oğlu

8. Ur-Gula
9. Satın aldı.
10. Onun satış bedeli
11. 6 1/2 gın gümüşü
12. ona [tarttı.]
- ay.
13. [Šeškalla'nın oğlu Nanna-mansum]
14. mezkûr bahçe için
15. bir hak iddia etmeyeceğine dair
16. kıralın adına yemin etti.
17. Nabi-Enlil'in oğlu
18. Arad-Enlilla'nın önünde,
19. Lu-dingirra'nın oğlu Nanna-medu önünde
20. kâtip Lu-dingirra'nın önünde
21. III. ay
22. kıral Enlilbani'nin
23. kuru/aşağı tarla ve kırları
24. deniz kenarına kadar
25. kazdığı sene

mühür :

1. Nanna-mansum
2. Šeškalla'nın oğlu

Sa. 1 — bal-ri = beri taraf: ŠL 9, 32; MSL I s. 89

3 — ú s. s a. DU = komşu, hudut, bir arazi ile hemhudut: ŠL 211, 62, MSL I s. 89.

23 — sig: bu işaretin sig olduğu kat'î söylenemez, fakat işaretin ne olduğu da bilinmiyor, sig okunuşu en uygun görüldü. ŠL. 592, 2'e göre "kuru, çorak", 592, 12'e göre de "aşağı" mânasına gelmektedir. Bu mânalardan biri, sulama bahis mevzuu olduğundan, buraya belki uyabilir.

Ni. 13211 - 4.3' × 4.5 × 2.1 ölçüsünde olan bu parça tabletin üst yarısıdır. Üzerinde bulunan İsin kralı Ur-Ninurta'ya ait tarih, bunun Nippur menşeli olmasını ihtimal dahiline soktuğundan biraz şüphe ile de olsa Nippur koleksiyonuna ait numara verilmesi uygun görüldü. Çünkü İsin'in altıncı kralı Ur-Ninurta, Nippur vesikaları üzerinde sene isimleri bulunan İsin'e ait ilk kıraldır (bk. JCS III S. 31).

Mevzu, Metin kısmı çok kırık olduğundan muhteviyatı tam olarak bilinmiyor. Yalnız kalan satırlardan ve mühür izlerinden İsin şehrin-

den ve Gugir isimli bir tarladan getirilen arpa ve kaplıcanın teslim veya tesellümüne ait bir makbuz olduğu anlaşılıyor.

Tarihi. Kıral Ur-Ninurta, RLA II 148 sağ tarafa göre 27 sene E. Sollberger, JCS vol VIII No. 4, S. 135-136 ya göre 28 sene saltanat sürmüş olmasına rağmen buna ait maalesef ARN No. 1-2 = JCS vol III S. 5 de a - b olarak gösterilen iki sene isminden başka sene ismi bulunmamıştır. Bizim metnimizdeki tarih ile bu rakam üçe çıkmış ise de kıralın kaçınıcı saltanat senesine ait olduğu bilinmemektedir. Bunu da c senesi olarak isimlendirebiliriz.

öy.

1. 140 še (gur) níg.gál.la
 2. ì.si.in ^{ki}.ta
 3. 5/30 (gur) níg. gál.la
 4. a.şag gú.gır(?) ^{ki}
 5. [.]x níg.gál.la
- Tabletin yarısı kırık.

ay.

- x+1. [.]x.ne
2. itu NE.NE.gar
 3. mu ur-^dnin.urta
 4. lugal. e ^den.líl.me.DU
 5. giş.şu.nir.gal ^den.líl.ra
 6. mu.na.dím

öy.

1. 140 (gur) arpa depoluk
2. İsin şehrinden
3. 5/30 (gur arpa) depoluk
4. G u g i r tarlası(ndan)
5. [.] depoluk

ay.

- x+1. [.]x
2. V. ay
 3. Kıral Ur-Ninurta'nın
 4. büyük Enlilmedu
 5. emblemini tanrı Enlil'e
 6. yaptığı sene

Sa. 1 — níg.gál = depo = stock, A. L. Oppenheim, *Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection*

in the New York Public Library (American Oriental Series Vol 32) s. 137, S 22. Sondaki a = lk olduğundan “níg.gál.lá = depoluk” olarak tercüme edilmiştir.

4 — a.şag gú.gir^{KI}; elde mevcut neşriyatta böyle bir tarla ismi bulunamadı. Sondaki gir’de şüphelidir.

Ni. 13235-ARN 124 de olduğu gibi bu tablet de hem II. Rîm-Sin’in tarihi bulunması hem de Damqi-ilişu isminin geçmesi dolayısıyla Nippur koleksiyonuna ithal edildi. Tabletin ölçüsü 5 × 4.1 × 2.3 cm. dir.

Mevzuu. Bir makbuzdur. Manniya denilen şahsın vergisine ait *ta/şadirtum* ölçüsü ile ölçülmüş 5 1/2 gur’luk arpa... Damqi-ilişu tarafından kabul edilmiştir, mesul memur Bel-rimilidir.

Tarihi. Bu sene ismi, RLA II 164 sol tarafta Rîm-Sin b olarak gösterilen tarihe benzediğinden bu tarihin bir varyantı olarak kabul edildi. Larsa kralı I. Rîm-Sin’in Babil kralı Hammu-rabi tarafından mağlup edilmesi ile inkraz bulan Larsa sülâlesinin, Hammu-rabi’nin oğlu Samsu-iluna zamanında ikinci bir Rîm-Sin ismiyle yeniden bir canlanma hareketi yaptığı görülür. Bu ikinci Rîm-Sin’in Larsa’nın ondördüncü kralı Rîm-Sin mi olduğu veya sonradan türeyen biri mi olduğu henüz kat’i olarak bilinmemektedir. Mamafih birinci Rîm-Sin’in ikinci defa sahneye çıkması çok şüphelidir. Zira o zaman en aşağı 90 - 100 yaşında olması icabeder ki, bu da çok zayıf bir ihtimaldir³.

Şimdi bizim Rîm-Sin’in RLA II s. 164 deki b tarihini ele alalım: Bu tarihte Rîm-Sin’i tehdit eden düşmanlardan bahsedilmektedir. Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums* I, 2 s. 644’de bu düşmanların Samsu-iluna’nın orduları olduğu, ve Rîm-Sin’in Samsu-iluna’ya karşı Kassitlerle birleşmiş olması ihtimali yazılmaktadır. Fakat metnimizde ay. 3: lú.ḫúl.gál *ka-šu-ú*^{KI} ifadesinden bu düşmanların Kassitler olabileceği ihtimal dahiline girmektedir. Zira Samsu-iluna’nın 9 ncu senesinde *ugnim ka-aš-šu-ú* = Kassit ordusu şeklinde Kassitlerden bahsedilmekte ve bunlarla çarpıştığı anlatılmaktadır. Rîm-Sin’in b senesi ise Samsu-iluna’nın 10 ncu senesine tesadüf etmektedir⁴. Daima sene isimleri bir sene evveline ait hadiselere göre verilmekte olduğundan Rîm-Sin’in b senesinde olan hâdise Samsu-iluna’nın 9

³ A. Ungnad, Die Dynastien von Isin, Larsa, Babylon, ZDMG 74, s. 427 (Leipzig)

⁴ A. Ungnad, Rîm-Sin und Samsuiluna, ZA 23 s. 28 (Strassburg 1907).

ncu senesinde olması lâzım gelir. Buna mukabil Kassit ordusundan Samsu-iluna'nın 9 uncu senesinde bahsedilmiş olmasından bu hâdiseyi de 8 inci senesine atfetmek akla gelirse de aynı sene için bir ú.s.sa formunun kullanılması (RLA II s. 183 sol 154 b) bu hâdisenin 9 uncu senede vuku bulduğu, hâdisе vuku bulur bulmaz da ú.s.sa formunun bırakıldığı anlaşılmaktadır. Zira eğer daha evvelki senede yani 8 inci senesinde Kassit'lerle karşılaşmış olsaydı bu sene de ú.s.sa şekli yazılmayacak, doğrudan doğruya bu isim verilmiş olacaktı. Bu vaziyette Samsu-iluna'nın 9 ncu senesine tesadüf eden Rîm-Sin'in b senesindeki hâdiseye göre o sene Kassitler hem Samsu-iluna'yı hem de Rîm-Sin'i tehdit etmektedir. Aynı senede Samsu-iluna Kassit'leri bertaraf etmiş, ikinci senede Rîm-Sin'i mağlup ederek güney Mezopotamya'ya hakim olmuştur⁵.

Yalnız *ka-šu-ú* kelimesini kat'i olarak kassit kabul etmemize mâni olan küçük bir mesele mevcuttur. O da, "Kassit" kelimesi daima bu devirde *ka-aš-šu* veya *ka-aš-šu-ú* şeklinde yazılırdı. Halbuki bizim metinde *-aš-* yok, *ka-šu-ú*^{K1} tarzında yazılmıştır. Bir de sondaki KI'nin ne olduğu belli değildir. Şimdiye kadar bir *Ka-šu-ú* şehrine veya mevkiine tesadüf edilmemiştir.

öy.

1. 5 2/5 gur še
2. giš.bán *ša/ta-di-ir-tum*
3. šà gú.un *ma-an-ni-ia*
4. *a-na kurummati-šu gi.na*
5. šu.ti.a *dam-qi--i-li-šu*
6. gîr *be-li—ri-im-i-li*

ay.

7. itu sig₄-a ud 28-kam
8. mu *ri-im--d*EN.ZU lugal
9. lù.ḫul lù.ḫul.gál
10. *ka-šu-ú*^{K1}

mühür : 1. *dam-[qi--i-li-šu]*
 2. *dumu x-[.....]*
 3. *arad^dmar-tu*

öy.

1. 5 2/5 gur arpa

⁵ A. Ungnad, Rîm-Sin und Samsuiluna, ZA 23 s. 73 (Strassburg 1907).

2. š/tadirtum ölçüsü(yle ölçülmüş),
 3. Manniya'nın vergisine ait,
 4. Onun muayyen nefakası için
 5. Damqi-ilišu tarafından kabul (edilmiş)
 6. komiser Bel-rimili
- ay.
7. III. ay
 8. kral Rīm-Sin'in
 9. barbar insanlar
 10. kassitler(?) (i mağlup ettiği veya durdurduğu) sene
 mühür: 1. dam[qi-lišu]
 2. [.] oğlu
 3. tanrı Martu'nın kölesi

S.2 - giš.bán = Hacim ölçüsü aleti, bununla hububat ölçülüyor, ŠL. 74. 170. Bu ölçünün (B. Landsberger, *Die serie ana ittišu* (MSL I) III. tablet I 25 v.d. de muhtelif neveleri görünmektedir. *ša/ta-di-ir-tum* kelimesi de bu ölçünün başka bir nevini göstermiş olsa gerek, fakat bunu teyit edecek başka bir misal bulunmadı. Bu devirde 10 sila₃ dan az veya daha fazla sila₃ ihtiva eden bán'lar zuhur etmiştir ki, bu da onlardan biri olabilir.

4 — *ana kurummati*: erzak, yiyecek, bilhassa nafaka ŠL. 469,5

4 — *gi.na* = tesbit edilmiş, muayyen: ŠL 85 155.

FÜNF TONTAFELN MIT NEUEN DATEN AUS DER ALTBABYLONISCHEN PERIODE bzw. VARIANTEN BEREITS BEKANNTER ALTER DATENFORMELN

bearbeitet von: M. ÇIĞ und H. KIZILYAY

Ins Deutsche übersetzt von : O. RESCHER

Im Jahre 1955 wurden die zur Lagaš-Kollektion gehörenden, aber noch nicht nummerierten Tontafeln der Ur III-Periode, dem Inhalt nach und in chronologischer Ordnung, von uns klassifiziert. Um dies zu erreichen, war es nötig, die Tontafeln aus Lagaš, Nippur, Puzriš-Dagan und Umma—die teilweise ungeordnet zusammenlagen und bis jetzt von niemanden durchgesehen worden waren—genau durchzuprüfen. Denn es bestand eine grosse Wahrscheinlichkeit, dass sich unter ihnen Stücke finden würden, die der, von uns bearbeiteten Tontafel-Gruppe aus Lagaš zuzuweisen wären. Aus diesem Grunde wurden von uns c. 2000 ungeordnete Tontafeln untersucht. Das hatte zur Folge, dass tatsächlich zu den Lagaš-, Nippur-, Puzriš-Dagan und Umma-Kollektionen neue Stücke hinzugefügt werden konnten. Das vielleicht wichtigste Ergebnis war, dass sich fünf Tontafeln juristischen und administrativen Inhalts fanden, die neue Daten aus der altbabylonischen Periode enthielten bzw. bereits bekannte, aber teilweise unvollständige Daten ergänzten. Das war für uns eine immerhin erhebliche Überraschung, da wir durchaus nicht erwartet hatten, dass sich aus diesen Tontafeln irgend etwas Neues von Belang ergeben würde. Aus diesem Grunde entschlossen wir uns, diese oben erwähnten fünf Tontafeln zusammen zu publizieren. Freilich müssen wir dabei gestehen, dass unsere Arbeit in dieser Hinsicht gewisse Mängel aufweisen mag, da die uns zur Verfügung stehende Literatur leider durchaus keinen Anspruch auf Vollständigkeit erheben kann. Wir liessen uns jedoch von der Erwägung leiten, dass trotzdem die Veröffentlichung dieser fünf Tontafeln unseren Fachgenossen bei ihrer Arbeit auf diesem Gebiete nicht ganz ohne Nutzen sein dürfte.

Wir erachten es als eine uns obliegende, angenehme Pflicht, Herrn Prof. F. R. Kraus, dessen Hilfe wir uns bei dieser Publikation

wie bei allen vorhergehenden Arbeiten erfreuen durften, hiermit unseren herzlichsten Dank zum Ausdruck zu bringen.

Ni. 9304+13234 - Insofern das neugefundene Stück Ni. 13234 die obere rechte Ecke von ARN Nr. 153 = Ni. 9304 ergänzt, ergibt sich daraus von selbst, dass es aus Nippur stammen muss. In vorliegender Arbeit ist der, in ARN publizierte Teil mit unserem Stück zusammen wiedergegeben worden. Auf diese Art ist es nun möglich, den vollständigen Text der Tontafel zu sehen wie auch Transkription und Übersetzung nebeneinander zu finden. Die $9.3 \times 5.2 \times 2.7$ cm. messende Tontafel besteht mit dem neu angefügten Stück aus vier Teilen; sie ist aber trotzdem noch nicht vollständig, insofern als auf der rechten Seite ein erhebliches Stück fehlt; es ist dennoch möglich, die Transkription und Übersetzung der fehlenden Zeilen wenigstens teilweise zu ergänzen.

Inhalt. $1/2$ sar $2 + x$ gin bebautes Hausgrundstück und eine zena-Tür im Stiftsdamen-Ort, neben dem Hause von Nudubtum, das Haus der Erištum, hat Baba-hegal, Tochter des [. . . .], von Erištum gekauft. Den Kaufpreis in Höhe von 12 gin Silber wiegt sie der Verkäuferin ab. Erištum und ihre (eventuellen) Erben leisten beim (regierenden) König in Anwesenheit von 10 Zeugen den Eid, dass keiner von ihnen der Käuferin Baba-hegal gegenüber in Zukunft auf das Haus irgend einen Anspruch erheben würde.

Datum. Das Datum dieser Tontafel gehört dem 16. König von Isin, d. h. dem Damiq-ilišu an und entspricht, nach UM. V Nr. 70, seinem 8. Regierungsjahr; vgl. S. 27. Dieses, in ARN Nr. 14 Rs. 8 sich findende Datum ist auch auf der rechten Seite von RLA II, S. 149, 214 als "I" zu lesen, nur dass dort ein grosser Teil davon abgebrochen ist und nur einige Zeichen übrig geblieben sind. Die Transkription von ARN Nr. 14, die dieses Bruchstück teilweise ergänzt, ist von F.R. Kraus in JCS vol. III S. 8 gegeben worden. Unser Text korrigiert eine Stelle dieser Transkription, so dass sich eine kleine Variante ergibt. Die oben erwähnte Transkription lautet folgendermassen: m[u]ús.s[a] ^dda-[mi-iq—i-lí]-šu lugal.e 2 giš.šu.[ni]r (?) g[uš kin (?) kù (?) .bab] bar(?) 2 (?) . a(?) x ^diškur ^dinanna [^dnan]na.ra mu.ne.dím.ma [bzw. Übers.]

“Jahr folgend auf das, wo König Damiq-ilišu zwei Symbole aus Gold und Silber für die Götter Iškur, Inanna und Nanna hat

anfertigen (lassen)”. In unserem Text Rs. 16 f.:

m[u] ú[s.sa^d]da-mi-iq—l-lí-šu lugal.e [2giš.šu.]nir guškin 2.a.
bi [dⁱškur]^dinanna DÛ. A. NU. KI.ra mu.ne.en.dím.ma

Wenn wir diese beiden Texte einander gegenüber stellen, ergibt sich, dass sie einander ergänzen. Wenn auch F. R. Kraus in ARN 14 seine Lesung guškin kù.babbar mit einem Fragezeichen zu versehen für nötig hielt, so kann man es doch jetzt fallen lassen, da die Bruchstelle der Tontafel gross genug ist, um zwei Worte aufzunehmen, und ausserdem die Hälfte des Zeichens UD am Ende von kù.babbar noch sichtbar ist. Umgekehrt ist in unserem Texte das Wort guškin zwar völlig klar, aber das Wort kù.babbar fehlt. Die auf guškin folgenden Zeichen sind 2.a.bi, die sich in dieser Form in JCS III. S. 6 Enlil-bani b, auf der rechten Seite von RLA II S. 156, und auch sonst finden. In der dritten Zeile wollte Kraus nach ^dinanna die Zeichenreste ^dnanna lesen, aber aus den beiden Texten ergibt sich, dass die Lesung ^dnanna nicht in Frage kommt. Wenn es freilich auch unklar ist, wie wir den Text zu lesen haben, so bietet uns doch TCL XV (1930) Pl. XXVII 208 einen Anhaltspunkt: das dort hinter dem Namen der Göttin stehende Epitheton *ni-nu-a* bezeichnet ihre Herkunft. Die in MAH 15937 (Sollberger, Genève 26, 1946 S. 64, 71) in dem gleichen Datum sich findenden Zeichenreste der Kopie nach ^diškur ^dinanna mögen vielleicht ra sein. Wenn das richtig ist, so ist es höchst wahrscheinlich, dass das in ARN 14 und in unserem Texte zwischen inanna und ra sich findende Zeichen ein Wort darstellt, das sich auf inanna bezieht. Trotz vieler Untersuchungen liess sich jedoch ein Stadtname DÛ.A.NU^{K1} nicht feststellen. Man könnte auf den Gedanken kommen, dass diese Zeichen möglicherweise eine falsche Schreibung von *ni-nu-a* darstellten. Das scheint aber insofern unwahrscheinlich, als sowohl in ARN 14 wie auch in unserem Texte das letzte Zeichen NU und nicht etwa A ist. Dass an beiden Stellen der gleiche Fehler vorliegen sollte, möchte man doch nicht so ohne weiteres annehmen.

Vs.

1. 1/2 s[ar] 2[+ x g]in é. dù.a šà ki lukur.ra
2. 1 ^zig.zé-na
3. da.é nu-du-[u]b-tum lukur ^dnin.urta
4. dumu.mí ^den.líl. [d]a.a.a!.an

5. é e[-ri-iš-]t! [aluk]ur ^dnin.urta
 6. dumu.m[í ^dnusku-bā-ni]
 7. ki e-ri-i[š-tum lukur ^dnin.urta]
 8. ^dba.ba₆ -h[e.gál lukur ^dnin.urta]
 9. dumu. mí[.....]
 10. in.ši.[in.šám]
 11. šám^{am} [til.la.bi.šè]
 12. 12[gín kù.babbar]
 13. in.n[a.an.lá]
 14. ud.kúr.šè e-r[i-iš-tum]
 15. ù ibila.ni a.n[a me.a.bi]
 Rs.
 16. é.bi.šè ^dba.ba₆-he.gál[.ra]
 17. gù.nu.um.gà.gà.dè[. .]
 18. e-r[i-iš-tum lukur ^dnin.urta]
 19. mu lugal.[bi in.pàd]
 20. igi lú-^d[.....]
 21. igi lugal-x[.....]
 22. igi lugal-x[.....]
 23. igi bi-tu[m]
 24. igi arad-^dEN. [.....]
 25. igi ya-at-[.....]
 26. igi hu-un-d[u-ul-tum dumu za-zi-ia]
 27. igi a-ħa-tu[m]
 28. igi be-ta-tum lukur du[mu.mí]
 29. igi la-al-la-^d[.....]
 30. itu [apin.d]u₈ .a
 31. m[u ús.sa ^d]da-mi-iq-- ì-lí-šú lugal.e
 32. [2 giš.šú.]nir guškin 2.a.bi
 33. [^diškur] ^ainanna DÛ.A.NU.KI.ra
 34. [mu.] ne.en.dím.ma

Siegelabdruck:

1. e-ri-iš-tum
 2. dumu.mí ^dnusku—bā-ni

Vs.

1. 1/2 s[ar] 2[+ x g]in bebautes Hausgrundstück im Stiftsdamen-Ort,
 2. eine zena-Tür

3. neben dem Haus der Nudubtum, der Ninurta-Priesterin,
4. der Tochter der Enlil-daaan,
5. Das Haus der E[rišt]a, der Ninurta-Priesterin.
6. der Tochter des Nusku-bani
7. von Eri[štum, der Ninurta-Priesterin]
8. hat Baba-h[egal die Nunurta-Priesterin]
9. die Tochter des [.....]
10. geka[uft]
11. Als vollen [Preis dafür]
12. 12 [gin Silber]
13. hat sie [ihr gezahlt.]
14. Im Zukunft werden Er[ištum]
15. oder einer ihrer Erben
16. wegen dieses Hauses gegen Baba-hegal
17. keine Klage erheben,
18. es hat Er[ištum, die Ninurta-Priesterin]
19. beim König geschworen.
20. vor Lu-[.....]
21. vor Lugal-[.....]
22. vor Lugal-[.....]
23. vor Bitu[m]
24. vor Arad-En[.....]
25. vor Wat[.....]
26. vor Hund[ultum, der Tochter des Zaziya]
27. vor Ahat[um]
28. vor Betatum, Priesterin, der Toch[ter]
29. vor Lalla[.....]
30. VIII. Manat
31. Jahr [folgend auf das], in dem König Damiq-ilišu
32. [Zwei Symb]ole aus Gold [.....]
33. für die Götter [Iškur], Inanna von (?) DÜ.A.NU.KI.
34. [hat] anfertigen (lassen)

Siegelabdruck :

1. Erištum
2. die Tochter des Nusku-bāni

Z. 1 — Die Zeichenreste sehen ungefähr so aus;

1 — ki lukur.ra = Stiftsdamen-Ort: vgl. JCS III S. 148. Da dieser Ausdruck in den Nippur-Urkunden häufig vorkommt, dürfte es wohl ein Stadtteil von Nippur sein.

2 — ⁸¹³ig. zé.na = ist ein Art von Türe, die in derartigen Texten oft erwähnt wird. Vgl. ŠL. 147, 14.

5 — Obwohl die Inschrift des Siegelabdruckes durchgehends in richtiger Weise *e-ri-iš-tum* lautet, so steht doch hier im Text falsch *e-ri-iš-ta* (!).

6 — Wurde dem Siegel gemäss ergänzt.

8 — Obwohl an den anderen Stellen in unserer Tontafel kein Zeichen dafür vorliegt, dass ^dba.ba₆ - ^he.gál als lukur ^dnin.urta erscheint, so ist doch nach -^he- viel Platz übrig, und darüber hinaus ist *dumu.mí* erst auf die nächste Zeile geschrieben. Dazu kommt noch, dass das betreffende Haus im Stiftsdamen-Ort verkauft wurde, woraus man schliessen kann, dass die Käuferin selbst eine Priesterin war, vgl. Ni. 13209 S. 25

25 — *ua-at-[ra-at-^ha-tum]* ist ergänzt nach Stamm S. 122.

26 — wurde nach ARN Nr. 62 Rs. 11 ergänzt. Durch unsere Tontafel lässt sich ARN 62 trotz ihrer Bruchstelle datieren, weil in beiden Urkunden die Namen von vier Personen in der Zeugenliste identisch sind.

Ni.9304+13234	Rs.20 lú- ^d [...]	vgl.. ARN 62	Rs.3,4'
„	Rs.23 <i>bi-[t]um</i> -[...]	„ „ „	Rs. 2'
„	Rs.26 <i>hu-un-d[u-ul-tum]</i>	„ „ „	Rs. 7'
„	Rs.28 <i>be-ta-tum</i> lukur	„ „ „	Rs. 11'
29 — Stamm S.	312: <i>al-la-^dbeli-inā'a</i> .		

Ni. 13209 - Diese Tontafel wurde nach ihrer Ausdruckweise lukur ^dnin.urta, ki lukur.ra (vgl. S. 24) als aus Nippur stammend angesehen und demgemäss in die Nippur-Kollektion eingefügt. Die 10.2 × 5.8 × 2.9 cm. messende Tontafel, ursprünglich aus zwei Teilen bestehend, wurde nachträglich zu einem Stück zusammengefügt, wenn es auch freilich unbekannt ist, wer diese Zusammenfügung vorgenommen hat. Die Vs. ist vollständig; die rechte Seite der unteren Hälfte der Rs. ist abgebrochen. Aus diesem Grunde fehlt das Ende der Zeugennamen, wie auch die auf das Datum bezüglichen Zeilenenden ausstehen.

Inhalt. 1/3 sar bebautes Hausgrundstück (und) Holzteile -soviel immer vorhanden ist im Stiftsdamen-Ort, neben dem Hause der Hunabatum, der Ninurta-Priesterin; das Haus der Geme-Nanna, der Ninurta-Priesterin hat Hunabatum im Jahre der Erbauung des Lagaš-Kanals

von ihr gekauft. Höhe von 11 gin Silber wiegt sie der Käuferin zu. Aber zwei Jahre darauf tritt der Sohn von Ur-Ninmug namens Nana-adah (der Bruder der Verkäuferin) auf und erhebt Ansprüche auf die Zwischenmauer, wie auch auf Balken und Schilfrohr. Deshalb sieht sich die Käuferin Hunabatum in die Notwendigkeit versetzt, zu dem anfänglichen Kaufpreise noch $3 \frac{1}{2}$ gin Silber (dh. einen Zuschlag von einem Drittel des Wertes) als Nachzahlung zu leisten. Daraufhin legen die Verkäuferin und ihr Bruder beim (regierenden) König in Gegenwart von 10 Zeugen —darunter einer Frau— einen Schwur ab, dass weder sie selbst noch einer ihrer Erben (in Zukunft) irgend einen Anspruch auf dieses Haus erheben würden.

Datum. Dieses Dokument ist insofern wichtig, als sich in ihm zwei aufeinanderfolgende Jahresnamen finden, wenn freilich auch der zweite in sehr zerbrochenem Zustande. Was nun den ersten angeht, so ist das erste Zeichen des Kanalnamens nicht besonders leserlich. Auf Grund der von uns angestellten Vergleiche kamen wir zu der Überzeugung, dass es ŠIR. BUR sein müsse und dass folglich dieses Datum dem 9. Regierungsjahr von Rīm-Sin entsprechen dürfte. Was jedoch das zweite Datum betrifft, so ähnelt es weder den Daten vor, noch nach dem 9. Jahr des Rīm-Sin. So kamen uns Zweifel, wie es sich in Wirklichkeit mit dem zweiten Datum verhalte und ob das erste tatsächlich auf das 9. Jahr von Rīm-Sin zu beziehen sei. Wenn die im Text genannten Personennamen sich auch in anderen datierten Nippur Urkunden hätten nachweisen lassen, dann wäre es vielleicht möglich gewesen, den Text durch diese Vergleiche mit einem gewissen Grad von Wahrscheinlichkeit zu datieren, und auf diese Art zu weiteren Feststellungen zu gelangen. Wir nahmen die, lange Zeit auf unserem Tische liegende Tafel immer wieder zur Hand, um eine Lösung zu finden. Schliesslich kamen wir zu dem Entschluss, die Textanordnung des Dokuments mit den von F.R. Kraus, JCS III S. 91 publizierten Texten zu vergleichen. Dabei stellte es sich heraus, dass es eher der Gruppe der Vertragsformeln von Isin B II a, als den Larsa - Dokumenten zuzurechnen sein dürfte. In diesem Falle würde sein Datum den Herrschern von Isin zugehören. Es ergab sich dann aus diesen Vergleichen, dass das Datum auf den Zeilen 41 - 42 wohl das in RLA II rechte Seite 149 (=UM V Nr. 70 Obv. 5) sich findende Jahr g des 16. Königs von Isin, d.h. Damiq-ilišu's, darstellen dürfte. Denn das Datum in UM VIII, 1 Nr. 15, wie auch die von E.

Sollberger freundlich gesandte Transkription von MAH 15888 passen genau zu unserer Tontafel, und die verbliebenen Spuren der zerbrochenen Stellen eignen sich vorzüglich zu seiner Ergänzung. Freilich am Ende des Datums unserer Urkunde steht *máš.e i[n.pàd]* anstelle von *ba.ḫun*¹. Nach dieser Feststellung dachten wir daran, dass das, auf zwei Jahre zuvor sich beziehende und auf Zeile 14 stehende Jahresdatum dem bis jetzt unbekanntem und in UM V 70 obv. 3 sich findenden Datum entsprechen müsste. Aber auch diese Ansetzung erwies sich als wenig befriedigend. Ausserdem begannen wir unsere Untersuchung in dem Sinn zu führen, dass wir das, auf der 14. Zeile sich findende Jahresdatum dem 9. Regierungsjahr Rīm-Sin's gleichsetzten, das zweite Datum jedoch auf Damiq-ilišu bezogen.

Nach JCS III S. 27 entspricht das 9. Regierungsjahr von Rīm-Sin dem 3. Regierungsjahr Damiq-ilišu's. In Anbetracht dessen, dass das zweite Datum unserer Tafel zwei Jahre nach dem 9. Regierungsjahr von Rīm-Sin anzusetzen ist, muss es das erste Regierungsjahr des Damiq-ilišu sein. Dieses Datum findet sich in der 5. Zeile von UM V Nr. 70 bzw. der Transkription in RLA II S. 147 rechte Spalte². Wenn auch die Photographie dieses Stücks in UM V Plate CII kaum erkennen lässt, dass es den oberen Rand der Tontafel darstellt, so ist diese Annahme nach freundlicher Mitteilung von Prof. S. N. Kramer doch tatsächlich richtig. RLA II S. 147, 206 muss das erste Regierungsjahr von Damiq-ilišu bezeichnen. Aber die ersten vier Jahre sind in UM V 70 abgebrochen. Freilich, wenn in der Transkription von Ungnad die erste Zeile mit *[mu al]a[m(?)....]* anfängt, so kann das nach JCS III S. 8 nicht richtig sein, insofern als das erste Regierungsjahr von Damiq-ilišu "*mu da-mi-iq-i-li-šu lugal*" ist, und die Namen der ersten Regierungsjahre der Isin-Dynastie alle die gleiche Form aufweisen. Die oben erwähnte Liste beginnt mit dem ersten Regierungsjahr von Damiq-ilišu und enthält das 29. Regierungsjahr von Rīm-Sin, in dem er Isin eroberte, bis zu dessen 53. (inbe-

¹ JCS III S. 9 zufolge zeigt in den Datenformeln *ḫun* (einen Hohepriester weihen) eine vorhergehende, dagegen *maš.e-pàd* (einen Hohepriester durch Vorzeichen wählen) eine nachfolgende Handlung an. Diese können entweder in einem Abstand von zwei bzw. drei Jahren, oder auch innerhalb des gleichen Jahres stattfinden.

² Gemäss der Note 1 muss UM VIII, 1 Nr. 15, 29 offenbar ein anderer Jahresname sein und einem, unserem Datum vorhergehenden angehören.

griffen). Die auf der rechten Seite von RLA II S. 149 c - m angeführten Regierungsjahre von Damiq-ilišu bedeuten das erste bis zehnte Regierungsjahr dieses Königs. Nach JCS III. S. 44 finden sich von diesen die Jahre g, h, l (dh. der erwähnten Liste zufolge das 5., 6., 9. Jahr) nebst den a, b und n genannten in den Nippur-Texten. Aus der gleichen Stelle ergibt sich, dass Nippur spätestens 19. VII. Rīm-Sin 9 (= UM V Nr. 87) noch in der Hand von Rīm-Sin war. Das erste Datum, das aufzeigt, dass Nippur an Damiq-ilišu gefallen war, ist UM VIII, 1 Nr. 15. Jedenfalls muss Nippur in dem knappen Zeitraum zwischen diesen beiden Daten an die Isin-Dynastie gefallen sein. Das bestätigt auch unser Dokument. Der oben erwähnte, im 9. Regierungsjahr Rīm-Sin's abgeschlossene Kontrakt wurde zwei Jahre später, dh. im 5. Regierungsjahr Damiq-ilišu's, abgeändert. Da sich Nippur im 7. Monate des 3. Jahres von Damiq-ilišu noch in den Händen von Rīm-Sin befand, so ist die in der Note 1 erwähnte Zeitdifferenz zwischen UM VIII, 1 Nr. 15 und unserem Datum nur sehr kurz. Denn die Besetzung von Nippur durch Damiq-ilišu muss nach dem 7. Monate des 3. Regierungsjahrs oder aber zu Anfang des 4. Jahres stattgefunden haben. Ein solch' wichtiges Ereigniss müsste aber doch in den Namen seines 4. Regierungsjahres wie man annehmen möchte erwähnt werden. Nach dieser Voraussetzung dürfte UM VIII, I Nr. 15 in den Anfang seines 5. Jahres fallen. Tatsächlich ist dieser Text im 6., der unserige dagegen im 12. Monat jenes Jahres geschrieben. Vermutlich ist das kein blosser Zufall, sondern aus dem oben erwähnten Grunde. Wenn man diese Annahme nicht acceptieren sollte, dann bliebe für UM VIII, I Nr. 15 nur das 4. Jahr übrig. Die Wiedereroberung von Nippur durch Rīm-Sin fiel in das 15. Regierungsjahr von Damiq-ilišu, bzw. das 21. Regierungsjahr von Rīm-Sin, vgl. JCS III S. 44. Bezüglich der, nach dieser Quelle in den Nippur-Texten sich findenden Jahre a, b, n, so können diese nur dem 10.-14. Regierungsjahre von Damiq-ilišu angehören. Die JCS III S. 9 sich findenden, jedoch nicht aus Nippur stammenden, sondern aus anderen Städten herührenden Tontafeln weisen die Jahresnamen o, o+1, p, q auf, die vielleicht dem zweiten bis dritten Jahr von Damiq-ilišu bzw. dessen 15. - 23. entsprechen mögen.

Vs.

1. 1/3 sar é.dù.a šà ki lukur. ra

2. giš.kéš.da íb.si ba.lá.a.bi.šè
 3. da.é *ḫu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
 4. dumu.mí ^dnanna—ma.an.sum
 5. é gemé-^dnanna
 6. ki gemé-^dnanna lukur ^dnin . urta
 7. dumu.mí ur- ^dnin.mug.ta
 8. *ḫu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
 9. dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ke₄
 10. mu ^{1d} lagaša^{KI} mu.ba.al.la.a
 11. in.ši.in.šám.
 12. šám^{am} til.la.bi.šè
 13. 11 gín kù.babbar in.na.an.lá
 14. egir.bi.ta m.II.àm DU.ù.bi
 15. ¹ ^dnanna-á.daḫ dumu ur- ^dnin.mug.ta!
 16. mu.iz.zi dal.ba.na ^uùr.ḫi.a
 17. ù gi.ḫi.a.bi
 18. inim.in. da.an.gar.ma
 19. *ḫu-na-ba-tum* dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ke₄
 20. 3 1/2 gín kù.babbar
- Rs.
21. ¹ ^dnanna-á.daḫ dumu ur- ^dnin.mug.ra
 22. in.ne.en.daḫ
 23. ud.kúr.šè gemé-^dananna lukur ^dnin.urta
 24. ¹ ^dnanna-á.daḫ šeš.a.ni
 25. ù ibila.a.ni na.me
 26. é.bi.šè *ḫu-na-ba-tum* lukur ^dnin.urta
 27. dumu.mí ^dnanna-ma.an.sum.ra
 28. gù.nu.um.gá.gá.dè.a
 29. mu.lugal.bi in.pàd.dè.eš
 30. igi dingir.mu.pàd.da nar.šè
 31. igi a.gu.ú.a nar.šè
 32. igi ḫa.la-^dama.a.[r]a.zu
 33. dumu.mí a-*u*-[. A]N.šè
 34. igi *iš-ta-a-a* dumu [.]šè
 35. igi *da-mi-iq*-[.]i-*li*.šé
 36. igi lú-é.ma[ḫ]šé
 37. igi *ši-lí-eš₄-t*[*dr*(?)]šè
 38. igi ur-^dx[.]x.šè

39. igi ^dnanna[.....]šè
 40. igi kù- ^d[.....]x
 41. itu šè.gur₁₀.kud m[u ^dda-mi-ig-i-lí-šu luga]l.e
 42. lú.maḥ ^d[nin.in.si.na/nin.ì.si.in^{k1}]
 43. máš.e i[n.pàd]

Die Siegelabdrücke :

I

1. gemé-^dnan[n]
2. lukur ^dnin.[urta.]
3. [du]mu.mí xyz

II

1. ^dnanna-á.da[h]
2. dumu ur-^dnin.mug

Vs.

1. 1/3 sar bebautes Hausgrundstück im Stiftsdamen-Ort,
2. Holzteile des Hauses, was davon immer vorhanden ist,
3. neben dem Haus der Hunabatum, der Ninurta-Priesterin,
4. der Tochter des Nanna-mansum;
5. Das Haus der Geme-Nanna,
6. von Geme-Nanna, der Ninurta-Priesterin,
7. der Tochter des Ur-Ninmug
8. hat Hunabatum, die Ninurta-Priesterin,
9. die Tochter des Nanna-mansum
10. im Jahre der Erbauung des Lagaš-Kanals
11. gekauft.
12. Als vollen Preis dafür
13. 11 gin Silber hat sie ihr gezahlt.
14. Nach zwei Jahre darauf hat
15. Nanna-adah, der Sohn des Ur-Ninmug,
16. auf die Zwischenmauer, die Balken
17. und das Schilfrohr
18. Ansprüche erhoben.
19. Hanabatum, die Tochter des Nanna-mansum,
20. hat 3 1/3 gín Silber
21. Nanna-adah, dem Sohn des Ur-Ninmug,
22. hinzugefügt.
23. Dass in Zukunft weder Geme-Nanna, die Ninurta-Priesterin,
24. nebst ihrem Bruder Nanna-adah
25. noch irgend jemand von ihren Erben
26. wegen dieses Hauses von Hunabatum, der Ninurta-Priesterin,
27. der Tochter des Nanna-mansum,

28. eine Klage erheben werden,
 29. haben sie beim König geschworen.
 30. Vor Dingir-mupadda, Musikant,
 31. vor Agua, Musikant,
 32. vor Hala-Amaa[ra]zu,
 33. der Tochter des Awi[.],
 34. vor Ištaa, der Toch[ter des]
 35. vor Damiq-[. . . . dem Sohn des]-ili
 36. vor Lu-Emah[. . dem Sohn des]
 37. vor Sili-ešt[ar dem Sohn des]
 38. vor Ur-[. dem Sohn des]
 39. vor Nanna-[. . . . dem Sohn des]
 40. vor Ku-[. . . dem Sohn des]
 41. XII. Monat, Ja[hr, in dem König Damiq-ilišu]
 42. den Hohepriester der Gö[ttin Nin-Isina]
 43. durch Vorzeichen ge[wählt hat].

Die Siegelabdrücke :

I	II
1. geme-Nan[na]	1. Nanna-ada[h]
2. die Ninurta-Priesterin,	2. Sohn des Ur-Ninmug
3. die Tochter des x y z	

Z. 1 — ki lukur-ra s. S. 24.

2 — giš. kéš.da : Holzteile des Hauses; ŠL. 152, 147

2 — íb si bá. la. a. bi. šè; íb. si = hat sich vergrößert, ba. lá = hat sich verkleinert; diese aus obigen Werten bestehende Zusammensetzung ergibt mit dem, am Ende sich findenden a = “-heit” bzw. “-keit”. bi = Possessivum, šè = Kasusanhang, den Sinn von “hat sich vergrößert, verkleinert” dh. “soviel immer vorhanden ist”. Das in JCS III S. 148 stehende íb. diríg ba. lá = “ungefähr”, dürfte etwa die gleiche Bedeutung haben. Um zu verhüten, dass die Käuferin vielleicht später wiederkomme und eine Reklamation erhebe, nämlich das in dem Dokument Bezeichnete nicht vollständig erhalten zu haben, wurde mit den Worten “was immer noch vorhanden (dh. alles)” eine klare Feststellung gemacht.

7 — ^dnin. mug: A. Deimel, *Pantheon Babylonicum* (Romae 1914) S. 217 rechte Seite 2665; der mit diesem Gottesnamen zusammengesetzte Personennamen soll sich auch in E. Huber, *Die Personennamen*

in den Keilschrifturkunden aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin (Leipzig 1907) S. 179 Nr. 12 finden; da jedoch dieses Werk uns leider nicht zugänglich ist, konnten wir diese Angabe nicht nachprüfen.

15 — nach ur-^dnin.mug dürfte hier kein ta stehen; jedenfalls ein Irrtum in Angleichung an das Vorhergehende.

16 — iz.zi = Mauer, ŠL 296 49, dal.ba.na = zwischen, ŠL 86 60, beide zusammen "Zwischenmauer" vgl. B. Landsberger, *Die Serie ana ittišu* S. 218 MSL I, 1937. Bei den Babyloniern, die zwischen zwei Häusern meist eine (Zwischen-) Mauer anbrachten, war es üblich, dass deren Besitzer von seinem Nachbar für diese Zwischenmauer sich einen gewissen Geldbetrag geben liess. An und für sich konnte diese Zwischenmauer jeder der beiden Parteien gehören; da jedoch der Bruder der Verkäuferin einen Geldbetrag abverlangt, muss diese Mauer offenbar der Verkäuferin gehört haben.

^{ki}ür: Balken ŠL 255, 9

32 — ^dama.a.ra.zu: A. Deimel, *Pantheon Babylonicum* S. 63 linke Seite 206.

34 — *iš-ta-a*: muss offenbar eine Verkürzung eines mit *ištar* beginnende Namens sein, lässt sich aber anderswo nicht nachweisen. Nur ein Name in der Form *iš-ta-[a]-tum* findet sich in UM VIII 2 Nr. 176, 16.

Im zweiten Siegel müsste der Namen des Vaters von gemé-^dnanna (korrekt) ur-^dnin.mug lauten, was aber nicht zutrifft. Trotz aller Bemühungen konnten auf der Tontafel nur zwei Siegelabdrücke festgestellt werden. Die dritte Zeile muss unbedingt dem oben erwähnten Siegel zugehören. Zu bemerken wäre, dass diese drei Zeilen nicht dem nämlichen Siegelabdruck, sondern —der jeweils leichteren Lesbarkeit entsprechend— verschiedenen Stellen entnommen wurden. In einem Siegelabdruck ist gemé-^dnanna, lukur ^dnin.urta, in dem anderem lukur ^dnin.urta, dumu.mí xyz zu lesen. Wenn man diese beiden zusammen stellt, ergibt sich das zweite Siegel. Aus diesem Umstand lässt sich schliessen, dass dieses Siegel der oben genannten gemé-^dnanna nicht eigentlich zugehörte, sondern einer andern Person, die den gleichen Namen trug, deren Vater aber einen anderen Namen hatte, dass gemé-^dnanna, die Tochter des ur-^dnin.mug es aber trotzdem gebrauchte. Die Gewohnheit, das Siegel einer an-

dern Person zu benutzen, lässt sich auch sonst bei den Babyloniern nachweisen; bisweilen benützte man sogar die Siegel von Personen, die einen völlig andern Namen hatten, vgl. M. Schorr, *Altbabylonische Rechtsurkunden* S. XLII.

Ni. 13210 - Auf der Vs. 3 lú-^den.líl.lá, Rs. 17 arad-^den.líl.lá, Rs. 18 na-bi--^den.líl.lá; da diese Namen zumeist Personen aus Nippur angehören und die auf der Tontafel sich findenden Personennamen sich auch auf anderen Nippur-Dokumenten feststellen lassen, wurde diese Tontafel in die Nippur-Kollektion, eingereiht. 8.2 × 5 × 2.6 cm. Von ihr ist ein Teil des unteren Randes abgebrochen. Aus diesem Grunde fehlen die letzte Zeile der Vs. und die erste Zeile der Rs. so gut wie vollständig. Trotzdem besteht eine Möglichkeit - sei es aus den Zeichenresten, sei es aus dem Kontext - die fehlenden Zeilen zu ergänzen.

Inhalt. 20 sar Dattelbaumgarten des Nanna-mansum, neben dem (Garten) des Lu-Enlilla, hat Ur-Gula, Sohn des Šeškalla, von Nanna-mansum, Sohn des Šeškalla (d.h. seinem Bruder) gekauft. Dessen Kaufpreis in Höhe von 6 1/2 gin Silber wiegt er dem Verkäufer ab. Nanna-mansum, der Verkäufer, leistet nun in Gegenwart von drei Zeugen den Eid, dass er in Bezug auf den Verkauf des Objektes später keinerlei Ansprüche erheben wird.

Datum. Das Datum enthält einen neu festgestellten Jahresnamen, der sich auf den 11. König der Isin-Dynastie, Enlil-bāni, bezieht. Bis jetzt waren die Jahresnamen dieses Königs in einer fortlaufenden chronologischen Ordnung noch nicht aufgefunden. Im Verfolg der in RLA II S. 149 linke Seite und JCS III S. 6 publizierten Reihe von Jahresnamen bezeichnen wir das oben erwähnte Datum als Jahr "j". In dem, von uns folgendermassen übersetzten Datum: "Das Jahr, in dem der König Enlil-bāni das trockene/untere S. 35) Feld nebst Steppe bis zum Meeresufer hin (auf) graben liess", müsste man eigentlich den Namen eines Kanals erwarten. Denn mu.un.ba.al = "hat gegraben" liess sich bis jetzt ausschliesslich als "auf die Anlage eines Kanals bezüglich" feststellen. Aber in unserem Texte ist leider das Zeichen íd, das sich auf einen Kanal bezieht, nicht vorhanden. Entweder lautet die ursprüngliche Textfassung der Jahresformel íd a.šag a.gàr. sig(?), und in unserem Text fehlt das íd Zeichen, oder aber die Fassung ohne íd ist tat-

sächlich die richtige. In diesem Falle mag vielleicht der Ausdruck "die Gefilde bis zum Meeresufer hin (auf) graben lassen" deren Bewässerung bzw. Umwandlung in einen, zum Ackerbau geeigneten Zustand bedeuten.

Vs.

1. 20 SAR $\text{š}^{\text{u}}\text{kiri}_6$ $\text{š}^{\text{u}}\text{gišimmar}$
2. a.šag bal.ri.a
3. ús.sa.du lú- ^{d} nin.líl.lá
4. $\text{š}^{\text{u}}\text{kiri}_6$ ^{d} nanna-ma.an.sum
5. ki ^{d} nanna-ma.an.sum
6. dumu šeš.kal.la.ta
7. ^{u} ur- ^{d} gú.la
8. dumu šeš.kal.la.ke₄
9. in.ši.in.šám
10. šám^{am} til.lá.bi.šè
11. 6 $\frac{1}{2}$ gín kù.babbar
12. i[n].na.[an.lá]

Rs.

13. [^{d} nanna-ma.an.sum dumu šeš.kal.la.ke₄]
14. $\text{š}^{\text{u}}\text{kiri}_6$. bi.[šè]
15. gù.nu.um.gá.gá.a
16. mu lugal.bi in.pàd
17. igi arad - ^{d} en.líl.lá
18. dumu *na-bi*— ^{d} en.líl.ke₄
19. igi ^{d} nanna.me.DU dumu lú-dingir.ra
20. igi lú-dingir.ra dub.sar
21. itu sig₄.a
22. mu ^{d} en.líl—*bā-ni* lugal.e
23. a.šag a.gàr sig(?)
24. [za]g a.ab.ba.šè
25. mu.un.ba.al

Siegelabdruck:

1. ^{d} nanna-ma.an.sum
2. dumu šeš.kal.la

Vs.

1. 20 sar Dattelbaumgarten
2. Jenseits des Feldes,
3. Nachbar des Lu-Ninlilla;

4. Den Garten des Nanna-mansum
 5. von Nanna-mansum,
 6. dem Sohn des Šeškalla,
 7. hat Ur-Gula,
 8. Sohn des Šeškalla,
 9. gekauft;
 10. als vollen Preis dafür
 11. 6 1/2 gin Silber
 12. hat er ihm [gezahlt].
- Rs.
13. [Nanna-mansum, Sohn des Šeškalla],
 14. wird wegen dieses Gartens
 15. keine Klage erheben,
 16. beim König hat er geschworen.
 17. Vor Arad-Enlilla,
 18. Sohn des Nabi-Enlil,
 19. vor Nanna-medu, Sohn des Lu-dingirra,
 20. vor Lu-dingirra, Schreiber.
- Siegelabdruck.
21. III. Monat, 1. ^dnönna-ma.an.sum
 22. Jahr, in dem der König Enlil-bāni 2. Sohn des šeš. kal la
 23. das trockene/untere Feld nebst Steppe
 24. bis zum Meeresufer hin
 25. (auf) graben liess.
- Z. 1 — bal.ri = jenseits, ŠL 9, 32; MSL I S. 89
 3 — ús.sa. DU = Nachbar, Grenze (eines Grundstück), ŠL 211, 62, MSL I S. 89.

23. sig: dieses Zeichen kann nicht mit Gewissheit festgestellt werden. Diese Lesung ist aber die wahrscheinlichste. Bedeutung nach ŠL. 592, 2 "vertrocknet, dürr", nach 592, 12 "šap-liš = unten". Diese Bedeutungen könnten hierher passen, weil sie sich auf eine Bewässerungs-Angelegenheit zurückführen lassen.

Ni. 13211. Obere Hälfte einer Tafel, 4.3' × 4.5 × 2.1 cm. Der Umstand, dass die Urkunde ein Datum des Königs Ur-Ninurta von Isin trägt, macht es wahrscheinlich, dass sie aus Nippur stammt; denn Ur-Ninurta ist der erste König von Isin, nach dem in Nippur datiert wurde (vgl. JCS III S. 31). Obwohl das kein sicheres Kriterium ist, nehmen wir an, dass die Tafel aus Nippur herrührt und haben ihr daher eine Nippur-Nummer gegeben.

Inhalt. Wegen der schlechten Erhaltung lässt sich der Inhalt der Urkunde nicht im ganzen wiedergewinnen. Nach den Zeilenresten scheint es sich um eine Quittung über Lieferung von Gerste und Emmer zu handeln, die aus Isin und von einem Gugir genannten Felde stammen.

Datum. Von den 27 (so RLA II 148 rechts) oder 28 (so Sollberger, JCS VIII 135 f.) Regierungsjahren des Ur-Ninurta sind leider nur von zweien die Datenformeln bekannt (ARN No. 1-2 = JCS III, S. 5, a-b). Unsere Urkunde fügt ein drittes Datum hinzu, ohne dass sich aber bestimmen lässt, welchem Regierungsjahre des Königs es entspricht. Wir nennen dieses neue Datum "Ur-Ninurta c".

Vs.

1. 140 še (gur) níg.gál.la
2. ì.si.in^{KI}.ta
3. 5/30 (gur) níg.gál.la
4. a.šag gú.gír(?)^{KI}
5. [.] x níg.gál.la
6. Die Hälfte des Tontafels ist abgebrochen

Rs.

- x + 1. [.] x.ne
2. itu NE.NE.gar
 3. mu ur-^dnin-urta
 4. lugal.e ^den.líl.me.DU
 5. giš.šu.nir.gal ^den.líl.ra
 6. mu.na.dím

Vs.

1. 140 (gur) Gerste zum Verlagern
2. aus Isin
3. 5/30 (gur Gerste) zum Verlagern
4. [aus dem] Gugir-Felde
5. [.] zum Verlagern

Rs.

- x + 1. [.] x
2. V. Monat,
 3. Jahr, in dem König Ur-Ninurta
 4. das grosse Enlilmedu-Symbol
 5. für den Gott Enlil

6. hat anfertigen (lassen).

Z. 1- ní.gál = Stock, A. L. Oppenheim, *Catalogue of the Cuneiform Tablets of the Wilberforce Eames Babylonian Collection in the New York Public Library (American Oriental Series Vol 32)* S. 137, S. 22.

4- a.šag gú.gîr^{KI}: in der uns zur Verfügung stehenden Publikation konnte man den Namen des betreffenden Feldes nicht mehr finden. Ausserdem ist die Identifikation des Zeichens gîr nicht sicher.

Ni. 13235 - Da sich, wie in ARN 124, auf dieser Tontafel sowohl das Datum von Rîm-Sin II. wie auch der Name von Damqi-ilišu findet, so wurde sie in die Nippur-Kollektion eingereiht. Der eigentliche Text dieser Tontafel steht auf der Vorderseite, während die Rückseite nur das Datum enthält. 5 × 4.1 × 2.3 cm.

Inhalt. Der, nach dem *t/šadirtum*-Mass zugemessene Betrag von 5 1/2 gur Gerste, der die Steuer eines Mannes namens Mannia ausmacht, wurde von seiten Damqi-ilišu's angenommen; der verantwortliche Beamte ist Bel-rimili.

Datum. Da dieser Jahresname dem, in RLA II 164 linke Seite verzeichneten Datum b von Rîm-Sin ähnelt, kann man ihn wohl als eine Variante ansehen. Nach der Besiegung von Rîm-Sin I., dem König von Larsa, durch den babylonischen König Hammu-rabi dh. nach dem Erlöschen der Larsa-Dynastie lässt sich, in der Zeit von Samsu-iluna, dem Sohn von Hammu-rabi, mit einer neuerlichen Aufnahme des Rîm-Sin ein Wiederaufleben dieser Dynastie beobachten. Freilich ist völlig ungewiss, ob dieser Rîm-Sin tatsächlich mit dem 14. König von Larsa (Rîm-Sin I) identisch oder aber eine gänzlich andere Person. Es ist höchst unwahrscheinlich, dass Rîm-Sin I nach dem Tode Hammu-rabi's überhaupt noch am Leben war, geschweige denn noch einmal auf die politische Bühne treten konnte. Er müsste denn ein Alter von mindestens 90 - 100 Jahren erreicht haben. Damit ist die obige Annahme hinfällig³.

Um nun auf das Datum b unseres Rîm-Sin in RLA II 164 zurückkommen: es handelt sich in diesem Datum um die Rîm-Sin bedrohenden Feinde. Eduard Meyer schreibt in seiner *Geschichte des Altertums* I, 2 S. 644, dass diese Feinde die Truppen Samsuilina's

³ A. Ungnad, die Dynastien von Isin, Larsa und Babylon, ZDMG 74 S. 427 (Leipzig)

wären, und dass Rīm-Sin sich wahrscheinlich mit den Kassiten gegen jenen verbunden habe. Jedoch die Fassung unseres Textes lú.ḫul.gál *ka-šu-ú* KI liesse sich auch so verstehen, dass — gerade im Gegensatz zu obiger Auffassung— diese Feinde die Kassiten selbst waren. Denn im 9. Regierungsjahr des Samsu-iluna wird mit dem Ausdruck *ugnim ka-aš-su* = “Kassiten-Heer” von diesen gesprochen, woraus sich entnehmen lässt, dass es zu Zusammenstößen mit jenen gekommen war. Was nun das Jahr b von Rīm-Sin betrifft, so fällt es mit dem 10. Regierungsjahr von Samsu-iluna zusammen⁴. Da die Namen der Regierungsjahre stets von Ereignissen des vorhergehenden Jahres hergeleitet wurden, so hätte das im Jahr b von Rīm-Sin genannte Ereignis im 9. Regierungsjahr des Samsu-iluna stattfinden müssen. Da aber andererseits im 9. Regierungsjahr von Samsu-iluna von dem Kassitenheer gesprochen wird, so möchte man dieses Ereignis auf sein 8. Jahr beziehen; aber aus dem Gebrauch des Ausdrucks *ús.sa* für das gleiche Jahr (RLA II S. 183 linke Seite 154 b) lässt sich verstehen, dass dieses Ereignis erst im 9. Regierungsjahr stattfand und dass nach dessen Eintritt der Ausdruck *ús.sa* aufgegeben wurde; denn wenn Samsu-iluna in seinem 8. Regierungsjahr mit den Kassiten gekämpft hätte, dann hätte das oben erwähnte Jahr nicht in der Weise mit *ús.sa* geschrieben werden dürfen, sondern es hätte direkt der Name des 9. Jahre verwendet werden müssen. Dem oben Gesagten zufolge müssten nach dem, in das 9. Regierungsjahr Samsu-iluna’s bzw. in das Jahr b von Rīm-Sin fallenden Ereignis in eben diesem Jahre die Kassiten sowohl den Samsu-iluna als auch den Rīm-Sin bedroht haben. Im gleichen Jahre schlug Samsu-iluna die Kassiten und besiegte darauf den Rīm-Sin, wodurch er das ganze südliche Mesopotamien in seine Hände bekam⁵.

Freilich gibt es eine Erwägung, die es eventuell zweifelhaft erscheinen lassen könnte, das Wort *ka-šu-ú* unbedingt auf die Kassiten zu beziehen, weil nämlich dieses Wort in jener Epoche immer in der Form *ka-aš-su* oder *ka-aš-su-ú* erscheint, während in unserem Texte die Silbe *-aš-* fehlt und das Wort *ka-šu-ú* KI geschrieben ist. Zudem ist auch durchaus nicht klar, was das KI bedeuten soll. Jedenfalls hat sich bis jetzt eine Stadt oder eine Platz namens *ka-šu-ú* nicht feststellen lassen.

⁴ A. Ungnad, Rīm-Sin und Samsuiluna, ZA 23 S. 82 (Strassburg 1907)

⁵ A. Ungnad, Rīm-Sin und Samsuiluna, ZA 23 S. 73 (Strassburg 1907)

Vs.

1. 5 ²/₅ gur še
2. giš. bán *ša/ta-di-ir-tum*
3. šà gú.un *ma-an-ni-ia*
4. *a-na kurummati-šu gi.na*
5. šu.ti.a *dam-qt—i-li-šu*
6. gir *be-li—rim-i-li*

Rs.

7. itu sig₄-a ud 28-kam
8. mu *ri-im-^dEN.ZU* lugal
9. lú.ḫul lú.ḫul.gál
10. *ka-šu-ú^{KI}*

Siegelabdruck:

- 1 — *dam-[qt—i-li-šu]*
- 2 — *dumux [. . . .]*
- 3 — *arad^dmar-tu*

Vs.

1. 5 ²/₅ die Gerste
2. mit *ša/tadirtum* gemessen
3. bezieht sich auf die Steuer von *mannia*,
4. auf den, für ihn fixierten Proviant,
5. wurde von Damqi-ilišu angenommen;
6. Kommissar Bel-rimili

Rs.

7. III. Monat
8. Das Jahr, in dem König Rīm-Sin
9. die bösen Feinde
10. Kassiten (?) (besiegte oder vertrieb).

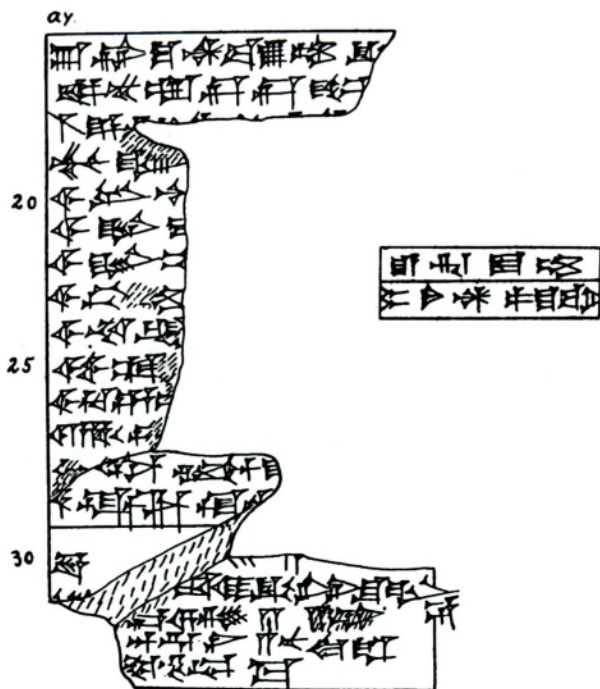
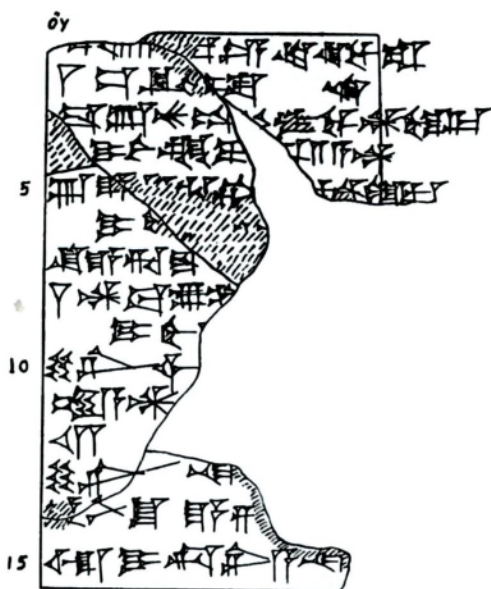
Siegelabdruck:

1. *dam[qi-ilišu]*
2. Sohn des [. . .]
3. Sklave des Gottes Martu

Z. 2 — *giš.ban* = Ein Hohlmaß, womit das Korn gemessen wird, ŠL. 74, 170. Es kommen verschiedene Sorten der obengenannten Masse in B. Landsberger. *Die Serie ana ittišu* (MSL I) Tafel III I 25 ff. vor. Das Wort *ša/ta-di-ir-tum* drückt scheinbar eine andre Sorte des obengenannten Masses aus, obgleich dessen Identifizierung nicht festgestellt werden kann.

- 4 — *ana kurummati* : Brot, Kost, Proviant ŠL 469, 5
- 4 — *gi.na* : festgesetzte, bestimmte ŠL. 85, 155

Ni. 9304+13234 (Kopya: H. Kızılyay)

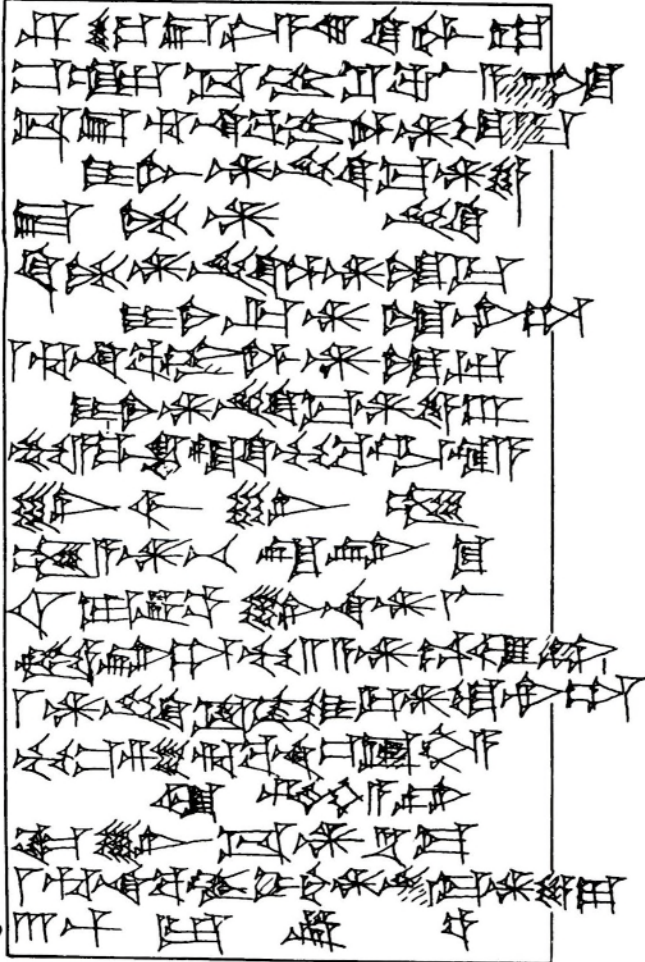

Ni. 13209 (Kopya: M. Çiğ)

öy

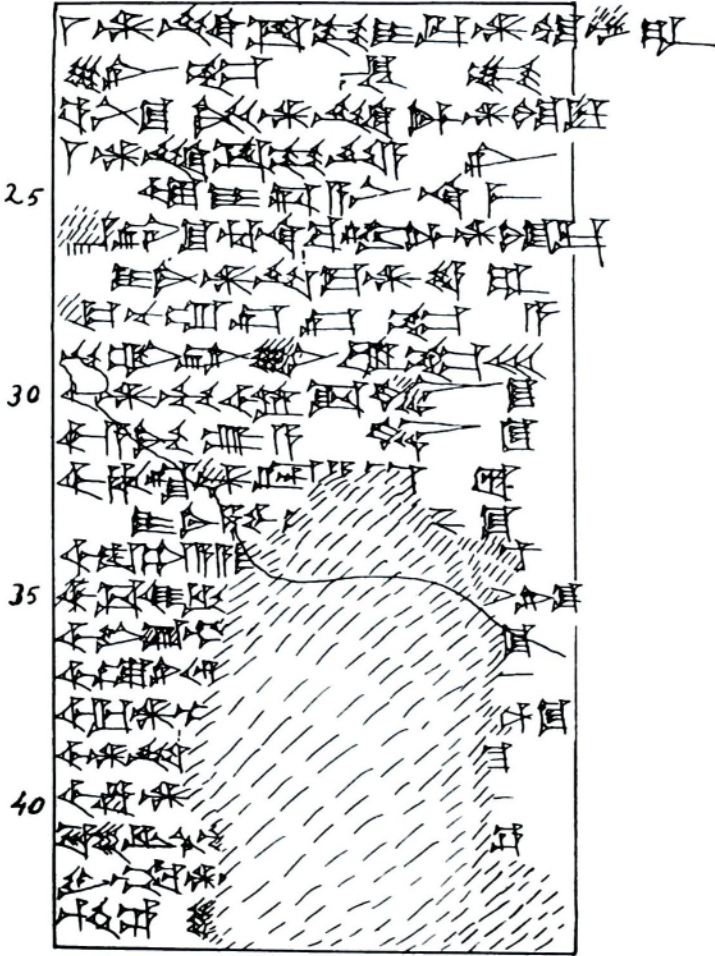
Handwritten text in a rectangular frame, organized into lines with numerical markers on the left side:

5
10
15
20

Ni. 13209

ay.

№. 13210 (Kopya: H. Kızılyay)

0y

5

10

0y.

15

20

25

米 米 米 米 米

米 米 米 米 米

№ 13211

0y

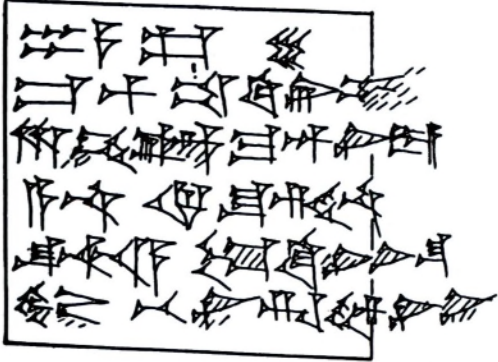
5

0y

x+5

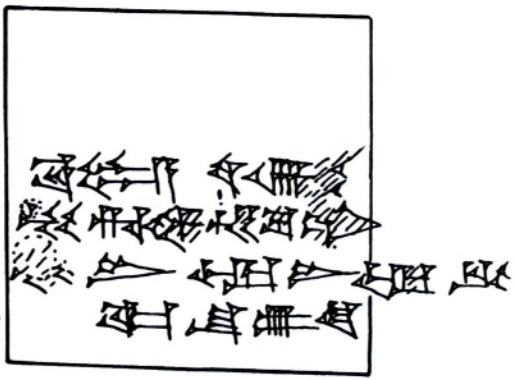
Öy. Ni. 13235 (kopya: M. Çiğ)

5

ay.

10

SİDE TİYATROSU

Ord. Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

Ondört seneden beri kazılar ve araştırmalarımıza sahne olan Antalya yöresindeki Side şhrinde¹ ilk olarak göze çarpan anıt hiç şüphesiz tiyatrodur (res. 1-3). Bu anıtsal yapı yalnız Side'nin ve Pamphylia bölgesinin değil, Anadolu'nun da en büyük tiyatrolarından olup antik devir tiyatro mimarlığı hakkında bize enteresan bilgiler vermekte, bundan dolayı üzerinde durulması gereken bir yapı vasfını taşımaktadır. Side tiyatrosu 1948 senesinde içerisinin kısmen örten ot ve çalılıklardan temizlenmiş, 1955'den itibaren ise kazılarımıza karşı büyük bir ilgi gösteren sayın Y. Mühendis Ragıp Devres ve Selma Devres'in maddî yardımları ve Türk Tarih Kurumu'nun bu iş için ayırdığı tahsisatla kazılmağa başlanmış ve araştırmalar bundan böyle her sene muayyen bir plâna göre devam edegelmiştir. Bu kazılar daha henüz sona ermemiş olmakla beraber bugün tiyatronun ana karakterini açıklayabilecek bir duruma geldiğimizi söyleyebiliriz. Bu yazımızda Side tiyatrosunu sadece târif etmekle yetinmeyecek, bu tiyatronun özelliklerini de açığa vurmağa ve bu suretle Anadolu'daki antik tiyatro mimarlığına yeni bazı bilgiler katmağa çalışacağız².

¹ Bu kazılar ve araştırmalara dair genel bilgi veren iki yazıya işaret etmekle yetineceğiz : Arif Müfid Mansel, *Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylia in den Jahren 1946-1955, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, Archäologischer Anzeiger* 1956, s. 34 v.dd. Arif Müfid Mansel, *1946-1955 yıllarında Pamphylia'da yapılan kazılar ve araştırmalar, Belleten XXII*, 1958, s. 213 v.dd.

² Tiyatro Side'yi ziyaret eden seyyahlar ve araştırmacılar tarafından müteaddit defalar zikredilmekle beraber ilk defa olarak XIX. yüzyıl başlarında amiral Beaufort tarafından esaslı bir araştırmaya tabi tutulmuş, plân ve kesitleri neşrolunmuştur (Fr. Beaufort, *Karamania*, s. 142 v.dd.). 1883 ve 1885 senelerinde iki defa Side'yi ziyaret etmiş olan Kont Lanckoronski heyeti de tiyatro üzerinde durmuş, fakat heyetin mimarı G. Niemann'ın hastalanması ve burasını terketmek zorunda kalması üzerine noksan ve bazı yerleri yanlış olarak şu eserde neşredilmiştir : Graf K. Lanckoronski, *Städte Pamphylia und Pisidiens I* (1890), s. 147 v.dd., res. 106 v.dd., levha XXIX. Bu tarihten sonra bu yapı üzerinde hiçbir ciddi etüd yapılmamıştır. Son zamanlarda çıkan M. Bieber'in "*The History of the Greek and Roman Theater*" (1961),

Side tiyatrosu, şehri kapsayan yarımadaanın en dar yerinde bulunmakta ve her antik tiyatro gibi üç ana kısımdan meydana gelmektedir: 1- Taş oturma kademelerinden meydana gelen seyirciler kısmı (theatron yahut cavea); 2- Yarım daireyi aşan düz bir meydan (orquestra); 3- Aktörlerin, önünde yüksek bir plâtfon üzerinde oynadıkları sahne binası (skene).

Side tiyatrosunu diğer Anadolu tiyatrolarından ayıran husus seyirci yerinin bir tepenin yamacına yerleştirilmiş olmayıp yarıdan fazlasının üzerleri tonoz kemerlerle örtülü mekânlar ve koridorlardan meydana gelen bir binanın üzerine oturtulmuş olmasıdır. Plâni bakımından bu kısım yarım daireyi aşan ve çapı 119 metreyi bulan bir kavis teşkil etmektedir³ (res. 4, 5). Resim 10'daki kesitlerde profil şekilleri ve ölçüleri gösterilmiş olan bu kademelerin sayısı alt katta 29'dur. En alt kademenin önünde orkestra'dan yüksekliği 0,80 m. olan bir taş kaide bulunmaktadır (res. 11). Bu kaidenin üst sathında görülen ve muayyen fasılalarla birbirini takibeden dört köşe delikler bunların içine taş babalar oturmuş, bu suretle bu kısmın üzerinde bir parmaklık yapılmış olduğunu açığa vurmaktadır.

Alt kat oturma kademeleri ortalama genişlikleri 0,65 m. olan 12 radyal merdiven tarafından kesilmektedir (res. 4, 9). Kuşak şeklinde dairevî bir yol (preacinctio yahut diazoma) orkestra'ya nazaran 12,70 m. yükseklikte olup yassı ve geniş taş levhalarla kaplanmıştır (res. 12). Bu yolun üzerinde bir zamanlar arkalıklı taş koltuklar duruyordu ki bunlardan bazılarını aşağıya düşmüş ve hayli zedelenmiş bir durumda bulmak mümkün olmuştur (res. 13). Diazoma'nın arka tarafı bugün içinde birbirini takibeden kemerlerin yer aldığı bir duvar halindedir. Fakat esasında bu açık kemerlerin

yahut A. N. Modona'nın "*Gli Edifici Teatrali Greci e Romani*" (1961) adlı büyük kompilasyon eserinde Anadolu tiyatrolarına bir fasıl ayrılmış bulunmakla beraber (s. 155 v.dd.) Side tiyatrosunun ismi bile zikredilmemiştir. Tiyatronun araştırılmasında büyük emeği geçen Doç. Dr. Jale İnan tiyatronun bezekleri ve heykeltraşlığı, kazı mimarı Dr. Mübin Beke ise tiyatronun mimarisine dair bir eser hazırlamaktadırlar; bu eser "*Antalya Bölgesinde Kazılar ve Araştırmalar*" serisinde intişar edecektir.

³ Beaufort, *adı geçen eser*, s. 143'te bu çapı 409 İngiliz ayağı, yani 124,60 m., Lanckoronski ise adı geçen eserde (I, s. 147) 118,70 m. olarak göstermektedir ki bu sonuncu rakamın doğruluğunu mimarımız tarafından alınan ölçüler açığa vurmuştur.

büyük taş levhalarla kaplanmış ve bunların ortasında dikdörtgen kapılar açılmış olduğu söylenebilir. Bu bakımdan diazoma bugün olduğundan daha dardı (ortalama genişliği 3,30 m.) ve üzerinde merdivenlere işaret edebilecek hiçbir iz bulunmadığından, ikinci kata bağlı değildi.

İkinci kat oturma kademeleri iki katlı ve tonozlu mekânlara istinad ediyordu. 22 radyal merdiven tarafından kesilen kademelerin bugünkü sayısı 22'dir. Fakat antik devir için bu kısımda da 29 kademe kabul olunabilir; çünkü res. 5'deki kesitten anlaşılacağı gibi, bu sayıyı kabul ettiğimizde üst katın gerisinde yer alması gereken gezinti yolu için 5 m.lik bir genişlik kalmaktadır ki bu da her bakımdan şayanı kabuldür.

Cavea, yukarıda belirttiğimiz gibi, tonozlu mekânlar ve bunların arasına yerleştirilmiş merdivenler tarafından kısmen çevrilmekte, kısmen de doğrudan doğruya bunların üzerine oturmaktadır. İkinci kat dış galerisinin, onun üzerindeki kademelerle birlikte, harap olmasına karşılık 3 m. genişliğinde olan alt kat galerisi (res. 4 de I) iyi bir durumda bize kadar gelmiştir. Bu galeri aralarında kireç harcı bulunan konglomera bloklarından yapılmış $2,70 \times 3$ m. eb'adında kalın payelerden meydana gelmekte, bu payelerden arka duvarlara yarım daire şeklinde kemerler uzanmakta ve bunlar asıl galerinin tavanını teşkil eden tonozları taşımaktadır (res. 14). Galerinin dış cephesi ise azamî yükseklikleri 9,15 m.yi bulan 23 kemer şeklindedir. Bu kemerlerin üzerinde iki kademeli arşitrav, düz bir friz ve dış kesimli bir pervazdan ibaret bir saçaklık bulunmakta, bu saçaklık ise payelerin dış sathına yaslanan yassı payeler tarafından taşınmaktadır (res. 7). Aynı mimarî taksimatı üst galeri cephesi için de kabul edebilir ve buradaki kemerlerin azamî yüksekliklerinin 6,40 m. olduğunu, mimarımızın yaptığı hesaplara dayanarak, söyleyebiliriz. Tiyatronun dış cephesinin genel görünüşü hakkında res. 6 bir fikir vermektedir.

Tiyatronun batısından geçen direkli cadde üzerinde ve cadde portiklerinin Bizans devri arka duvarlarının içinde kumtaşından bir takım büyük konsollar bulunmuştur ki bunların uzunluğu 1,75 ile 2,10 m., genişliği 0,65 ile 0,75 m. ve kalınlığı 0,42 ile 0,44 m. arasında değişmektedir (res. 17). Bütün bu konsolların ön kısmında çapları 0,27 m.yi aşmayan bir delik ve bu deliğin altında huni şek-

linde daha küçük bir delik yer almaktadır. Yarısından fazlası duvarın içine girdiği anlaşılan bu konsollar büyük bir ihtimalle dış cephedeki ikinci kat kemerlerinin üst yahut ara kısımlarında yer alıyor ve hiç şüphesiz tahta direkler taşıyordu. Alttaki küçük delikler ise direklerden aşağıya sızan yağmur sularının akıp gitmesini, bu suretle direk kaide-lerinin çürümesinin önüne geçilmesini sağlıyordu. Fakat bu kabil direklerin cephede sağlamca durabilmesi için yukarıda târif ettiğimiz konsolların üzerinde ve ekseninde ikinci bir sıra tam delikli konsollar bulunması gerekli idi. Fakat bunlar bulunamadığına göre tiyatronun en üst kısmında, belki de ikinci kat gezisi korkuluğunun hemen altında taşkın bir pervaz ve bu pervazın içinde delikler kabul etmek doğru olur. Bu pervaz deliklerinden geçip alttaki konsol delikleri üzerinde oturan direkler cavea'nın tümünü, yahut daha büyük bir ihtimalle, sadece bir kısmını örten bir tente taşıyorlardı⁴. Side'nin süptropikal bir iklimde sahip olduğu ve temsillerin bütün bir gün, hattâ bazan günlerce devam ettiği düşünülecek olursa seyircileri güneşten koruyacak bu kabil tentelerin ne kadar lüzumlu olduğu kendiliğinden anlaşılır. Sahne binasının gerisinde de, civardaki Aspendos (Belkis) tiyatrosunda olduğu gibi⁵, bu kabil direk taşıyıcı konsollar bulunup bulunmadığını, binanın üst kısımları harap olduğundan, tesbit etmek mümkün olmamıştır.

Üzerleri meyilli tonoz kemerlerle örtülü 2,70 m. genişliğindeki iç galeri (III) (res. 15) bir taraftan zeminleri kademeli mekânlar (II) ile dış galeri, diğer taraftan yukarıda zikrettiğimiz kapılar vasıtası ile diazoma ile irtibatla idi. (II) no.lı mekânların zemini gayet yayvan ve geniş kademelere sahip bulunmakta, bunların her iki tarafta su kanalları ve bu kanalların sonunda yer alan küçük kurnalarla sınırlandığı görülmektedir. Bunların arasında arkaları kapalı

⁴ Tiyatrolarda tente taşıyıcı direkler ve bunları tutmak için alınan tertibata dair : J. Durm, *Die Baukunst der Etrusker und Römer*² (1910), s. 655 v.dd., 687 v.dd., res. 730 v.dd., 754 v.dd. Roma'da Colosseum'da, Pola ve Nîmes amfiteyatrolarında direkler bir taraftan taş konsollar, diğer taraftan delikli kornişler tarafından taşınmaktadır. Bu hususta şu esere de bk. Fiechter, *Die baugeschichtliche Entwicklung des antiken Theaters* (1914), s. 125.-Seyircileri güneşten koruyan bu kabil tenteler (*velum*) kitabeler vasıtasile Anadolu'da Ephesos ve Patara tiyatroları için teyid olunmuştur. Bu hususta bk. Pauly-Wissowa-Kroll, *Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft* (RE.) V A 2, s. 1419 (Fensterbusch).

⁵ Lanckoronki, *adı geçen eser* I, lev. XXI-XXIII.

mekânların (IV) depo yahut dükkân olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Bu mekânların cephelerindeki kemerli açıklıkların tahta yahut demir parmaklıklarla korunmuş olduğunu alttaki taş eşik ve bu eşiğin üzerinde bulunan içerleri delikli kaideler, açıklıkların yan taraflarında ve duvarın içindeki kırlangıç kuyruğu şeklindeki oyun-tular ispat etmektedir (res. 14, sola bk.). Taş kaidelerin üzerinde herhalde dikey direkler duruyor ve bu direkler yatay kirişlerle birleştirilmek suretiyle bir çeşit parmaklık vücade getiriyordu.

Tiyatroya gelen ilk kat seyircileri dış galeriden (I), zeminleri basamaklı mekânlardan (II) geçmek suretile, iç galeriye (III) giriyorlar, fakat orada kapalı bir duvarla karşılaşıyorlardı; binaenaleyh sağa ve sola ayrılmak ve ondan sonra karşılına çıkan ilk kapılardan diazoma'ya geçmek zorunda kalıyorlardı. İkinci kat seyircileri aynı yollardan geçiyor, fakat iç galeriye geldikten sonra (II) no.lu mekânların iki tarafında duvarın içine yerleştirilmiş dar merdivenlerden (res. 16) üst kat galerisine çıkıyorlardı; buradan yine dar merdivenler vasıtasıyla ikinci kat diazoma'sına ulaşıyor ve oradan aşağıya inmek suretile yerlerini buluyorlardı. Bu dar merdivenlerden başka iç galerinin her iki ucunda geniş merdivenler de üst kata ulaştırıyordu. İkinci kat oturma kademelerinin ortasında halen dikdörtgen bir delik görülmektedir. İlkçağda burası etrafı kalın taş korkuluk levhaları ile çevrili bir loca idi. Bu locanın mahiyeti ve fonksiyonu bizce halen bilinmemektedir.

Tiyatro aşağı yukarı 15.000 seyirci alabiliyordu.

Orkestra, onu çeviren seyirciler kısmı gibi, yarım daireyi aşan bir kavis şeklinde olup (çapı 14,75) zemini topraktandır. Etrafında itinalı bir surette yapılmış 0,73 m. genişlik ve 0,68 m. derinlikte bir su kanalı dolaşmaktadır (res. 11). Orkestra'nın altında, yağmur sularını dışa akıtmak için, geniş bir kanalizasyon sistemi bulunduğunu son senelerdeki araştırmalar meydana çıkarmıştır.

Sahne binası 63 m. uzunluk ve 9,20 m. genişlikte bir dikdörtgen teşkil etmekte, bir bodrum katı ve iki esas kat ihtiva etmektedir. Bodrum katında yan yana sıralanmış 9 tane geniş ve dar mekân mevcuttur. Üzerleri yayvan tonozlarla örtülü olan bu mekânların (res. 20) aralarında kapılar vardır. Diğerleri ile irtibatta bulunmayan uç mekânlarının içinde, bazı kalıntılardan anlaşıldığı gibi, üst katlara ulaştıran merdivenler yer alıyordu. Fakat bunların şekli hakkında halen kesin bir fikir

edinmek mümkün değildir. Buna karşılık bodrum katı plânının esas itibarile üst katlarda tekrarlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Sahne binasının arka cephesi, Aspendos tiyatrosunun aksine olarak, kapalı idi (res. 3). Bu cepheye, bodrum katının taksimatına uygun olarak, birbirini takibeden 9 tane, üzerleri tonoz kemerli dar ve geniş mekân yaslanmakta, bunlar böylece hem sahne binasını desteklemekte, hem de Agora'nın güney tarafını sınırlandırmaktadır. Bu mekânlardan beşine sahne binasından kemerli kapılar vasıtasile geçmek mümkündür (res. 21).

Binanın ön cephesinde, yani orkestra'ya bakan tarafında, 6 m. genişlik ve 3 m. yükseklikte bir taş sahne yer almakta (porscaenium yahut logeion), bu kısmın orkestra'ya bakan tarafının yarım daire ve dikdörtgen höcreler ve bunların arasına yerleştirilmiş kapılarla teşhiz edilmiş olduğu görülmektedir (res. 18, altta). Sahnenin içi ise yayvan tonozla örtülü bir mekân halinde idi. Aktörlerin üzerinde oynadığı plâtfom yassı taşlarla kaplanmıştı. Sahnenin yanlarının ne şekilde olduğunu, bu kısımlar daha henüz açılmamış olduğundan, kesin olarak bilmiyoruz. Fakat bunların oturma kademelerinin yan istinad duvarlarına (analemma) paralel olarak içeriye doğru kıvrıldığı kabul olunabilir (res. 4 e bk.).

Sahne binasının cephesi (scaenae frons) arka cephenin aksine olarak, mermerle kaplı ve iki katlı bir sütun mimarisi ile süslü idi (res. 18). En alt kısımda, 2,25 m. yükseklikte, şerit halinde uzanan bir frizle süslü bir sokl bulunuyor ve bu sokl yükseklik ve genişlikleri ortaya doğru artan beş kapı tarafından kesiliyordu. Zengin çerçevesi kapıların (res. 22) arasındaki her sokl üzerinde dörder sütun oturuyordu. Bunlar düz saçaklıklarla ikişer ikişer birleştirilmiş olup iki katlı aedicula'lar meydana getiriyorlardı. Cephe sütunlarının gerisinde, binanın duvarına yaslı yarım sütunlar vardı. Cephenin her iki ucunda dar sokl'lar üzerinde iki kat üzere tertiplenmiş ikişer sütun yer alıyordu (plânda yanlış olarak tek sütun gösterilmiştir).

Alt kat sütunları mermerden yapılmış Attik-iyon kaideler, düz granit gövdeler ve mermer kompozit başlıklardan meydana geliyordu. Arka taraftaki yine kompozit başlıklı yarım sütunlar ise (res. 23) beyaz mermerdendi. Sütunların üzerinde tek parçadan yapılmış arşitrav-friz blokları oturmakta idi. Arşitrav silmelerle mücehhez iki kademelidir; friz ise dikey duran konsollar arasında tiyatro maske-

leri ile süslüdür (res. 24). Bunların üzerinde konsollu bir korniş oturmakta idi (res. 25). Birinci katın yüksekliği 9,25 m.yi buluyordu.

Üst katın renkli mermerden olan sütunları Korint nizamında başlıklar taşıyordu. Arşitrav-friz'ler tek bloktan yapılmıştır. Arşitrav üç kademelidir; friz ise yüksek kabartma halinde işlenmiş ve aralarına çeşitli hayvan ve çiçek motifleri yerleştirilmiş kıvrık dal motifi ile bezenmiştir (res. 26). Aedicula'lar üçgen yahut dairevi alınlıklarla (res. 27) taçlandırılmıştı. Üst katın yüksekliği aşağı yukarı 8,75 m. idi. Bu suretle bütün "scaenae frons" yüksekliğinin hemen hemen 20 m. yi bulduğunu söyleyebiliriz. Aedicula'ların tavan levhaları muazzam yekpare mermer bloklardan yapılmıştı ki bir kısmı iyi bir durumda bize kadar gelen bu levhalar derin oyulmuş çeşitli şekilde çerçeveler içinde tanrı büstleri ve onların sembolleri yahut atribü'leri ile bezenmiştir. Tasvir olunan tanrılar arasında Athena, Apollon, Artemis (res. 28), Demeter (res. 29), Kore (res. 30), çeşitli Muza'lar (res. 31), semboller arasında ise hilâl, yıldız yahut hilâlle yıldız (res. 32) zikrolunabilir.

İki katlı aedicula'lar arasında her iki katta arşitektonik çerçeveli höcreler de vardı. Fakat bu höcreler fazla derin olarak cephe duvarının içine girmiyor, yani bu duvarın düz, bir hat şeklinde uzanmasını hiçbir surette ihlâl etmiyordu. Bu höcrelerin üst kısımlarına ait aynı parçadan işlenmiş saçaklık-alınlık parçaları zamanımıza kadar gelmiştir. Bu muazzam bloklar iç kısımlarında çelenk (res. 33), alınlıkları üzerinde ise birbirine mütenazır iri kıvrımlar (res. 34) ihtiva etmektedir. Birbirine karşı uçan ve ellerinde çelenkler ve hurma dalları taşıyan Nike'lerle süslü yuvarlak bir alınlığın fasadın tam ortasında ve en büyük kapının üzerindeki hücreye ait olması muhtemeldir (res. 35). Bu orta kısmın anakapının sağında ve solundaki iki katlı aedicula'ları birleştiren "Suriye" tarzında anıtsal bir kemerle bilhassa tebarüz ettirilmiş olduğuna dair bazı deliller mevcuttur. Bu kısımdaki kazılar ve araştırmalar daha henüz sona ermemekle ve bazı teferruatın ortaya attığı problemleri çözmek daha henüz mümkün olmamakla beraber ışık ve gölge oyunlarına göre tertiplenmiş olan bu zengin sütunlu fasadın civardaki Aspendos tiyatrosunun sahne fasadı ile⁶ dikkate değer bir benzerlik gösterdiğini şimdiden söyleyebiliriz.

⁶ Lanckoronski, *adı geçen eser* I, lev. XXVII. En son olarak bk. M. Bieber *adı geçen eser*, s. 208 v.dd., res. 703 v.dd.

Fakat bu fasad sadece bir "süs" değildi. Akustik sebeplerden dolayı da tiyatrunun lüzumlu bir unsuru idi. Çünkü bu sayede muazzam açık bir mekân olan cavea'da oturan seyirciler sahnede oynayan aktörlerin ağızından çıkan her kelimeyi rahatça işitebiliyorlardı. Tiyatronun bugünkü harap şeklinde bile akustiğin ne kadar mükemmel olduğunu yaptığımız müteaddit tecrübeler göstermiştir.

Cavea'nın sahne binası ile birleştirilmesi her iki tarafta, yan duvarları radyal bir tarzda tertiplenmiş tonozlu galeriler (parodos'lar) vasıtasile sağlanıyordu (res. 4 de V). Daha henüz tamamiyle temizlenmemiş olan bu galeriler aşağı yukarı 25 m. uzunlukta olup dış galeri (I) ile orkestra meydanını birleştiriyordu. Bunların dıştan içe doğru meyilli olan zeminlerinin nasıl olduğu, bir rampa mı, yoksa kademeler mi ihtiva ettiği daha henüz tesbit edilememiştir. Bu galeriler üzerinde, içerlerine yan duvarlara yerleştirilmiş kısmen ahşap merdivenlerle girilen localar yer alıyordu (res. 36).

Bir zamanlar çok zengin olduğu anlaşılan heykeltraşlık süslerinden bugün fazla bir şey kalmamıştır. Scaenae frons'a ait mimarlık eserleri devrildiği esnada büyük hasara uğramış oldukları anlaşılan bu heykel ve kabartmalara ait halen elimizde bazı parçalar mevcuttur. Bunlar arasında bir Avgustus başı, bir sfinks, üç çıplak kadın tarafından meydana getirilen grup zikrolunabilir. Cephe sütun mimarisinin soklu üzerindeki uzun frizden (res. 37) ancak kapıların yan girintileri üzerindeki parçalar nisbeten iyi durumda bize kadar gelmiştir (res. 38-39). Bunların çeşitli mitosları, belki Dionysos ve Side şehri ile ilgili konuları tasvir etmiş olmaları muhtemeldir. Frizin yeknasak bir surette tahrip edilmiş olması (bk. res. 37) bu işin tiyatroyu dinî maksadlarla kullanmış olan Bizanslılar tarafından yapılmış olduğunu hatıra getirmektedir. Kazılar esnasında bazı kitabelere de raslanmıştır; fakat bunlar, Aspendos'ta olduğu gibi, tiyatrunun inşa tarihi yahut mimarı hakkında bize hiçbir bilgi vermemektedir.

Side tiyatrosu geniş bir diazoma ile iki kata ayrılmış cavea'sı, yarım daireyi aşan bir kavis şeklindeki orkestra'sı, yüksek taş sahnesi ve iki katlı "scaenae frons"u ile Roma İmparatorluk devrinde Anadolu'nun güney ve güney-batı bölgelerinde bir takım tiyatrolar tarafından temsil olunan bir gruba girmektedir ki bu tiyatrolar arasında Termessos, Sagalassos, Myra ve Patara tiyatroları

gösterilebilir⁷. Fakat Side'de cavea'nın tonoz kemerli parodos'lar vasıtası ile sahne binasına bağlanmış olması, "scanac frons"un kat yüksekliklerinin cavea'nın iki katına aşağı yukarı uyması, bu suretle tiyatronun çeşitli kısımlarını bir mimarî bütün olarak birleştirmek fikrinin bu binada kuvvetli bir surette açığa vurulmuş olması tiyatro mimarlığı bakımından gelişmiş bir safhaya işaret etmekte ve hellenistik devir etkilerini koruyan bazı Anadolu tiyatroları ile plânu ve şekli bakımından tamamile Romen olan Aspendos tiyatrosu arasında bir yer almaktadır. Bu bakımdan kanaatimize göre Side tiyatrosunu M. s. 2. yüzyılın ilk yarısına yahut ortalarına tarihlendirmek doğru olur.

Yüzyıllar boyunca kullanılmış olan bu tiyatro tabii olarak bazı tâdiller ve ilâveler görmüştür. Geç İmparatorluk devrinde orkestra'yı çeviren ve en alt kademelerin önünde yer alan sokl'un üzerine 1,50 m. yüksekliğinde büyük, fakat gayrı muntazam bloklardan yapılmış bir duvar oturtulmuştur (res. 40). Alt oturma kademelerini de kısmen örtmüş olan bu duvarın dış cephesi kırmızımtrak bir sıva ile kaplanmıştır. Aynı zamanda bu duvarın gerisinde tiyatronun ana eksenini üzerinde bulunmayan yüksekçe bir plâtfom vücutte getirilmiş ve bu plâtfom üzerine sayeban şeklinde bir loca oturtulmuştur. Orkestra'nın bu suretle kesin olarak seyirciler mahallinden ayrılmış olması, orkestra meydanının bir çeşit "arena" olarak kullanılmış, yani bu meydanda gladyatör yarışmaları ve vahşi hayvanlara karşı mücadeleler (*venationes*) tertiplenmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Side'de bu çeşit yarışmalar ve oyunlar yapılmış olduğunu Agora kapısının karşısında duran ve heykel kaidesi olarak kullanıldıkları anlaşılan iki kabartmalı ve kitabeli sütun ispat etmektedir⁸. Bunlar kendi hesaplarına bu kabil oyunlar tertiplemiş olan Modesta adında bir kadın ve onunla herhalde akraba olan Modestos adında bir erkek için o civar mahallesinin "gerusia"sı, yani "ihtiyarlar meclisi" tarafından dikilmiştir. Kitabeler ve kabartmaların üslûbu bu iki anıtın M.s. 3. yüzyıla ait olduğuna işaret etmektedir.

⁷ Bu gruba giren tiyatrolar Fensterbusch tarafından "Termessos tipi" tiyatrolar olarak gösterilmektedir. bk. *RE*. V A 2, s. 1417. Patara'da taş sahnenin yüksekliği 2,50, Termessos'ta ise 2,77 m.dir.

⁸ A. M. Mansel - E. Bosch - J. İnan, 1947 senesi Side kazılarında dair *Önrapor* (Antalya Bölgesinde Araştırmalar, no. 3), s. 48 v.dd. (kitabe no. 1), s. 50 v.dd. (kitabe no. 2).

M. s. 4. yüzyılın ortalarına doğru şehir ikinci bir surla ikiye bölündükten ve böylece yarı yarıya küçüldükten sonra ⁹ sahne binası da tahkimat şebekesi içine alınmış ve binanın arka cephesi kale duvarı olarak kullanılmıştır. Bu devirde sahne binasının Agora'ya açılan arka kapıları örüldüğü gibi bodrum katı içinde pek fazla miktarda çanak - çömlek kırığı bulunan toprak kütleleri ile doldurulmuştu.

Bizanslılar devrinde, bilhassa M. s. 5 ve 6. yüzyıllarda Side'nin bir "Metropolis", yani bir metropolitlik merkezi olup son parlak devrini yaşadığı bir zamanda tiyatro bir açık tapınak olarak kullanılmış, bu yüzden bir takım tâdillere uğramıştır. Bu husus belki M. s. 3. yüzyılın son yarısında Roma imparatorları tarafından (bilhassa imparator Diokletianus) hıristiyanlara karşı girilen itisafat yedi Hıristiyanın tiyatronun içinde martir olarak öldürülmeleri ile ilgilidir ¹⁰. Bu devirde yapılan ilâveler arasında oturma kademelerinin batı ve doğu uçlarında ve orkestra seviyesinde dikdörtgen şeklinde ve üzeri tonoz kemerle örtülü küçük birer şapel gösterilebilir (res. 41). İçinde fresk kalıntıları bugün dahi görülen batı şapeli orkestra'dan pencereli alçak bir duvarla ayrılmış ve bu duvarın ortasına yüksekçe bir kapı yerleştirilmişti (res. 42). Bundan başka oturma kademelerinden bazılarının üzerine haçla başlıyan kitabeler kazılmış, böylece din törenleri esnasında çeşitli mertebelere mensup rahiplerin yerleri tesbit edilmiştir ¹¹.

Bizanslılar devrinde müteaddid depremlerden ciddi hasara uğradıkları anlaşılan kemerli dış galeriler esaslı bir tâmir görmüş, batı tarafında kalın payelerin üst kısımları ve bunların taşıdıkları kesme taşlardan yapılmış tonoz kemerler yenilenmiştir. Fakat burarlarda ince grenli konglomera yerine kumtaşı kullanılmış, tonozların içine kesme taşlar ise gayri muntazam bir şekilde yerleştirilmiştir. Bundan başka dış galerinin zemini geometrik motifler meydana getiren mozayiklerle kaplanmıştır. (IV) no.lu mekânların zemininde

⁹ A. M. Mansel - E. Bosch - J. İnan, *adı geçen eser*, s. 1 ve 75 v.d.

¹⁰ *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, edit. H. Delehay, col. 909, bk. col. 920.

¹¹ Oturma kademelerinin sağdan ikinci blokunda, yukarıdan altıncı sıradaki bu kitabeyi τὸ(πος) προπο(σ)του olarak tamamlamak mümkündür ki buradaki "praepositus" dinî mânası ile "ruhanî âmir" olarak anlaşılmalıdır. Bu hususta bk. A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *Side Agorası ve civarındaki Binalar* (Antalya Bölgesinde Araştırmalar, no. 4), s. 93.

de mozayik kalıntlarına raslanmıştır. Ortası bir kireç kuyusu tarafından tahrip edilmiş bir mozayikte “dört mevsim” motifi gayet itinalı bir surette tasvir edilmişti. O devir için önemli sayılabilecek bu restorasyonlara kemerlerin kilit taşları üzerinde dairevî bir çerçeve içindeki haçlar ve tiyatronun batı tarafında, direkli caddenin yıkıntıları arasında bulunmuş dört anıtsal kitabe işaret etmektedir.

“Tabula ansata” şeklinde çerçeveli olan bu kitabelerden ikisinde (res. 43) tiyatro “şöhreti bütün dünyaya yayılmış büyük bir eser” (ἔργον ἀπειρέσιον τὸ βοώμενον ἐς χθόνα πᾶσαν) olarak gösterilmekte ve eski “preconsul Fronton”nun teşebbüsü sayesinde şehrin kendi imkânları ile “kitabenin altında bulunan” ayakları (πεσσοί) ve apsid’leri (ἀψίδες) tâmir ettirdiği bildirilmektedir. Bizans devri mimarlık terimleri daha henüz toplanmamış ve işlenmemiş olmakla beraber burada “ayak” kelimesinin kemerleri taşıyan payeleri, “apsid” kelimesinin ise bizzat tonoz kemerleri ifade ettiği söylenebilir. Kırık ve bazı kısımları noksan olan diğer iki kitabeden Theodoros adında bir zatın ve oğlunun (ismi kaybolmuştur) bu tâmir işlerinde büyük emekleri geçtiğinden bahs olunmaktadır.

Şehrin tahribi ve ahali tarafından terk edilmişinden sonra¹² tiyatro heybetli bir harabe olarak kalmıştır (res. 1 - 3). Şehrin diğer birçok anıtlarını tahrip eden şiddetli depremler yüzünden sahne binasının ön cephesi, sütun dizileri ve gerisindeki duvarın bir kısmı ile yıkılmış ve enkaz orkestra’nın büyük bir kısmını kaplamıştır. Aynı zamanda cavea’nın üst kat kademeleri ve onları taşıyan kemerli mekânların da büyük hasar gördüğü anlaşılıyor. Yavaş yavaş tiyatro defneler ve sarmaşıklardan meydana gelen küçük bir orman tarafından kaplanmış (res. 8) ve “uzaktan yamaçları otlarla kaplı bir akropol”¹³ manzarasını almıştır.

Side kazı heyeti 1948’de seyirciler mahallini temizlemiş¹⁴, 1955 de ise sistemli kazılara başlayarak her sene bu kazıları muayyen bir programa göre devam ettirmiştir¹⁵.

¹² Bu olayın Arap akınları esnasında, belki 10. yüzyılda vukubulduğu anlaşılıyor. bk. A. M. Mansel - E. Bosch - J. İnan, *adı geçen eser*, s. 1-2.

¹³ Lanckoronski, *adı geçen eser* I, s. 150.

¹⁴ A. M. Mansel - G. E. Bean - J. İnan, *adı geçen eser*, s. 1, lev. I.

¹⁵ Tiyatro kazılarına dair her sene kısa haberler Belleten ve Fasti Archaeologici gibi periyodik dergilerde intişar etmektedir.

Tiyatronun ve mimarî parçalarının insan ölçüsünü aşan büyüklüğü, birçok kısımlarda bu parçaların oynatılması için hareket serbestisinin hemen hemen mevcut olmayışı ve yıkılma tehlikesi bulunuşu yüzünden bilmeceburiye ağır ilerleyen işler daha henüz sona ermemiş olmakla beraber bugün Side tiyatrosunun ana karakteri hakkında oldukça açık bir fikre sahip olduğumuzu ümid ederim ki yukarıdaki izahlar göstermiştir. Bu bilgileri tamamlamak önümüzdeki yıllarda Side hâfirlerinin başlıca meşgalelerinden biri olacaktır.

Res. 1 — Side yarımadasının kuzey tepelerinden görünüşü. Sola doğru tiyatronun heybetli kütlesi yükseliyor.

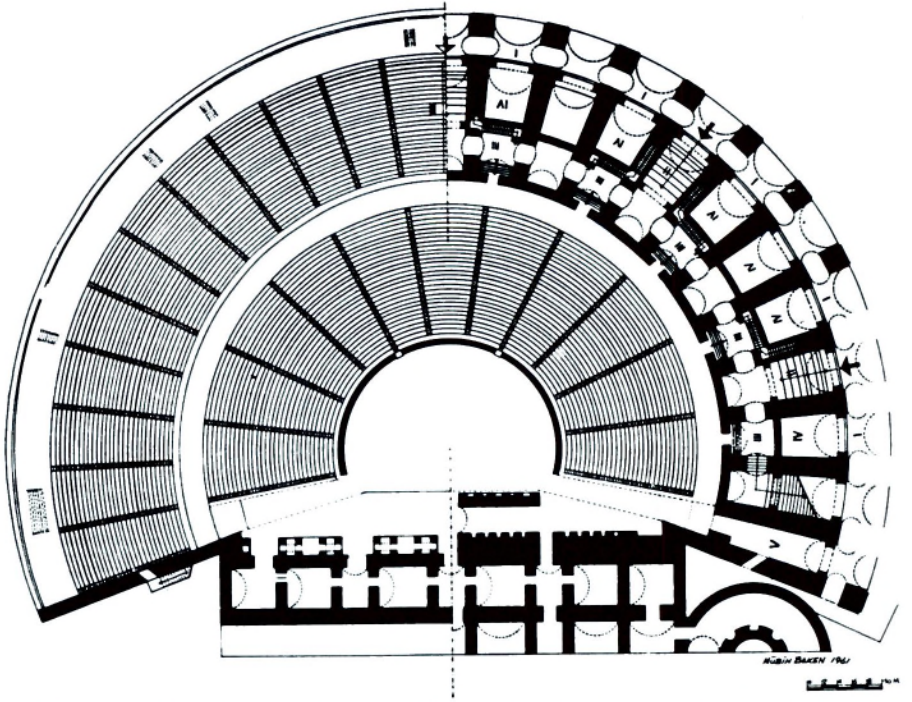

Res. 2 — Tiyatronun dış manzarası (güney cephesi)

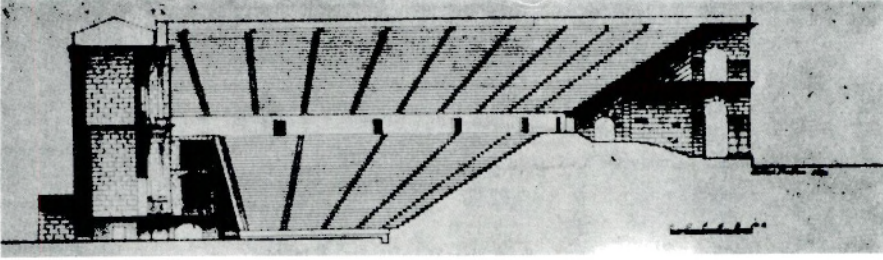
A. M. Mansel

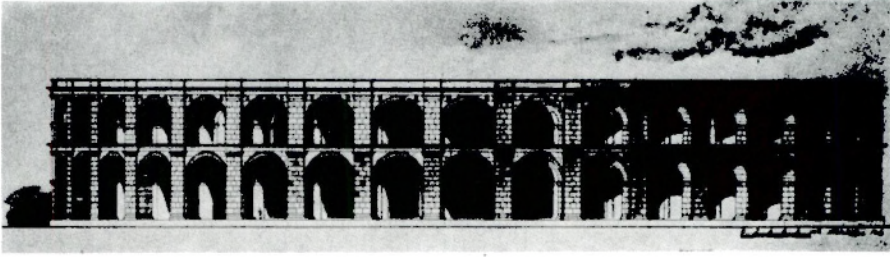
Res. 3 — Tiyatronun dış manzarası (kuzey cephesi)

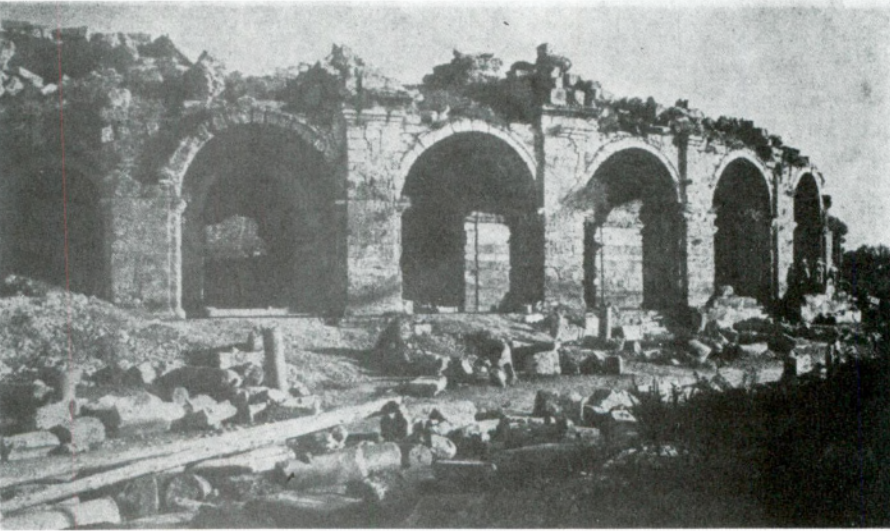
Res. 4 — Tiyatronun plânı (kazı mimarı Dr. M. Beken tarafından çizilmiştir)

Res. 5 — Tiyatronun kesiti

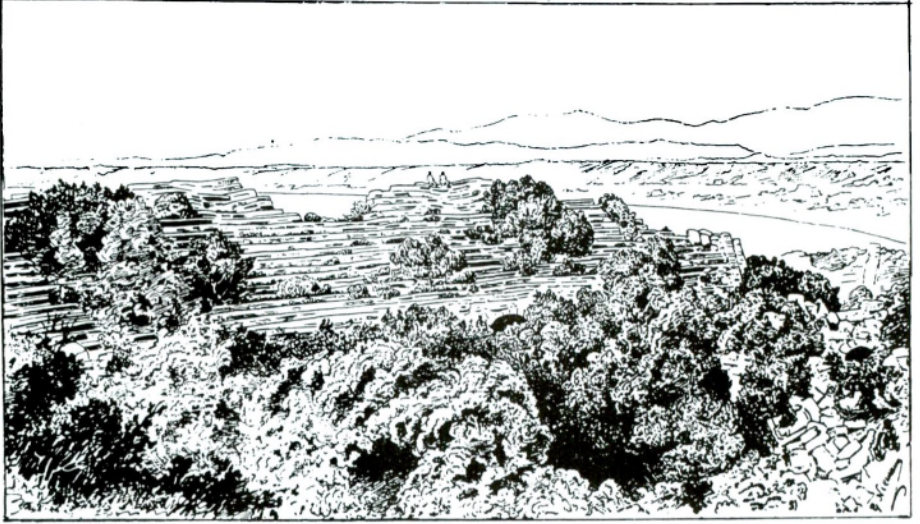

Res. 6 — Tiyatronun dış cephesinin eski hali

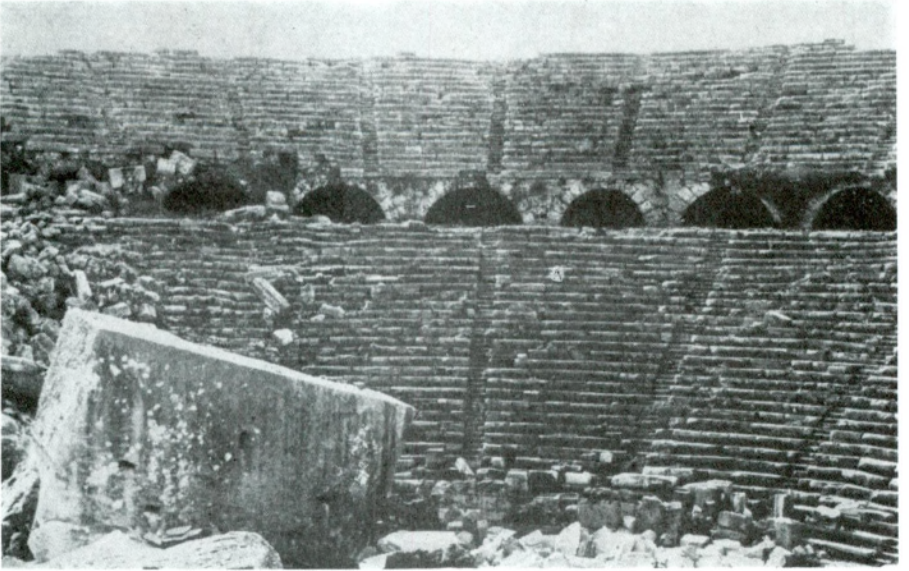

Res. 7 — Tiyatronun batı cephesi. Ön kısımda direkli caddenin kalıntıları

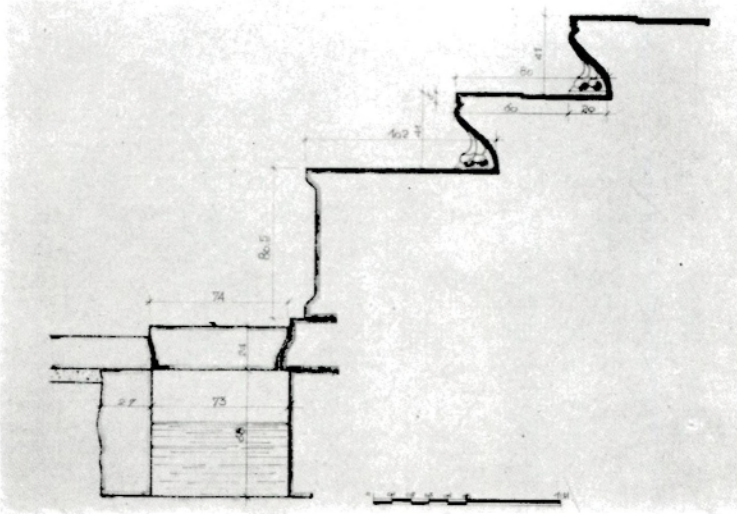
A. M. Mansel

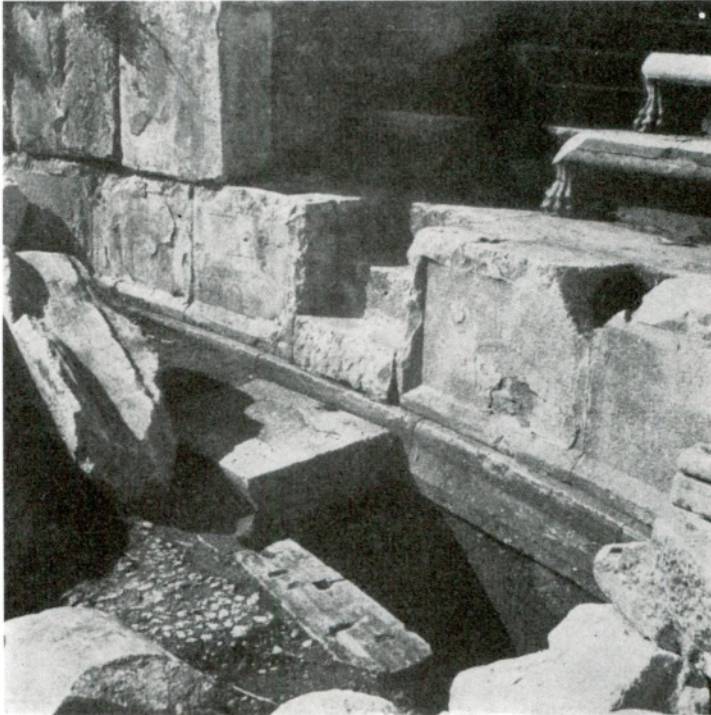
Res. 8 — Tiyatronun içinin temizlenmeden önceki hali (Lanckoronski'den)

Res. 9 — Tiyatronun içi temizlendikten sonra

Res. 10 — En alt oturma kademelerinin ve su kanalının kesiti

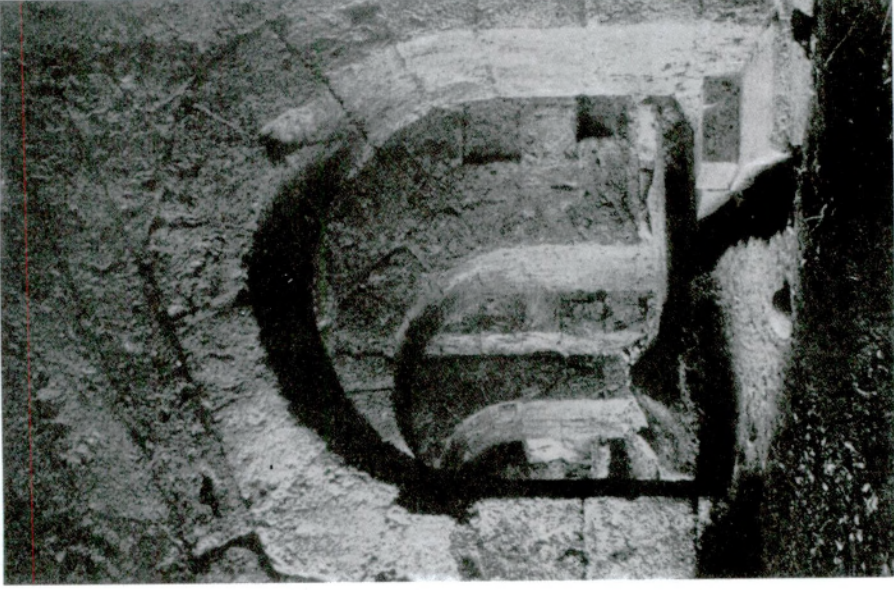
Res. 11 — En alt oturma kademeleri ve orkestra'nın etrafını çeviren su kanalı

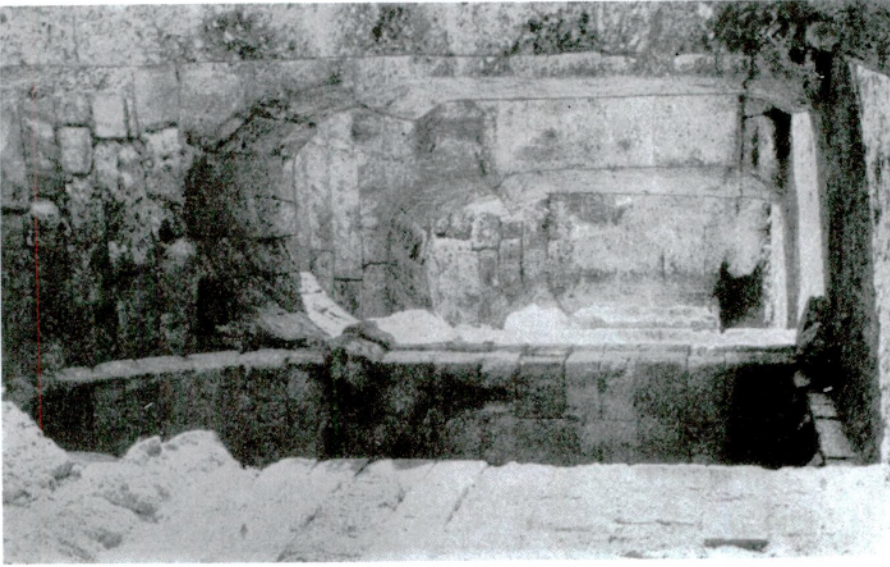
Res. 12 — Diazoma'nın bugünkü durumu

Res. 13 — Taş koltuklardan bir parça

Res. 15 — Tiyatronun iç galerisi (III)

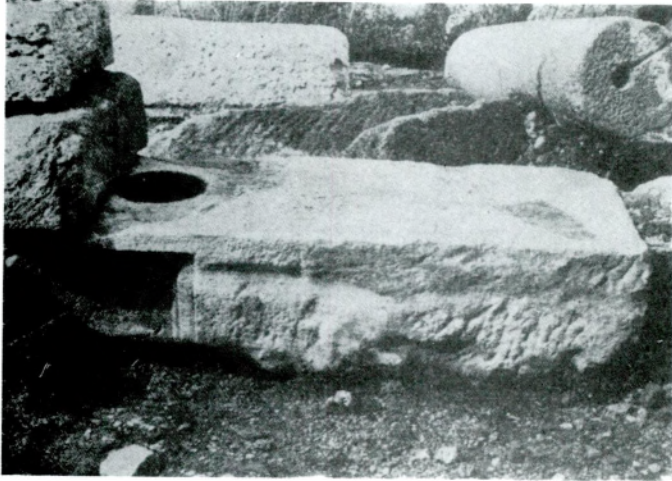

Res. 14 — Tiyatronun dış galerisi (I)

A. M. Mansel

Res. 16 — Tiyatronun ikinci katına ulaştıran merdivenlerden biri

Res. 17 — Tiyatronun dış cephesine ait konsol taşı

Res. 18 — Sahne binası cephesinin bugünkü durumu

Res. 19 — Sahne binası cephesinin batı tarafı

A. M. Mansel

Res. 20 — Sahne binasının bodrum katı

Res. 21 — Sahne binası arkasındaki tonozlu mekânlardan biri
ve gerisindeki kapı

Res. 22 — Sahne binası cephesinin bir kapısı

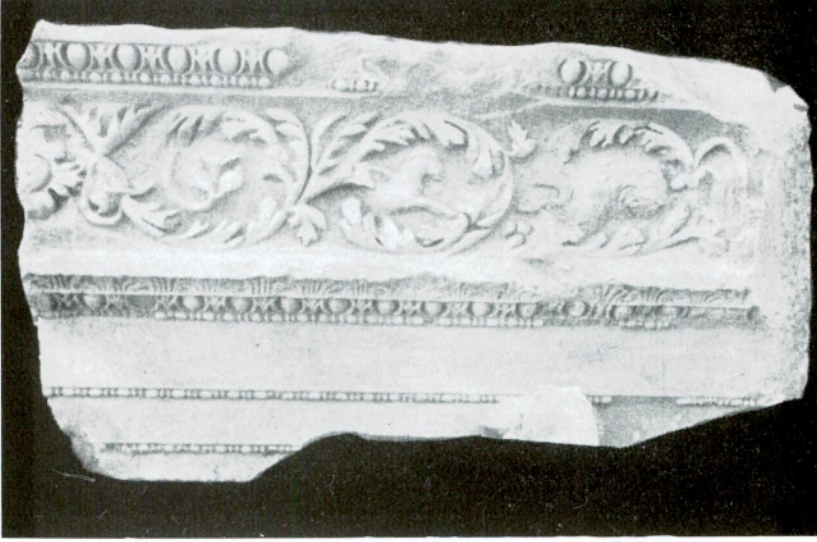
Res. 23 — Sahne binası cephesinin alt kat sütun mimarisine ait bir kompozit yarım sütun başlığı

Res. 24 — Aynı sütun mimarisine ait alt kat arşitrav-friz bloku

Res. 25 — Aynı cepheye ait alt kat korniş parçası

Res. 26 — Aynı cepheye ait üst kat arşitrav-friz bloku

Res. 27 — Yuvarlak aedacula alınlıklarından bir parça

Res. 28 — Artemis büstünü havi tavan levhası

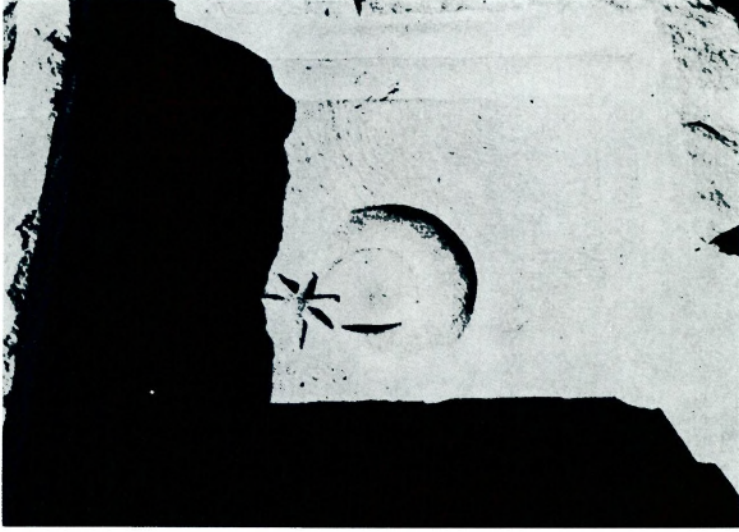
Res. 29 — Demeter büstünü havi tavan levhası

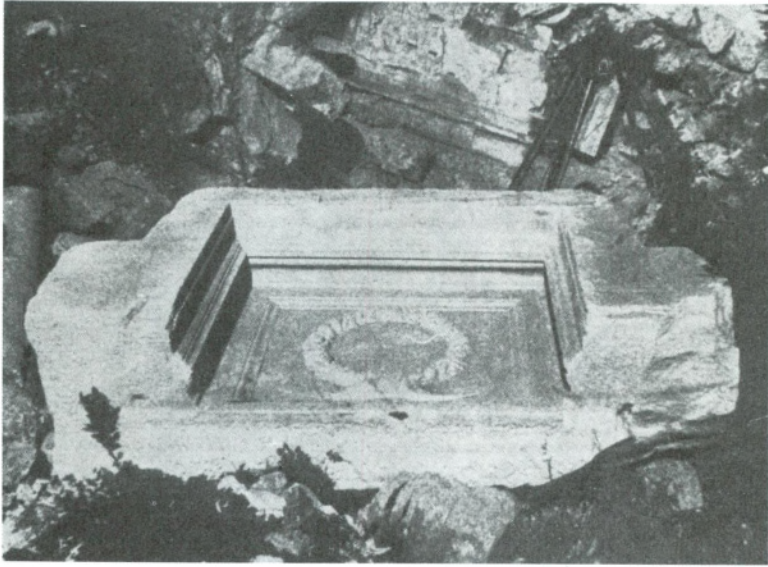
Res. 30 — Kore büstü ile süslü tavan levhası

Res. 31 — Tragedya Muza'sı Melpomene kabartmasını havi üst kat tavan levhası

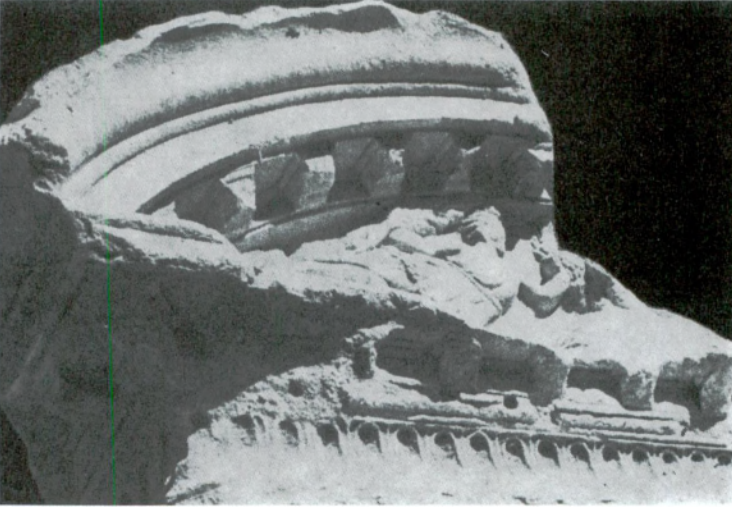
Res. 32 — Ay-yıldız tasvirli üst kat tavan levhası

Res. 33 — Ara hücrelerinden birine ait elenkli tavan levhası

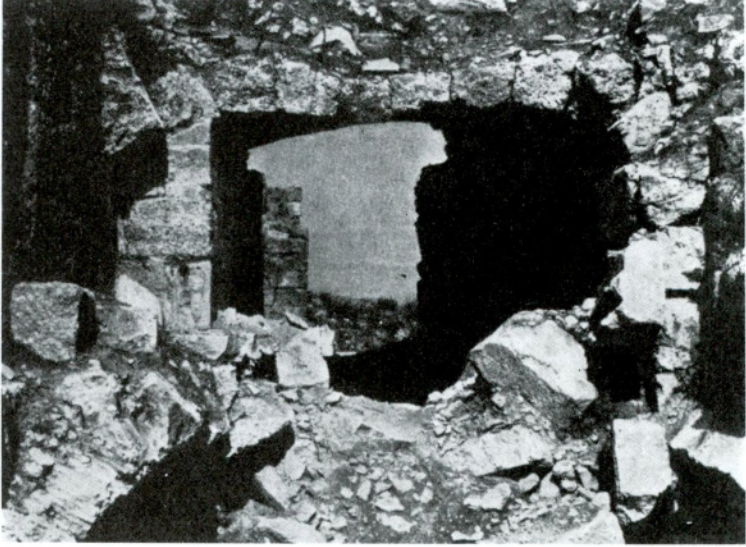

Res. 34 — Aynı levhanın cephesinde yer alan saçaklık ve kıvrımlı alınlık

Res. 35 — Orta höcre alınlığından bir parça

A. M. Mansel

Res. 36 — Parodos'un (V) üzerindeki loca

Res. 37 — Sahne binası cephesi sokl frizinden bir parça

Res. 38 — Sokl frizinden kapı yanına rastlayan bir parça

Res. 39 — Sokl frizinden başka bir parça

Res. 40 — Orkestra'nın etrafını çeviren geç devir duvarı

Res. 41 — Bizanslılar devrinde inşa edilmiş olan şapel

Res. 42 — Şapelin önündeki kapılı ve pencereli duvar

Res. 43 — Bizanslılar devrinde tiyatroda yapılan tâmirlere ait kitabe

ÇİN DİNİNİN MENŞEİ MESELESİ VE DİNİ İNANÇLAR.

Dr. MUHADDERE NABİ ÖZERDİM

Sinoloji Doçenti

I. ÇİN DİNİNİN MENŞEİ MESELESİ

Çin'de birçok dinlerin yer alması, menşei üzerinde birçok nazariyelerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiş ve bu daimî bir münakaşa konusu haline gelmiştir. Çin dininin menşei birkaç nazariye ile açıklanmak istenmiştir :

1 - Çin dininin en iptidai şeklinin animizm'den geldiği, yani Çinlilerin dünyada her şeyin, her varlığın bir hami ruhu olduğuna inandıkları kabul edilir. Bu nazariyeyi bilhassa De Groot şiddetle müdafaa eder. Fakat Grube ve Peeters, Çin dininin animistik bir din olamayacağı kanaatindedirler¹. Çünkü, Çinliler, ruhların dünyanın bir parçasında yaşadığına inanırlar. Meselâ, Tai-shan'ın (bir dağ) ruhu burada yaşar. Fakat Tai-shan'ı anime etmez, sadece onu himaye eder. Halbuki animizm'de, dünyanın her parçasının bir ruh olduğu, her ruhun dünyanın muayyen bir kısmını anime ettiği ifade edilir. Eski Çin kaynaklarında dağ ve nehirlere kurban verildiğine dair kayıtlar vardır. Bu dağ ve nehirlerde tanrısal kudretler teşahhus ettirildiği fikrinden ziyade, bunlarda ruhların mevcudiyeti kasedilmiştir diyebiliriz.

2 - Çin dininin monoteist olduğu düşünülür. Bu nazariyeciler² "Çinliler esas itibariyle gökte ve yerde yalnız en yüce bir ilâhın varlığına ve diğer ruhların onun yardımcıları bulunduğuna inandıklarını" ileri sürerler ki eski Çin kaynaklarında bu yüce ilâha inancın izlerini görebiliyoruz.

¹ Bk. W. E. Soothill. The three religions of China. London, 1929, s. 112. H. Peeters: The religions of China. Confucianism, Taoism, Buddhism. Popular Belief, Pekhing 1941, s. 11.

² Dr. Legge ve Dr. Ross bu nazariyeyi kabul edenlerdendir. bk. Soothill, s. 112-113.

Bazı Katolik misyonerler de (bilhassa Amyat ve Prémare) Shang'ların (M.ö. 1450-1050) tek bir varlık olarak 'Shang-ti'ye ibadetleri dolayısıyla Çin dininin monoteizmle ilgili olabileceğini kabul ederler. Von Straus ise buna yakın bir nazariyeyi kabul eder. Ona göre, "Çin dininin en yüksek mânada saf bir monoteist din olduğu söylenemezse de, bunun içinde en yüce varlık 'Shang-ti' bir vahdet-i vücud anlamında kabul edilir. Fakat buna bağlı bir 'politeist' şekil olarak analize edebiliriz"³.

3 - Soothill ise, De Groot'ın animizm nazariyesine mütemayil görünmekle beraber, Çinlilerin tarihî kayıtlarından önceki devirlerde göğü ve toprağı tek bir kâinat olarak tanıdıklarını, daha sonraları bütün tanrıların en yücenesini, 'Shang-ti'yi keşfettiklerini kabul eder. Diğer taraftan, tarihî kayıtların 'Shang-ti'ye verilen kurbanlar yanında dağlara, nehirlere, ruhlara takdimelerin sunulmasını gözönünde tutan Soothill, tarihî devirlerin başlangıcında en yüce tanrıya ibadetle bir nevi monoteisme yol açtıklarını, dağlara, nehirlere ibadetle de animistik bir din yarattıklarını ve sonra ruhlara ibadetle politeist ibadet doğduğunu ileri sürmektedir⁴.

4 - Çin dininin menşesinde Türk, Tunguz ve Moğollarla ilgisi bakımından Şamanizm'den geldiği düşünülmektedir⁵. Fakat tarihî kayıtlardan Şamanizmin gizli doktrininin veya ibadetlerinin Çin'de yer almadığını görüyoruz.

5 - Prof. Creel, Çin'de ilk devirlerde 'Ti' gibi yüce bir ilâha ibadet etmelerini kabul etmekle beraber, Çin dininde daha ziyade 'Ti' gibi aynı kudreti haiz ve ilâh gibi kabul edilen 'Ataların' önemli bir rolü olduğunu düşünmektedir. Yani, 'Ti'nin kendisinin de bir ata olduğunu, (Shang kırallarının atası) böylece 'Shang'ların en önemli ilâhının bir 'Ata' olabileceğini kabul eder⁶.

İleri sürülen bu nazariyelerin hepsinde şüphesiz bir dereceye kadar hakikat bulunduğunu kabul etmek mümkündür. Çince kaynaklarda da bu teorilerin birbirine yakınlığını gösterecek kayıtlar buluyoruz. Fakat bu kayıtlar bizim anladığımız mânada dinî dokümanlar olmadığı için en eski din şeklinin ne olduğu hakkında katî

³ Bk. W. Grube: Religion und Kultus der Chinesen. Leipzig 1910, s. 23.

⁴ Soothoill, s. 114-120.

⁵ Grube, s. 23-24 ve Peeters, s. 11-12.

⁶ Bk. H. G. Creel. : The birth of China. London 1936, s. 184.

bir fikir edinemiyoruz. Son zamanlardaki çalışmalar da bu konuyu hâlâ açıklayamamıştır. Biz burada, en eski dinî malzeme olarak bildiğimiz 'Beş Mukaddes Kitap'tan (Wu Ching)⁷, en eski devirlerdeki Çinlilerin ne kadar dindar olduklarını ve Çinlilerin neye inandıklarını anlamaya çalışarak bir netice elde etmeğe çalışacağız.

En eski devirlerde Çinlilere göre, tabiat olayları ve insanların işleri tabiat üstü bir kontrol altında idi. Tabiatla her şeyin bir hâkimi, bir ruhu vardı. Hamî ruhların yanında sevmedikleri insanlara fenalık yapan 'fena ruhlar' vardı. Fakat, bu ruhlar arasında hangisinin gerçek ilâh veya hangisinin 'Ruh' olduğunu ayırmak güçtür. Bunların da kendisine göre bir ehemmiyet derecesi vardı. Göğe yakın olan bir ilâh 'Yer tanrısı' (Hou T'u)⁸ idi., Fakat yine bunun gerçek bir ilâh olduğunu söylemek güçtür. Eski metinlerde ayrı olarak bu tanrıdan bahsedilmez. Diğer ruhlarla beraber adı geçer. İmparator göğe kurban verdiği zaman yere de kurban verirdi. Diğer ruhlara 'Pai-shen' (100 Ruh) deniliyordu. Bunlar ikinci derecede ruhlardı.

⁷ "Beş Mukaddes Kitap" şunlardır :

1- I-ching : Bir fal kitabıdır. M.ö. 12 nci yüzyılda Kral Wen tarafından yazılmıştır. Anlaşılması çok güçtür.

2- Shu-Ching : Burada din ve kült hakkında biraz bilgi vardır. Buradaki vakaların M.ö. 600'lerde başladığı tahmin edilir.

3- Shih-Ching : Dinî mahiyette 312 şiirden mürekkep bir şiir antolojisidir. Şairleri meçhuldür. Burada kurban merasimleri de anlatılmıştır. Bu kitabın M.ö. 600 yılından kalma olduğu kabul edilmektedir. Konfüçyüs tarafından yeniden düzenlenmiştir.

4- Tso Chuan : Bu kitabın mânası malûm değildir. M.ö. 468'de yazılmış olması mümkündür. Lu derebeyliğinin tarihine bir komentar olduğu kabul edilmektedir. Ch'un Ch'iu devrindeki (M.ö. 722-468) tarihî olayları anlatmaktadır.

5- Li-chi : (Chou-li ve I-li'den mürekkep bir kitap) âdetler ve merasimler kitabı. Memurlar tarafından yapılan âyinlerden, evlenme, gömme ve kurban törenlerinden, ve bununla ilgili ziyafetlerden bahseder.

Bu 5 kitap dışında diğer bazı eserler de dinî bilgiler vermektedir. En önemlileri şunlardır :

Ch'un Ch'iu : Lu derebeyliğinin kronolojik vakalarını gösterir; Konfüçyüs tarafından işlenmiştir.

Kuo Yü : Çoğu Chou devrindeki (M.ö. 1050-247) malzemeye dayanılarak yazılmıştır. Muhtelif memleketlerin kroniklerinden faydalanılmış. Toplu bir hale geldiği tarih malûm değildir. Bazı kısımlar M.ö. 10 ncu diğerleri ise M.ö. 7-6-5 nci yüzyıla kadar gider.

⁸ Hou T'u bir ana ilâhtır. Ti'den hasıl olmuştur. İnsan ve nebatları doğurur. Bk. W. Eberhard: Çin tarihi. Ankara 1947, s. 61.

Shang-ti ile insanlar arasında mutavassıt bir rol oynarlardı. Kâinatın her tarafında bulunurlardı. Bunların menşei pek bilinmiyor. Eski kaynaklardan Kuo Yü bize bu 'Ruhlar' hakkında misal verebilir.

Kuo Yü (Ch'u Yü II-1) :

"Eski zamanlarda halk arasında bazı insanlar vardı ki, akıllı, dürüst, saygı değer, samimî ve zekâlarıyla her şeyi aydınlatan insanlardı. 'Shen' denilen parlak ruhlar onların içine girebiliyordu⁹. Bunlar erkek ise 'Hsi' (sihirbaz), kadın ise 'Wu' (büyücü) deniliyordu. Bunlar ruhların yerlerini tâyin ederler ve kurban törenlerini tanzim ederler. Bunlardan başka '5 memur' denilen gök, toprak, ruh, insanlar ve muhtelif yaratık için memurlar vardı. Bunlar dünyadaki şeyleri tanzim ederler. Bu insanların birbirine karşı dürüst ve samimî olmasını sağlardı. Ruhlar onlara refah getirir ve halk da onlara şükranlarını bildirmek için takdimeler sunardı. Böylece, tabii felâketler gelmez, onlar için faydalı olan şeyler tükenmezdi.

Fakat Shao Hao'dan sonra '9 Li kabilesi' her şeyi karıştırdı. Kurban törenlerini alelâde insanlar yapmağa başladı. Her ailenin kendisi sihirbaz oldu. İnsan ve ruhlar aynı seviyeye düştüler. İnsanlar sadakat ve dürüstlükten ayrıldılar, ruhlar saflıklarını kaybetti. Tabii felâketler baş gösterdi ve kimse kalmadı.

"Chuan Hsü (mitik imparator M.ö. 2514-2436) geldiği zaman Nan Cheng Chung'a göğü idare etmesini emretti. Huo Cheng Li'ye de yerin idaresini verdi. Böylece ruhlar ve insanlar arasında yakınlık kalmadı."

Kuo Yü (Ch'u Yü I. 12): "Bir memleket refah içinde ise hükümdarı da doğru dürüst ve naziktir iyidir. Nezaket halkı birleştirmeğe kâfidir. Ruhlar takdimeleri neşe ile kabul ederler. Halk onları dinler. Ruhlar da onların memleketine gelir ve saadet getirirler.

"Fakat bir memleket bozulmağa yüz tutmak üzere iken hükümdarı tenbel, kaba ve dikkatsiz olacaktır. Halk ve ruhlar onlardan nefret eder. Ruhlar bu memlekete felâket getirir."

⁹ Shen "Ruh" mânasına gelir. Mater bunu politeist mânada olmak üzere "ilâh" olarak kabul eder (bk. Peeters, s. 6). Soothill'e göre Shen "saygı değer ruh" demektir. Zamanla ruhların böyle bir adı, sonra da bütün mukaddes varlıkların genel bir terimi olmuştur (bk. Soothill, s. 25).

Tso Chuan (yıl M. ö. 706): Ahlâk demek, insanlara karşı sadakat, ruhlara karşı samimiyet demektir (bk. Tso Chuan 48 ve Fang Yü Lan, s. 24-25)."

Tso Chuan (yıl M.ö. 569): Hükümdar ruhların başı ve halkın ümididir (Tso Chuan, s. 466 ve Fang Yü Lan, s. 25)."

Tso Chuan (yıl M.ö. 655): "Ruhlar kim olursa olsun, onun faziletini kabul eder. Faziletsiz insanlar sükûnette olmazlar, ruhlar da takdimeleri kabul etmez."

Görülüyor ki, eski Çin'de insanlar ve ruhlar beraberce anılıyordu. Hükümdarın gayesi ise ruhları ve insanları yatıştırmaktı. Bu yapılamadığı takdirde halk isyan eder ve ruhlar hükümdara karşı gelir düşüncesi hâkimdi. Çünkü onlara göre, "bu ruhlar insanlara saadet veya felâket getirir, takdim edilen kurbanları kabul eder ve insanların içine girerek antropomorfik varlıklar olurlar ve bu şekilde birbirinden ayrılmazlardı. Yani ruhlar ve insanlar sıkıca birbirlerine bağlanmışlardı. Aynı mevkide idiler ve ruhlar daima insanları takip ediyorlardı" inancı tamamiyle yerleşmişti.

Shang-ti veya Ti :

Shang'lar devrinde 'Ruhlar' dışında gerçek tanrı olarak bilinen Shang-ti veya 'Ti' vardır. Bunun menşei ve mânası bilginler arasında bir münakaşa konusu olmuştur. Birçok açıklamalar yapılmışsa da, yine katî bir sonuç elde edilememiştir diyebiliriz.

Shang-ti terimi ekseri 'Ti' kelimesiyle ilgili görülüyor. 'Ti'nin kendi başına mânası, 'hükümdar, imparator, efendi'dir. Mitik imparatorlardan Shun ve Yao için 'Ti' 'Hükümdar' mânasında, daha sonra Hsia ve Shang sülâleleri zamanında bazı kıralların ünvanı olarak kullanılmış olduğunu görüyoruz. Bu devirden sonra 700 yıl kadar Ti, Çin hükümdarlarının resmî adı olmuştur.

Bazı bilginler, Ti'nin iptidaî mânasının 'Tanrı' veya 'Tanrılık' anlamına geldiği ve sonra sadece dünyadaki hükümdarlar tarafından ibadet edilen 'Şahsi tanrı' olarak kabul edildiği ve sonra bu terimi hükümdarlar düşüncesiz bir gururla üzerlerine aldıkları kanaatine varmışlardır¹⁰.

¹⁰ Bk. M. De Groot: Annales du Musée Guimet, s. 678.

Bazı bilginlere göre, 'Ti' bir kurban, bir takdime adıdır¹¹. Çünkü Shang hanedanı zamanında 'Ti' daima 'Liao' (takdime sunmak) kelimesiyle beraber geçer. Burada, 'Ti'nin atalara ve diğer ilâhlara yapılan kurban törenlerinin bir adı olduğu düşüncesi doğmuştur. Sonra da kurban ile kurban edilecek ilâhı birbirlerine karıştırarak bu 'Ti' ayrı bir ilâh olarak kabul edilmiştir. Burada Ti'nin rolü büyüktür. Harb yapar, mahsulü idare eder, yağmuru kontrol eder, saadet ve felâket gönderir. Atalar ve ruhlar Ti tarafından idare edilir.

Bundan başka, Shang kırılları kendi adları yanında 'Ti' terimini de kullanmışlardır (Hsin Ti, I Ti gibi). Böylece Shang-ti, 'En yüce Ti' (Hükümdar, imparator) mânasına gelmiş oluyor. Bazıları bunu, kiralıyet atalarının kolektif adı olarak kabul ediyor ki, kehanet kemiklerinde bu mânada yazılıp yazılmadığı şüphelidir.

Shang-ti ise, Çin'in en eski hanedanının kurucusu, yani gökte temsil edilen atası olarak düşünülür. Bunun için teorik olarak imparatorlar tarafından ibadet edilirdi. Diğer ölmüş imparatorlarla birlikte, aile tabletlerinin solunda göğün oğlu tarafından adaklar alırdı. Atalar tabletinin en başına 'Shang-ti' tableti yerleştirilmişti. Burada eski devirlere ait aile şeceresinde bahsedilirken, 'Shang'ın sadece 'Üstün' değil 'İlk' mânasına geldiği görülüyor. Shang-ti, ona ait atalar tabletinde, 'Göğün hâkimi-Büyük imparator (Huang-ti'en Shang-ti) yazısını taşımasıyla ve imparatorluğun büyük gök mâbedinde sunulan imparator takdimelerinin gök adına verilmiş olmasıyla diğer tanrılardan ayrılmış oluyordu. Bu şekilde Shang-ti'yi göğe benzeyen ve göğün içine karışmış bir ata, yani ilk Çin hanedanlarının tanrılaştırılmış atası olarak (kült konusu olarak ve oynadığı rol ve adı dolayısıyla) görülüyor¹².

Çinliler dünyanın oluşundan beri geçen karanlık bir zaman aralığını doldurmak için bir 'Gök-imparator' ailesini tasavvur ettiler. Bunlar neticede Shang-ti'nin meşru halkları veyahut akrabası olarak telâkki edildi. Shang-ti, mevsimler ve diğer tabiat olayları yoluyla kâinatı idare etmekte idi. İmparatorlar, tahtlarını, otoritelerini yükselme ve çökmelerini 'Ona' borçlu idiler. İmparatorun göksel atası Shang-ti onları himaye eder veya etmezdi. İmparatorlar onun saye-

¹¹ Bk. Creel: Aynı kitap, s. 182-183.

¹² Bk. De Groot. Aynı kitap, s. 678 ve s. 682.

sinde hükümandılar. Bunun içindir ki, eski hükümdarlar bu Shang-ti ile identifiye edilmişlerdir. Yani göğün oğlunun neden Shang-tiy'i hatırlattığını anlayabiliriz.

Bazı Avrupalı bilginler, Shang-ti'de Tanrı fikrinin varlığına inanırlar. J. Legge, Shang-ti'yi 'Üstün varlık' anlamında kabul ediyor ve ona 'Tanrı' diyor. Fakat bu hususta daha derin bir incelemeye gitmiyor¹³.

Soothill ise, Shu Ching'de Shang-ti'nin 'Tanrı' anlamı karşılığı ve Shang-ti formu içinde 'Tanrı-hükümdar' olarak gösteriyor. Öyle bir Tanrı ki, kendisine yalnız dünya yüzündeki vekil olan 'Hükümdar' yaklaşabilir. Yani, o şahsî bir tanrı için kırallar kırallı ve yalnız hükümdar tarafından takdimeler sunulan bir tanrı idi¹⁴.

W. Eberhard, Shang-ti'nin, Shang sülâlesi zamanında, insan şeklinde tasavvur edilen, doğumu, büyümeyi idare eden ve sonra beşeriyetin atası olan bir 'Neşvinema tanrısı' olduğunu ileri sürer¹⁵. Daha sonraki devirlerde bu inanışın devamını görüyoruz. Chou sülâlesinin atasının annesi Chiang Yuan, bir oğlan çocuk doğurması için Shang-ti'nin ayak izlerine bastığını ve böylece Hou-tzu'yu doğurduğunu Çin kaynaklarından anlıyoruz¹⁶.

Çinli bilgin Fung Yu Lan, 'Shang-ti'yi 'En yüce imparator', yani, kendisine sadakat gösteren, yardımcı olan ruhları (Shen) idare eden en yüksek, en üstün otorite 'olarak kabul ediyor ve Çin kaynaklarında da daha ziyade antropomorfik bir mâna taşıdığını ileri sürüyor¹⁷.

Shang-ti ve Ti, Çin kaynaklarında birçok defalar geçer. Fakat burada da bunların 'ilâh' veya 'hükümdar' mânasına geldiğini anlamak güçtür. Meselâ :

Shih Ching III. 2. I. 1 de: "Ti'nin ayak izleri".

Shih Ching III. 1. ve VII. 3: "Ti saygı değer bir devlet ve bir hükümdar ortaya çıkardı".

Shih Ching III, 1. ve VII, 4: "Ti ona kalbini ihsan etti-(kalben bağlandı)".

¹³ Bk. Soothill. Aynı kitap, s. 136. bk. De Groot, aynı kitap, s. 677.

¹⁴ Soothill: Aynı kitap, s. 119, 122, 125.

¹⁵ W. Eberhard: Çin tarihi. Ankara 1947, s. 30, 61.

¹⁶ Shih Ching III. 2. 1. ve Grube: Aynı kitap, s. 30.

¹⁷ Fung Yu Lan, A History of Chinese philosophy, Peiping - 1957 s. 30-31.

Shih Ching III, 1. VII, 5. 7. "Ti kiral Wen'e dedi ki".

Shih Ching IV, 3. III. "Ti çok önce, Ch'eng T'ang'a 4 cihet içindeki sınırları düzenlemek için emir verdi".

Shih Ching IV, 3. IV. "Ti'nin şansı onları terk etmedi".

Shu Ching V, 4. 3. "Ti kızdı".

Shu Ching V, 14. 2. "Ti, Shang'lara harb etme emrini verdi (burada Ti, Shang'ların aile ilâhı olarak görülüyor).

Shu Ching IV, 7. 36. "Hsia'lara Ti daima cezalar gönderdi".

Shu Ching V, 18. 4. "Çünkü hükümdar bir tek gün bile Ti'nin himayesine sığınmamıştır".

Shu Ching III, 4. 6. "Shun (kiral) Ti'ye saygı gösteren ilk insandı.

Shih Ching III, 1. I. 2. "Shang-ti kurban kokularından çok memnun".

Shih Ching III, II, 7. IV. 2. "Shang-ti görür".

Shih Ching II, 4. VII. 4 "Shang-ti yücedir. O kimseden nefret edebilir mi?"

Shih Ching IV, 2. IV, 1. "Shang-ti ona yüzlerce iyilik gönderiyor.

Shih Ching II, 7. X, 1-2. "Shang-ti çok değişir".

Shu Ching V, 9. 4. "Shang-ti daima kurban kokularını duyacak".

Shu Ching V, 27. 4 "Shang-ti halka nezaret eder".

Shu Ching IV, 3. 8. "Shang-ti'nin kalbi".

Shu Ching V, 19. 4. "Ch'eng T'ang tahta geldi ve o, Shang-ti'nin parlak emrini kullandı (yerine getirdi)".

Shih Chi; 28, 35a. "İmparator 'Atalar mâbedinde' (Ming T'ing) Shang-ti'ye kurban verdi".

Li Chi 3 (5) 10b-12a. "Semanın oğlu Shang-ti'ye Lei takdimesini sundu" (burada Shang-ti'nin atalar ilâhı olduğu görülüyor).

Chou Shu 5 (43) 2a. "Shang-ti dedi".

Yukarıdaki misallerden Ti veya Shang-ti'nin, hem 'Hükümdar' hem de 'Tanrı' anlamına gelebileceğini söyleyebiliriz. Böylece, Shang ve hattâ daha önceki devirlerde Çinlilerin birçok tanrıları (Shen'ler) olduğunu ve bunlar arasında en gerçeğinin Ti veya Shang-ti adını taşıdığını anlamış oluyoruz.

Demek oluyor ki, Çinliler, tarihî devirlerin başlangıcında, tarih kayıtlarında görüldüğü gibi, gayri şahsi üstün bir varlık olarak 'T'ien'e

(Gök demektir. Chou'lar bahsinde bundan bahsedilecektir) ve sonra en yüce varlık, hükümdar Ti, Shang-ti'ye ibadetle bir nevi monoteizm yaratmışlar, diğer taraftan felâket getiren veya felâketlere mâni olan, görünmeyen âlemde Shang-ti'ye görünen dünyada ise kırallara veya mukaddes insanlara refakat eden böylece hamî bir vasıta oldukları düşüncesiyle 'Ruhlara' (Shen) ibadet etmişler ve böylece bu din -monoteizmle birlikte- politeist bir şekil almıştır. Bundan başka, dağlara, nehirlere ibadetle de animizme doğru yönelmiş olduğu yolunda tefsirler yapabiliriz kanaatindeyim.

Bu ruh (Shen) ve Ti ve Shang-ti'den başka eski Çinliler, insanların işleriyle fizik dünyadaki şeylerin arasında karşılıklı bir tesir olduğuna inanırlar. Bunları anlamak için türlü türlü fal metodları kullanmışlardır. Bütün bu fal metodları tarihçi-falcılar tarafından kullanılırdı. Bunlar sihirbaz sanatını iyi bilen insanlardı. Bu fal metodu 6 sınıfa ayrılmıştı¹⁸ :

I. Astroloji (T'ien-wen): Bu 28 yıldız camiasını tanzim için kullanılır ve 5 seyyare, güneş ve ayın hareketlerini tesbit eder. Felâket ve saadetin geliş haberini verir. Mukaddes kırallar bu yol ile memleketlerini idare ederler.

II. Almanak (Li-p'u): 4 mevsimi tanzim eder, güneş, ay, ve 5 seyyarenin devirlerini kaydeder. Böylece, soğuk ve sıcak, hayat ve ölümü düzenlemeğe çalışır. Bunun için mukaddes kırallar bu almanakları iyi muhafaza etmişler ve bununla felâketin ve saadetin gelişini anlamağa çalışmışlardır.

III. 5 unsur (Wu Hsing): Su, ateş, toprak, ağaç, maden ile ilgilidir. Bu 5 unsur daimî 5 faziletin esasıdır. Eğer bir kimsenin duyusu, anlayışı, görüşü ve konuşuşu karışıklığa maruz kalırsa, bu 5 unsur da bozulur ve 5 seyyarede değişiklik meydana gelir.

IV. Fal nebatları ve kaplumbağa kabukları: Bunlarla fala bakılmıştır. Bu şeyler fena, iyi olayların gelişini ve önemli meselelerin ne şekil alacağını anlamak için mukaddes insanlar tarafından kullanılmıştır.

V. Muhtelif şeylerin falı (Tsa Chan): Muhtelif olayların ve iyi kötü şeylerin olacağını incelemeğe yarar. Bununla insan geleceğini anlar. Bunlar arasında rüya da önemli bir usuldür.

¹⁸ I-wen Chih adlı katalogta (Chien Han Shu, k. 30 da vardır) bütün bu fal metodlarını bulabiliriz (bk. Fung Yu Lan, s. 26).

VI. Şekillerin sistemi (Hsing): Meselâ, bir ev yapmak, duvar inşa etmek gibi meselelerin halline yarar. Bu usûlde 6 hayvan (at, öküz, koyun, domuz, tavuk, köpek) kemiklerini kullanırlar. Bunların büyüklük küçüklükleri, kısıklık ve uzunlukları da bahis mevzuudur.

Shang devrinde bu 6 metotla kemikler yoluyla fala bakmak çok önemli idi. Bunlar boğa ve kaplumbağa veya öküz kemikleri idi ki, bilhassa göğüs kemikleri tercih edilirdi. Kaplumbağalar da takdime için kullanılan değerli hayvanlardı. Zira kaplumbağa uzun ömür ve ölmezliğin sembolü idi. Anyang'daki kazılarda pek çok kaplumbağa kemiği bulunmuştur¹⁹.

Fala bakarken ne gibi törenler yapıldığı malûm değildir. Fakat bu törenlerin herhalde ata mâbetlerinde bir grup resmî falcılar tarafından yapılması, fakat kıralların kendi törenleri kendilerinin icra etmesi mümkündür.

Bu fal kemikleri beyzi şekilde yapılır ve cılâlanır. Sıcaklığın tesiriyle meydana gelen T şeklindeki çatlaklardan Çinliler yüzlerce sorularına cevaplar alıyorlardı. Şüphesiz bu sorular 'evet' veya 'hayır' ve 'iyi' 'kötü'den ibaretti. Sonra bu kemikler saklanır, doğru çıkıp çıkmadığı kaydedilirdi. Falcılar bu çatlaklardan mânalar çıkarırken kendi fikirlerini de ilâve ederlerdi.

Bu sorular muhtelif konularda idi. Şu şekilde bir sıra yapılmıştır :

1 – Kurbanlar : Hangi ruha kurban vermek, ne zaman, ne gibi hayvanlar, ne renk ve ne miktarda.

2 – Ruhlara muhtelif konularda (hastalık, harb, düşmanlar) tebligat yapıldı.

3 – Devlet ve diplomatik ziyafetler hakkında.

4 – Seyahat veyahut bir yere yerleşmek için. Seyahata çıkmadan önce hava şartlarının uygun olup olmadığı, geceyi yolda geçirilmenin iyi olup olmadığı.

5 – Balık avlama ve diğer avlar hakkında. Yalnız av avlamanın iyi olup olmayacağı sorulmaz, nerede yapılmasının uygun olacağı da sorulur.

6 – Harbde orduyu ne zaman yola çıkarmanın uygun olacağı ve ne zaman ve nerede savunma yapılacağı.

¹⁹ Bk. Creel: aynı kitap, s. 186-187.

7 - Mahsul hakkında: Mahsulün ve yıllık ziraatin ne derecede verimli olacağı.

8 - Yağmur, kar, rüzgâr ve sisin olup olmayacağı.

9 - İyi havanın olup olmayacağı. Fırtınadan sonra havanın ne zaman açılacağı.

10 - Hastalıklar ve iyileşmeler.

11 - Hafta (10 gün). Bu günlerin saadet veya felâket getirip getirmeyeceği.

12 - Muhtelif konular. Burada halkın ilâhlara danışmalarına dair sorular vardır ki çok önemlidir. Meselâ, diğer memleketlerle siyasi münasebetlerin ne olacağı, komşu devletlerle harb yapılmasının lüzumlu olup olmayacağı, dostluk tesis etmenin faydalı olup olmayacağı, kraliçenin bir erkek evlât doğurup doğurmuyacağı gibi sorular bu bölüm içinde toplanmıştır.

Yine Çin kaynaklarından 'Atalar kültü'nün de bu eski devirlerde yer almış olduğunu ve bugüne kadar çok geniş ölçüde geliştiğini anlayabiliyoruz.

Çinlilerin 'büyük adamlarını' bir 'Ruh veya bir 'ilâh' derecesine yükseltme inancı ataperestlikten çıkmıştır. Onlara göre, ölümden sonra bir insanın ruhu hayatta olduğu gibi devam eder. Bu şekilde, imparator (Göğün oğlu) ölümden sonra gökte oturur, buradan memleketini korur. Bir prens ve Mandarın için de bu böyledir. Böylece hayatta mükemmel bir hami imparator, ölümden sonra da yine iyi ve hami bir hükümdardır. Bunun için ona ibadet ve dua edilir. Bununla beraber, ataları da ailesiyle daima ilgilidir. Onları mesut etmek veya mükâfatlandırmak hususunda yardımları olur.

Atalar kültünün iki istikametten geldiği düşünülmüştür :

1 - Esrarengiz bir korku ile ilgilidir.

2 - Doğrudan doğruya ölüye olan saygıdan doğmuştur denilebilir. Çinlilere göre, Atalar mezarlarında yatan, önüne takdimeler konan, cansız, kudretsiz cesetler değillerdir. öldükten sonra kudretleri duyulur. Açlık, sel felâketi, kuraklık, harb hep ataların memnun olmayışlarından ileri gelen cezalardır. Böylece atalara karşı olan hareketler, onlara karşı olan sevgi bağlılıklarından başka, onlardan korktukları için de olabilir. Shang'ların atalarından yardım istediklerini, onlara diğer ruhlardan çok kurban verdiklerini fal kemik-

lerinden anlıyoruz. Fakat burada sadece kiral ailesinin atalarından bahsedilmektedir. Halka ait bir bilgi bulamıyoruz.

Bu kurbanları kırallar, dedelerine, babalarına ve kardeşlerine sunuyorlardı. Bu törenler için özel evler vardı. Bu törenlerle ilgili olarak imparatorun evi tabu sayılıyordu. Ataların adları yerine 'gün' adı konuyordu. Bu herhalde onların doğduğu veya öldüğü günü göstermiş oluyordu.

İlk kraliçelere de kurbanlar veriliyordu. Buradan, belki çocuksuz kadınlara çocuk verebilmesi hususunda yardımı olur inancı vardı.

Bu kurban törenlerinde, ölü, en küçük torunu tarafından temsil edilirdi. Ona 'Shih' (ceset veya ölü çocuk) deniliyordu. Bu çocuk çok küçük dahi olsa herkes, hattâ imparator bile saygı gösterirdi. Törende bu çocuk giydiği elbiselerin aynısını giyer, önüne konulan takdimeden bir parça yerdı. Bu şekilde tören tamamlanırdı.

Chou devri (M.ö. 1050-247) ve daha sonraki devirlerde bu âdet kalkmış ve sadece ölü için konulan tabletler kalmıştı.

Atalara kurban takdimelerinden başka, yine ataları memnun etmek için yapılan diğer bir ibadet de dualardı. İki nevi dua vardır. Niyaz ve şükran. Birincisi daha ziyade zenginlik, uzun ömür, iyi mahsul içindir. Şükranlar ise ekseri iyi mahsul alındıktan sonra yapılırdı.

Bütün bu törenlerde, gerek kurban takdimelerinde ve gerekse dualarda insan samimî ve dürüst olmalıydı. Ancak bu şekilde ailesinin hayır duasını alabilirdi. Zaten bu insanın dışarıdan alabileceği bir duygu değil, içinden gelen bir arzu olmalıydı. Bir insanın ailesine saygı ve sevgisi olduğu için takdimeler vermesi gerektiği inancının bugün bile yerini muhafaza etmekte olduğunu görmekteyiz.

Atalara kurban sunmalarından başka eski Çinliler diğer tanrılara da kurbanlar verirlerdi. Shang sülâlesi zamanında verilen kurbanlar arasında en önemlileri hayvan takdimeleriydi. Bunlar öküz, koyun, tavuk, ve köpekti. Fal kemiklerinde bir nevi kuş (belki sülün) ve at kurban edildiği yazılmaktadır²⁰. Bu kurban hayvanlarının adedi çok önemli idi. 1-10 arasında değişirdi. Tipik bir kurban töreninde 2 domuz, 3 koyun, 5 öküz ve 50 köpek kurban edilirdi. Nadiren 50 köpek, 50 koyun ve 300 inek bulunabilirdi. Büyük takdimelerde

²⁰ Bk. Creel. Aynı kitap, s. 200.

ise 100 koyun ve 300 inek kurban edilirdi. Bazan da içki (meselâ 100 kap likör veya şarap), buğday, pirinç, mısır, ipek ve yeşim taşı sunulurdu. Bu takdimelerin verildiği yer mâbetti, ruhların evi mânasına gelirdi.

Bu takdimelerin verildiği zaman hakkında pek az bilgi vardır. Fakat tanrıların çoğu bereket tanrıları olduğu için bu takdimelerin ilkbaharda, mahsul almak için yapıldığı ve sonra sonbaharda şükranlarını bildirmek için yapıldığı kabul edilir.

Bu törenler birçok şekilde yapılmakta idi. Hayvan takdimelerinde hayvanlar ya kızartılır veya tamamen yakılırdı, yahut gömülür veya suya atılırdı. İçki takdimelerinde ise, içki yere serpilirdi. Shang fal kemiklerinde Huan nehri ve toprağa verilen takdimelerin yakıldığı ve atalara verilen takdimelerin ise gömüldüğü (toprak altında yatması dolayısıyla) kaydı vardır²¹. Bu takdimeler hazırlanırken fala bakılırdı. Takdimelerin verilmesinin uygun olup olmadığı, imparatorun bizzat burada bulunup bulunmaması gerektiği sorulurdu.

Bu törenleri idare eden rahip ve memurlar vardı. Fakat bunlar bildiğimiz mânada rahipler değillerdi; ve asla bir sınıf teşkil etmemişlerdi. Millet adına, imparator göğün en yüksek rahip ve memuru idi. Prens kendi ülkesinde, baba kendi evinde rahiplik ödevini yapıyordu. İhtimal falcı başı da bunlara nezaret etmiş olabilir.

Bu kurban törenlerinde insan verilir verilmediği meselesi yine münakaşa konusu olmuştur. Çinli bilginler, “Çin’de böyle bir şeyin mevcut olmadığı ve fal kemiklerinde görülen ‘Fa’ kelimesinin insan kurban edilmesi mânasına gelmesinden ziyade bir nevi dansı ifade ettiği” şeklinde tefsirler ileri sürerler²². Fakat Çince kaynaklarda görülen kayıtlar ve sonra hafriyat buluntuları bunun aksini göstermektedir. Meselâ Shih Ching’de şöyle bir olay anlatılmaktadır: “M.ö. 621’de Chin derebeyi Dük Mu ölmeden önce şöyle bir emir vermiş. ‘öldükten sonra devletin en kabiliyetli üç adamı kendisiyle beraber gömülecekti’. “Diğer bir kayıt da (Tso Chuan, 522 M.ö.), “7 nci ayda²³ P’ing-tzu, Chü’yü istilâ etti ve Keng’i aldı ve esirlerini Po She altarında kurban etti”²⁴.

²¹ Bk. Creel. Aynı kitap, s. 20.

²² Bk. Creel. Aynı kitap, s. 204-205.

²³ Bk. J. Legge. The She King, or the book of poetry. London 1871, s. 199-200.

²⁴ Bk. J. Legge. The Ch’un Ts’ew, with the Tso Chuan. London 1872, s. 629.

Buna benzer birçok kayıtlar olduğu gibi insan kurbanının Konfüçyüs zamanında da yapıldığını gösteren kayıtlar vardır. Daha sonra, Chin sülâlesinin (M.ö. 221-207) imparatoru Shih Huang-ti öldüğü zaman kendisiyle birlikte bütün haremının de gömüldüğü malûmdur. Muhtelif hafriyat sitelerindeki mezarlarda pek çok insan kemikleri ve kafatasları bulunmuştur. Shang sitesinin merkezinde bir mezarda ölünün yanında dikkatsizce atıldığı anlaşılan insan kemikleri bulunmuştur. Hou Kung sitesinde 1936'da yapılan bir hafriyatta büyük bir mezar bulunmuştur. Bunun bir kırala veya büyük bir devlet adamına ait olduğu açıkça görülüyor. Burada bir arabadan başka birçok eşya ve 30 insan kafası vardı²⁵.

Anderson, Fengtien eyâletinde, neolitik devre ait bir hafriyat yaptığı zaman, meydana çıkarılan bir mezar içinde hayvan kemiklerinden başka insan kafatasları ve kemikleri bulunduğunu ve böyle bir yerin dinî törenlere ait bir yer olduğunu ve burada insan kurban edildiğini kaydetmektedir²⁶.

Görülüyor ki, eski Çin cemiyetinde kurban törenlerinin önemi büyüktür ve insan hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Zira kurban törenleri yoluyla anaya babaya sadakatini gösterdiği gibi halkına sulh sağlamağa çalışır. Bunlar ihmal edilirse refah ve saadet olmaz, memleket (derebeylik) bozulmağa yüz tutar inancı Çin, zihniyetinde kökleşmiş (bk. Kuo Yü, Chi Yü II. 2) ve hattâ bugün bile muhafaza edilmekte olduğunu görmekteyiz.

II. ÇİN'İN ÜÇ BÜYÜK DİNİ

(Taoizm, Budizm, Konfüçyanizm)*

Yukarıdaki bahislerde eski dinî inançları gördük. Burada eski Çin dininin ne şekilde değişmiş olduğunu ve Taoizm, Budizm ve Konfüçyanizm doktrinleriyle tamamlanarak, milyonlarca halkın ibadet ettiği esas şekline ne yolda girdiğini göreceğiz.

²⁵ Bk. Creel. Aynı kitap, s. 210-211.

²⁶ Bk. J. G. Anderson: Early Chinese culture. Bulletin of geological survey of China (1923), 5, 1. s. 16-17.

* Taoizm (Çin klâsikleri 1946) adlı kitabımızda ve "Konfüçyanizm ve Batı Demokrasisi" adlı yazımızda (Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi dergisi, 1953, cilt XI, sayı 2-4, Eylül) bu üç mezhebin felsefi cepheleri anlatılmış olduğundan, burada sadece bu dinlerin tanrıları, dinî törenleri üzerinde bilgi verilecektir.

Eskiden bu üç din imparatorluk tarafından resmî dinler olarak tanınmıştı. Bugün de Çin'de din hürriyeti vardır. Herkes istediği dini kabul eder ve hattâ bu üç mezhebe de girebilir. Bir Budist Çinli Taoist veya Konfüçyanist âyinlere iştirak eder ve ilâhlarına kurbanlar verebilir. Bu onlarca dinî bir ibadet olduğu kadar sosyal bir ödevdir.

Bu dinlerin kuruluş itibarıyla en eski ve yerlisi Taoizmdir.

a) *Taoizm : dinî inançlar :*

Taoizm, esasında bir din değil, bir felsefe bir metafiziktir. Daha ziyade ferdîdir. Fakat sonradan gerçek bir din şeklini almış, ve esas Taoizm prensiplerinden ayrılmıştır. Üç şekilde gelişmiştir: 1- Esas, yani felsefî Taoizm. 2- Sihirli Taoizm. 3- Dinî Taoizm.

Taoizmin kurucusu Lao-tzu'dur; ve yegâne eseri Tao-te Ching mistik, metafizik ve felsefî nazariyeleri içine alan bir kitaptır²⁷. Burada esas anlam 'Tao'dur. Yani her şeyin esasıdır. Tao'yı bilmek, her şeyi anlamak demektir. Böylece Tao bilginin hedefidir. Tao ile birleşmek bütün faaliyetlerin en üstün gayesi, ve beşer hayatının idealidir. Lao-tzu'nun bu fikirleri birçok kimseleri kendine çekti. Mademki Tao'da sükûnet var, ona sahip olan bir kimse bu dünyanın bütün güçlüklerini karşılayabilecektir. Şu halde, dağlara ormanlara çekilip münzevi bir hayat sürmek, her şeyden uzak kalmak en uygun bir yoldur. Tao ile her şeyi yapmak mümkün olduğundan Tao'ya sahip bu insanlar her şeyi yapmağa muktedir olabileceklerdir. İstedikleri zaman başka bir vücuda girebilecekler, bulutlarda, ayda, güneşte gezebilecekler düşüncesi hâkkim oldu. Bunun neticesi sihirli Taoizme bir adım atılmış oldu.

M.ö. 4 ncü yüzyılda Çin'de sihirbazlık sanatı çok ilerlemiş durumda idi. Bu arada Peng-lai, Fang-chang ve Ying-chou adaları (Po-hai yani Shantung ve Hopei'in doğusundaki deniz) keşfedildi.

²⁷ Tao Te Ching : Çinlilerce mukaddes olarak bilinen bu kitap, 81 bölümden ve 500 kelimeden ibaret, kısa kısa bahisleri havidir. Kitabın esasını teşkil eden "Tao" asıl ve mecazi anlamları içine almaktadır. Asıl mânâsına göre "Tao", "yol, gerçeklik, usul ve insanların takibetmesi gereken en doğru yol". Mecazî mânâsında ise, "kâinatın öncesi" demektir. "Te", fazilet, kemal, kudret mânâlarında kullanılmıştır. Ve daima Tao'yı takibeder ve Tao'nun insandaki tezahürüdür. "Ching" ise, klâsik kitaplara verilen addır. Bu kitabın adı bir bütün olarak tercüme edilememiştir.

Bu adalarda fanilerin oturduğu ve ölmezliği sağlayan bir takım otlar yetiştiği rivayeti ortaya çıktı. Bu adalara gitmek çok güçtü. Çinliler bunları uzaktan bulutlara benzetiyorlardı. Yanına yaklaşıncaya kaybolduğu veya kuvvetli bir rüzgâr çıkıp gemiyi geri sürükledikleri söyleniyordu. Birçok imparatorlar buralara heyetler gönderip faniliği sağlayan otları almak için emirler vermişlerse de sonunda her şey boşa çıkmıştı. Han sülâlesi (M.ö. 206. M.s. 220) imparatorlarında Wu-ti sihirli Taoizmle çok ilgilendi ve hattâ sihirbazlardan biri ona ebedî hayat iksirini temine çalıştı.

Zamanla Taoistik eserler de Taoizmin bir din haline gelmesine yardım ettiler²⁸. Burada tabiatın tabiat üstü olaylarından, beşer üstü kuvvete sahip insanlardan ve tabiat üstü varlıklardan bahsediliyordu. Bunların çoğu hayal mahsulü idi. Fakat o devrin inançlarında yer almış bulunuyordu. Halk bu poetik mahsulleri, ruhları birbirinden ayıracak kabiliyette değildi. Böylece birçok ilâhlar yaratıldı, Taoizm dini meydana geldi.

Bu din gerçek mânada bir politeist din idi. Burada ilâhlar ve ruhlar gerçek varlıklardı. Antropomorfik varlıklar olarak meydana çıkıyordu. Onlara ait masallar, hikâyeler büyük ölçüde yer alıyordu. Bunlar bugün bile hâlâ halk arasında canlı olarak yaşıyor ve modern Çin dininin inançlarının büyük bir kısmını teşkil ediyor.

Bundan başka, Taoistin mukaddes insanları, kendilerini kâinatın bütünü ile aynı görüyordu. Onlara hiçbir şey zarar veremezdi. Ve o karşı konulmaz bir kimse idi, bütün mahlûkatın üstünü idi. Tao ile beraber olduğu için tabiatın üstün kudretine sahipti. Yer gök gibi lütufkâr değildi (Tao gibi) ve emrindeki insanlar oyuncu gibi idi. Bu Taoist mukaddes insanlara Çinliler âdeta bir tanrı nazariyle bakıyorlardı; ve onlara da takdimeler sunuyorlardı.

b) İlâhlar, Lao-tzu :

Lao-tzu, aynı zamanda Taoizmin 'Üçlüler' (San-ch'ing) grubunun en önemli şahsiyetidir. Bundan sonra T'ai Shih ve Yü Huang Shang Ti gelir ki, bunlar tarihî kişilerdir.

Taoizm dininin kurucusu olan Lao-tzu da bir masal kahramanı olmuştur. Ona ait masallar şu şekilde anlatılmaktadır : "M.ö. 1358'de

²⁸ Bilhassa Chaung-tzu, Han Fei-tzu ve Huai Nan-tzu gibi eserler halkın üzerinde derin tesirler yapmıştır.

Yü Nü (yeşim taşı kızı) adında bir genç kız bir erik ağacına dayanmış duruyordu. Birden ışıktan bir top dudaklarına düştü ve kız onu yuttu. Ve hemen hamile kaldı. 80 yıl sonra bir oğlan çocuk doğurdu. Lao-tzu (ihtiyar çocuk) adını aldı. Bir müddet sonra Lao-tzu, fani ol mayan bir şahsa giderek, hayatı uzatma sırrını öğrendi. Böylece yüzlerce yıl yaşadı. Sonra Hindistan'a giderek Budizmi kurdu".

T'ai Shih (Büyük başlangıç): Bu her şeyin başlangıcıdır. Ekseriya kâinatı yaratan P'an Ku ile identifiye edilmiştir. P'an Ku, ayı postu veya yapraklardan elbise giyen ve başında iki boynuzu olan bir cüce şeklinde tasvir edilir. Sağ elinde bir çekiç, sol elinde bir kalem tutar. Yanında adamları olarak anka kuşu, kaplumbağa, ejder, tek boynuzlu at vardır. Bazan elinde güneş diğer elinde de ay olarak göstermişlerdi²⁹. Dünyayı 18.000 yılda yaratmıştı. Nefesinden rüzgârlar, sesinden şimşek, sol gözünden güneş, sağ gözünden ay, kanından nehirler, saçlarından otlar, terinden yağmurlar ve üzerindeki haşarattan da insanlar yaratılmıştır.

Yü Huang Shang Ti: En sevilen ilâhlardan biridir³⁰. 'En yüce Yeşim taşı imparatoru' demektir. Shang-ti'nin popülerize edilmiş bir şeklidir. En eski zamanlarda Kuang-yen-miao-lo-ko adında bir kiralık vardı. Kiralık Ching-te (safî fazilet) karısı Pao-yüeh (kıymetli ay) çocukları yoktu. Taoist rahipleri sarayda âyinler yaptılar ve bir erkek evlât için niyaz ettiler. Hemen ertesi gün kraliçe bir rüya gördü. Lao-tzu bir ejder üzerine binmiş, kucığında bir çocuk taşıyordu. Kraliçe ona, çocuğu tahta varis olarak vermesi için yalvardı. Bir yıl sonra prens doğdu. Daha küçük yaşta iken fakirlere karşı merhametli ve kuvvetli bir şahıs olarak kendini gösterdi. Kiralık babası ölünce tahta geçti. Fakat bir müddet sonra tahttan feragat ederek Shensi'de P'u-ming'e çekildi. Hayatının sonuna kadar fakirlere yardım etti ve hastalara baktı. Öldükten sonra ilâh rütbesine yükseldi. Bir imparator kültü olmakla kalmadı aynı zamanda özel aile kültü olarak da kendisine takdimeler sunuldu. Daha ziyade yıl başında ibadet edilir. Doğum günü de yeni yılın 9 ncü gün tesit edilir.

Bu 'Mukaddes üçlüler'den başka, fani olmayanlar (Hsin) da Taoist panteonuna girerler. Bunlardan bilhassa 8'i çok popülerdir.

²⁹⁻³⁰ Bk. H. Peeters. Aynı eser, s. 27. W. Grube: Aynı eser, s. 101-102.

Her yerde resimlerine ve heykellerine raslanır. Bunlar 'Pa Hsin' (8 fani olmayanlar) denir. Bunların üçü tarihî şahsiyetlerdir.

1 - Chung Li-Ch'üan : En eskisidir. Sanat üstadıdır. Ve Yü Huang tarafından bir haberci olarak dünyaya gönderilmiştir. Bir tüy yelpaze veya kılıç bazan da şeftali (denizi geçmek için) ile gösterilmektedir³¹.

2 - Lü Tung-pin: Lü Tsu da denir. En önemli bir ilâhtır. T'ang hanedanı (M.s. 755-805) tarihine kadar yaşamıştır. Bir gün ona Chung Li-ch'üan göründü ve elkimya sırlarını, uzun hayat ekserini öğretti. Üstadından fethettiği sihirli kılıcı aldı ve ejderleri öldürdü. Dünyayı türlü felâketlerden kurtardı. Tao Te Ching'e bir komenter yazdığı söylenir³². Hastalara şifa veren bir ilâh olarak takdis edilir. Ekseriya elinde bir çocuk olarak, âlimleri, büyük şahsiyetleri de içine alan bir zürriyet senbolü olarak temsil edilmektedir.

Diğer bir efsane de Lü Tung-pin'in berberlerin patronu olduğunu anlatır : 'Ming sülâlesi (M.s. 1368-1644) imparatorlarından biri, kendisini iyi bir şekilde traş edecek bir berber bulamamıştı. Birkaç yüzyıldanberi mukaddes bir şahıs olarak ibadet edilen Li Tung-pin'in ilâhlığı imparator tarafından henüz tanınmamıştı³³. İmparatoru traş etmeyi teklif etti. Ve neticede ilâhlık rütbesine erişti. Fakat ona berberlerin patronu olarak ibadet edilmemiştir.

3 - Üçüncü tarihî şahıs da Han Hsiang-tzu'dur. T'ang devrinin meşhur Konfüçyanistlerinden Han-yü'ün yeğenidir. Amcası onu müzik ve Taoizm üzerinde daha esaslı çalışmalar yapması için teşvik etti. Bir gün amcası bir parça toprak alarak, bunu çiçekli bir kapla örttü. Bir müddet sonra kabı kaldı ve toprağın üzerinde iki çiçek bulunan bir nebat fişkırdı. Bunun üzerinde de Han-yü'nün bir gün sürgüne gönderileceği (hakikat olmuştur) altın harflerle yazılmıştı.

Han Hsiang-tzu, bir flüt ile gösterilir ve müzisyenlerin üstadı olarak takdis edilir.

4 - Li T'ieh-kuai : Demir koltuk değnekli Li demektir. Bir gün üstadı Lao-tzu-yi gökte ziyaret etmek istedi. Öğrencilerinden birine

³¹ Bk. W. Grube: Aynı kitap, s. 105. H. Peeters: Aynı kitap, s. 28.

³² Bk. W. Grube, s. 106. H. Peeters, s. 29.

³³ Taoist dininde, imparator bir kimseyi ilâh yapma veya ilâhî ilâhlıktan çıkarabilme kudretini haizdir.

yer yüzündeki vücuduna bakması için rica etti. Bu öğrenci, ruhun (P'o) kaçmaması için 7 gün bekliyecekti. Zira diğer ruh (hun) onun yerine geçebilirdi³⁴. Fakat 6 ncı gün, öğrenci annesi öldüğü için oradan ayrılmak zorunda kaldı. Ertesi gün Li geldiğinde vücudunu cansız buldu. Böylece başka bir vücut aramağa başladı. Nihayet. açlıktan ölmüş kambur bir dilenci vücudunu bulabildi. Lao-tzu ona sakat ayakları için bir demir koltuk değneği verdi. Bunun için Li T'ieh-kuai, demir koltuk değnekleri ve arkasında bir ilâç torbası ile tasvir edilir.

5 - T'sao Kuo-chiu: Sung sülâlesi (M.s. 960-1279) imparatorilerinden birinin erkek kardeşidir. T'sao'nın erkek kardeşi ölüme mahkûm edildiği zaman, o da sarayı terk etti. Chung Li ve Lu Tsu'dan Taoizmin gizli prensiplerini öğrendi. Aktörlerin hamisi ve başkanı olarak elinde 'saraya kabul tableti' ile temsil edilir.

6 - Chang Kuo-lao: İhtiyar bir adamdır. Beyaz bir katıra binerek, hergün binlerce mesafe yol alır. Seyahatinin sonunda katırı bir kâğıt gibi katlayıp para çantasına koyar. Tekrar binmek istediği zaman bu kâğıdın üzerine su serper ve katır eski halini alır. O, bazan katırına ters binmiş olarak ve elinde ölmezliğin senbolü olan anka kuşunun bir tüyü veya bir şeftali dalı ile gösterilir.

7 - Ho Hsien-ku: Elinde nilüfer çiçeği veya şeftali tutan bir genç kız olarak tasvir edilir. Nilüfer çiçeği açık kalpliliğin, şeftali ise ölmezliğin timsalidir³⁵. Bu genç kız aynı zamanda bayanların hamisidir.

8 - Lan Ts'ai-ho: Bu ilâh, bir sepet çiçek taşıyan bir genç kız olarak gösterilir. Çiçekçiliğin hamisi olarak bilinir.

Bütün bu ölmezler, K'un-lun'da (Tibet'in kuzeyinde bir dağ) Hsi Wang'mu'nun (batının ana kraliçesi) bulunduğu yerde yaşarlar. Bu aynı zamanda ölmezlerin de kraliçesidir. Sarayı bu dağ üzerindedir. Saray altın ve kıymetli taşlarla süslüdür. İçeride kıymetli taşlardan yapılmış bir çeşme vardır. Ölmezler burada yıllık ziyafetlerini verirler. P'an Tao Hui adını taşıyan bu ziyafet (şeftaliler ziyafeti)

³⁴ Çinliler iki ruh kabul ederler. Birisi bedene hayatiyetini veren ruh yani, can (P'o), diğeri de esas ruh (Hun)dır. Hun vücudu terkedebilir. İnsan yaşayabilir. Fakat P'o vücuttan ayrılırsa o insan ölür.

³⁵ Bk. G. Grube : Aynı kitap, s. 111.

H. Peeters, s. 31.

maymun dudağı, ejder böbreği, ankanın nühai şevkisi ve bahçeden toplanan şeftali ikram edilir ve oradakilere böylece uzun ömür sağlanırdı. Batı kraliçesinin doğum günü de burada kutlanırdı Yüeh kiralığında M.ö. 400 lerde kendisine bir altar dikilmiştir ³⁶.

Burada yaşayan bu ölmezler, ara sıra onlara bağlı olanlara saadet getirmek için bu dünyaya inerler ve Peking'in güney-batısına Po-yün-kuan'a (beyaz bulut mâbedi) gelirler. Burada diğer ilâhlar da toplanır. İkinci ayın 9 ncü gününde halk burasını ziyaret eder. Bu ölmezlerin aralarında dilenci, genç kız veyahut bir mandarin olarak dolaştığına inanırlar. Bayramlarda bu 8 ilâhın resimleri duvarlara asılır, çocuklara da hediye edilir.

Bunlardan başka diğer önemli bir ilâh da Ch'eng Huang-yeh, 'Şehir ilâhı'dır. Bu ilâh o şehir halkını türlü felâketlerden korur. Şehrin yağmura ihtiyacı olduğu zaman bu ilâhı kızgın güneşe çıkarırlar, susuz bırakırlar. Kendilerine yardım etmediğini görünce de azlederler.

Şehir ilâhı yalnız bir hamî değil, aynı zamanda diğer dünyada halka yardım edecek bir hâkimdir. Halkın bütün iyi işlerini 'Göge,' kötü işlerini de 'Cehennem ilâhına' bildirir. Bu cehennem, Szuchuan-da Feng-tu-hsien'e yakın yüksek bir dağ altında olduğu rivayet edilir ³⁷.

Mâbetlerde, şehir ilâhının heykeli bir taht üzerinde imparatorluk elbisesi giymiş olarak tasvir edilir. Yanında peykerlerinin imajları bulunur. Bunlar elinde kitap, kalem bulunan kâtiplerdir ki, halkın isteklerini kaydederler. Bunlardan başka, öküz kafalı, at yüzlü iki muhafız vardır. Ucu üç çatalı bir âsa taşırlar. Bununla kötü ruhların içeri girmesine mâni olurlar. Bunların yanında iki de casus vardır. Birisine 'Beyaz başkan' denir, elbiseleri beyazdır. Defterine cezalıların adlarını yazar. Diğerine 'Siyah başkan', 'Cüce şeytan' denir. Diğer taraftan P'an-kuan denilen iki hâkim bulunur. Bunların yanında 4 yardımcı bulunur. Birisi, günün, diğeri ayın, yılın ve saatlerin müşaviridir. Kapının bir tarafında beyaz bir at, diğer tarafında da kırmızı bir at vardır.

Esas holün arkasında bir veya birkaç oda daha vardır ki, ilâhlara ve onların ailelerine aittir. Burada ilâhın karısının hizmetçileriyle

³⁶ Hsi-Wang-Mu : Barbar kabilesi olarak da tercüme edilmiştir (Chavannes, *Mémoires Historiques*, II, s. 7).

³⁷ Bk. Peeters, s. 33.

birlikte imajları bulunur. Yılda iki defa bu özel daireler halka açılır. Birisi yeni yılda, diğeri de ilâhın doğum günü olan 7 nci ayın 24 ncü gününde.

Yeni gelen mandarinler evvelâ burada misafir edilirler. Sıkıntıda olan bir mandarin buraya gelir, birkaç gece kalır, ilâhlardan yardım ister. Bu yardımın neticesini rüyasında görmeğe çalışır.

Şehir ilâhının da bir mandarin gibi mühürü vardır. Nefritten yapılmıştır. Şehrin valisi tarafından saklanır. Bu mührün baskısı halk tarafından muska gibi taşınır. Hastalara da bu mühür verilir. Doğum gününde vali bu ilâha yeni elbiseler giydirir, yüzünü kendi elleriyle yıkar. Bu doğum günü eskiden olduğu kadar bugün de çok kutlanır.

Diğer sevilen bir ilâh da harb ilâhı 'Kuan-yu' veya 'Kuan-tı'dır. Bu da tarihî bir şahsiyettir. Shansi'de Chien-chou'da (Chienliang) M.ö. 162'de doğmuştur³⁸. Han sülâlesinin sadık bir müdafii idi. Fakat onu sukut etmekten kurtarmamıştır. Âsiler tarafından yakalanarak başı kesildi. 12 nci yüzyılda 'Haro ilâhı' olarak takdis edildi. 1574'te de Ti yani, ilâhların en yüksek rütbesini aldı. Her yerde onun imajlarına raslanır. At üzerinde tasvir edilmez, yerde oturmuş Ch'un Ch'iu (ilkbahar sonbahar analleri) okurken gösterilir. Kitapla beraber gösterilmesi dolayısıyla bilginler onu bir 'Harb ilâhından' ziyade bir 'Edebiyat ilâhı' olarak kabul ederler. Kuan-yü'nin yanında oğlu Kuan-p'ing ve silâhlı bir vaziyette kardeşi Chou Ts'ang durur. Oğlu elinde namzetlere verilecek bir akademik başlık tutar.

Edebiyat ilâhı 'Wen Ch'ang'dır³⁹. T'ang hanedanı zamanında Szuchuan'da yaşamıştır. Asıl adı Chang Ya'dır. Önce bir yıldız ilâhı sonra da 'Edebiyat ilâhı' olarak takdis edildi. Birçok mâbetlerde bir yeri olduğu gibi Konfüçyüs mâbedinde de bir altarı bulunur. Bu ilâha ekseriya soğan takdim edilir⁴⁰.

³⁸ Bk. Peeters, s. 35.

³⁹ Bu ilâhtan başka diğeri bir "Edebiyat ilâhı" da vardır. Chu I (kırmızı paltolu bay) denir. Asıl adı bilinmiyor.

⁴⁰ Soğan Çince Sung demektir ve "Akıllı" kelimesinin transkripsiyonudur. Çocuklar doğduğu zaman akıllı olsunlar diye 3 gün soğanla banyo edilirler. Okula başladıkları zaman da öğretmene soğan hediye ederler (Peeters, s. 36).

Bunun yanında yıldız ilâhı olarak K'uei Hsing' bulunur. Bu da edebiyat ilâhı olarak takdis edilir, ekseriya çirkin bir maymun şeklinde tasvir edilir. Özelliği, bir kalem ve bir altın değnek taşımasıdır.

Taoist panteonunun en sevilen ilâhları bunlardır. T'ang ve Sung hanedanları zamanında yaşamış olmaları bu devirde Taoizmin çok popüler olduğunu gösterir.

c) *Rahipler* :

Taoizm felsefesinin esasını teşkil eden 'Tao'nun gerçek mânasının ve sonra diğer esaslı unsur olan Wu-wei (bir şey yapmamak, hareketsiz kalmak) anlamının yanlış anlaşılması birçok tefsirlere yol açmış, bu suretle inzivaya çekilen keşişler, müfrit zahitler meydana gelmiştir. Halbuki müspet bir maksada ve muayyen bir ülküye erişmek için sükûneti ve hareketsizliği temin gayesiyle ortaya konan bu Wu-wei anlamı ahlâkî bir prensipten başka bir şey değildi.

Lao-tzu, dünyadaki bütün fenalıkların, ihtirasların, karışıklıkların hep öğretilen şeylerden ileri geldiğini kabul eder. İşte ihtirasları uyandıran şeyleri öğrenmektense, kendini dinlemeli ve mümkün olduğu kadar huzur ve sükûnete kavuşmalıdır. İnsan ancak bu şekilde ezeli kemale (Te) erişebilir. Bunun yegâne çaresi Wu-wei'dir⁴¹.

İnsan düşüncesiyle faaliyete geçmeden önce hareketsiz olarak (Wu-wei yaparak) tabiat kanunlarına (Tao'ya) kendini uydurabilir ki bu durumda hayat her bakımdan ideal ve güzel olur. Tabiat kanunları her bakımdan kudretlidir. İdeal bir kimse bunlara kendini uydurabilen bir kimsedir⁴².

Böylece Tao'ya kendilerini uydurmak isteyen insanlar cemiyet hayatından uzaklaşmışlar ve birer zahit yani 'Tao-shih' olmuşlardır. Bunlar aile hayatına karışmazlar, ömürlerinin sonuna kadar bekâr kalmağa mahkûmdurlar. Daima mâbet ve manastırlarda yaşarlar. Siyah veya gri renkte elbise giyerler ve saçlarını bir düğüm halinde başlarında toplarlar.

Bu Tao-shih'lardan başka birçok Kung-shih'ler vardır. Bunlar oldukça serbesttir. Evlenebilir, cemiyet hayatına girebilirler. Resmî elbiselerini ancak tören esnasında giyerler. Ödevleri, şeytanları, cinleri zararsız ve kuvvetsiz bir hale koymaktır. Hasta olan bir kim-

⁴¹ Bk. Lao-tzu. Tao Te Ching; bölüm XXIX.

⁴² Bk. Lao-tzu. Tao Te Ching; bölüm XXIX-XXXVII-XLIII.

seye bunlar çağırılır. Hastanın içine girmiş olan fena cinleri kovmağa çalışırlar. Kokular yakarak dualar okurlar. Bir tavuk alırlar, başını keserek kanını odaya serperler. Ateşte biraz tuz veya pirinç atarlar. Bundan başka sihirli bir kelimeli bir kâğıdı evin damı üzerinde yakarak küllerini suya atarlar ve bu suyu hastaya içirirler. Böylece hastayı iyi etmeğe çalışırlar. Bunların başına T'ien-shih denir ki, Yü Huang Shang Ti'nin yer yüzündeki temsilcisidir. Chang Tao-ling'in neslinden geldiği kabul edilir⁴³. Yer yüzündeki diğer ilâhları da murakabe eder. Şehir ilâhı ödevini yerine getiremediği zaman, onu azleder ve yerine başka birini bulur. Fakat bulduğu kimseleri törenle imparator bir meclis huzurunda seçer. Burada, T'ien Shih'nin baş rahipten başka bir şahıs olmadığını görüyoruz. Halbuki çok daha eski zamanlarda, kurban törenlerini idare edecek memurlar varsa da yine rahiplik sınıfı diye bir teşekkül yoktu. İmparator, memleketinin (göğü temsil etmek üzere) en baş rahibi idi. Prens kendi ülkesinin, şef klanının, baba da evinin rahibi sayılırdı. Bu fikir bugün bile Çin'de hâkimdir. Budizm Çin'e girmesiyle Budist rahipleri gibi Taoist rahipler de bu dinde yer almış ve rahiplik sınıfı meydana gelmiştir.

d) Mâbetler ve dinî törenler :

Taoist mâbetleri her şehirde pek çok görülür. Büyük Taoist mâbetleri Lu Chi denilen bir müdür tarafından idare edilir. Bu 3 yılda bir değişir. Küçük mâbetlere o civar halkı bakar. Kokular yakar ve takdimelere nezaret ederler. Mâbetlere ait masraflar o memleket halkı tarafından ödenir.

Bu mâbetlerin kapılarında iki büyük resim asılıdır. Birisi ruhların en büyük düşmanı olan kaplan resmidir. Diğeri ise kuyruğu ejder, bir ayağı fil ayağı, diğeri kaplan, pars ve aslan ayağı olan bir unikorndır. Bu da ruhların hiç sevmediği bir hayvandır. Bu iki resim, kötü ruhları içeri sokmaz ve onların takdimeleri almalarına mâni olur.

Taoist mâbetler, bütün Budist ve bilhassa Lamaist mâbetler gibi süslü değildir. Bir Taoist mâbedin kırmızı kapısında ve sonra yine kırmızı sütunlar üzerinde büyük yaldızlı harflerle Lao-tzu'nun kitabından alınmış sözler yazılmıştır : "En yüksek ve mükemmel insan

⁴³ Chang Tao-ling, sihirli Taoizmin kurucusudur. M.ö. 34'de Hang Chou'da doğmuştur.

yalnız Tao'yı takip eder" "Büyük Tao her yerde mevcuttur", "Tao tabiatı maydana getirmiştir".

Salonun orta yerinde camdan bir hücre içerisinde Lao-tzu'nun insan büyüklüğünde bir heykeli bulunur. Önündeki altarda daima kokular yakılır. Daha içerdeki salonda 8 ilâhın heykelleri bulunur. Bunlar renklidir.

Yeşim taşı imparatorunun mâbedinin büyük salonunda, bu ilâhın insan büyüklüğünde renkli bir heykel durur. Sağında güneş solunda da ay ilâhlarının heykelleri vardır. Önlerinde kokular yakılan ve takdime sunulan altarlar konmuştur.

Mâbetlerin iç ve dış duvarlarında, hattâ mâbede yakın tepelerin üstünde ve sonra evlerin kapı ve duvarlarına 'Pa-kua' (8 diagram) denilen ortası siyah, etrafı beyaz yuvarlak bir şekil resmedilmiştir. Siyah kısım 'Ying', karanlığın, yerin ve dişiliğin, beyaz kısım ise aydınlığın, göğün ve erkekliğin senbolüdür⁴⁴. Bu şekil aynı zamanda halk tarafından 'iyi talih' senbolü olarak kullanılır.

Taoist mâbetlerde tören sabah erken saatlerde başlar. Rahipler evleri dolaşırlar ve muska dağıtırlar. Buna mukabil ilâhtan istediklerini bildiren kâğıtları toplarlar. Bu kâğıtlarda adres, ad, doğum tarihi yeri yazılıdır. Mâbette baş rahip evvelâ ilâhı takdimeleri alması için davet eder. Sonra elindeki kâğıtlardan adları okur ve ilâhtan bu istenilen şeyleri vermesi için dua eder. Baş rahip bu duayı yaparken asistanları da tahta davulları çalarlar⁴⁵. Bundan sonra baş rahip muhtelif takdime kaplarını (içki olarak şarap, kızarmış tavuk) ilâha sunar. Mâbedin müdürü de aynı şekilde takdimde bulunur ve böylece tören sona erer. Sonra kapıdaki iki kâğıt resim, bu dua kâğıtları ve özel olarak bastırılmış para kâğıtları yakılır ve ölenlerin ruhuna gönderilir.

Büyük mâbetlerde ziyafetli âyinler yapılır. Ekseriya öğleden sonra olur. Bunu müteakip temsiller de verilir. Fakat bu temsillerin

⁴⁴ Pa-kua, Taoizmin mistik bir senbolüdür. Dünyamızın 8 unsurunun (şimşek, ateş, toprak, su, dağ, rüzgâr, deniz, gök) faaliyetiyle idare edildiğini gösteren felsefî düşüncesün bir ifadesidir.

⁴⁵ Taoist mâbetlerde bu davullardan başka, yine törenlerde kullanılan ve Konfüçyanist, Budist mâbetlerinde de görülen gonk, çan ve Cheng (bir nevi kanun) de vardır.

dinle bir ilgisi yoktur. Daha ziyade oradaki halkı iyi vakit geçirtmek için yapılmıştır.

Bu mâbetlerde yapılan diğer bir tören de mâbedin idarecisinin yeniden tâyini törenidir. Müdür (Lu Chu), özel bir elbise, külâh şeklinde bir şapka giyerek elinde bir buhurdanlıkla mâbede gider. Önce ilâha takdimeyi sunar, sonra yeni müdür namzedini takdim eder; ve bu namzedin kabul edilip edilmediğine dair tekrar tekrar fala bakılır. Müspet cevap alınınca yeni müdür buhurdanlığı (şeref senbolü olarak evrakı, kasayı teslim alarak törenle evine götürülür.

Bu Taoist mâbetler dinî bir merkez olmakla beraber, büyük tüccarların toplandığı ve seyyahların gecelediği bir yerdir. Bugün bile aynı vazifeyi görmektedir.

a) *Konfüçyanizm (Ju Chiao)* ⁴⁶

Konfüçyüs felsefesi, Lao-tzu'nunkinden daha başka bir cephe gösterir. Konfüçyüs, felsefesinde metafiziğe yer vermemiş, daha ziyade siyasî, ahlâkî ve sosyal bir çöküntü içinde olan cemiyetin, devletin islâhı durumunu düşünmüştür. Geçmişteki fikirleri, gelenekleri, âyinleri nakletmiş, bunlarla halka iyi misaller vermek istemiştir.

Konfüçyanizm mezhebi de gerek öğrencilerinin yeni fikirleriyle gerekse dıştan gelen dinî tesirlerle yine bu esas prensipler içinde gelişmiş ve cemiyette bugünkü yerini almıştır. Konfüçyüsün dine ait görüşleri pek açık değilse de, dine karşı bir inancı olduğunu görebiliyoruz. Ona dinsiz değil, fakat dâhî bir insandı diyebiliriz. Onun dayandığı klâsik eserlerde (Shih Ching ve Shu Ching) çok defa bahsi geçen, sonra kendi devrinde şahsî bir varlık olarak kabul edilen Ti veyahut Shang-ti ve diğer ruhlardan, ilâhî kuvvetlerden asla bahsetmemiştir. O, daha ziyade 'T'ien' ile ilgilenmiştir ve bundan sık

⁴⁶ Ju Chiao: Bilginler akidesi veyahut kültür anlamına gelmektedir. Konfüçyanizm karşılığı olarak ele alınmıştır.

Shang sülâlesi zamanında zihirbazlıkla uğraşan rahip sınıfı vardı. Bunlar sülâle sona erdikten sonra dağıldılar. Chou sülâlesi zamanında bunlar her nevi törenler için kullanıldı ve bunlara "Ju" denildi Konfüçyüs bu Ju sınıfından faydalanmış ve törenleri, âyinleri akidesinde en önemli unsur olarak kullanmıştır. Bu kelime onun devrinde tahsil görmüş, san'ata önem veren ve daha ziyade bilginlere verilen bir ad olmuştur. Bir Konfüçyanist için tam olarak bir çince kelime karşılığı yoktur. Böylece, Ju terimi de bilhassa Konfüçyüsten sonra Konfüçyüs ekolüne dahil olanlar mânâsında kullanılmaya başlandı.

sık bahsetmiştir⁴⁷. Ona göre 'T'ien' şahsî olmayan ahlâkî bir kuvvet, en yüce varlık ve tabiatın nizamı ve kendisi idi. Kendi devrinde anlaşıldığı gibi insanların hareketlerini takibeden ve her şeyi gören atalarının kollektif bir adı da değildi. Lun Yü'de bahsettiği gibi 'T'ien' saf bir kök anlamından ziyade hâkim bir idareci, her şeyin üstünde bir varlık (yaratıcı-Allah) idi⁴⁸.

Lun Yü'de aynı zamanda 'T'ien-ming' terimine de raslıyoruz. T'ien üstün bir varlık olduğuna göre 'T'ien-ming' veyahut sadece 'Ming', bu üstün varlığın iradesi, emri mânalarına gelmektedir⁴⁹. Yani Konfüçyüs T'ien'i ilâhî bir ide (Allah) 'T'ien-ming'i de 'mukadderat' olarak kabul ediyor ve inanıyor diyebiliriz. Fakat o bunlar üzerinde fazla durmamış ve T'ien'i içinde bulunduğu bozulmuş cemiyetin ıslâhı için etik bir kudret olarak ele almış ve ahlâkî prensipler kurmuştur ki, bunlar yalnız Çin'in değil bütün dünya nizamını sağlayacak prensiplerdi.

Lao-tzu'nun akidesinde olduğu gibi Konfüçyüs felsefesinde de diğer esaslî anlam 'Tao'dur. Bu terim Konfüçyüsten önceki edebiyatta pek çok defalar geçmiştir. Bu eski eserlerde 'Tao', yol ve nadiren de hareket tarzı, anlatmak ve hareketlerin cerayanı mânalarında kulla-

⁴⁷ Konfüçyüs'ün T'ien'i için bk. Lun Yü, bölüm III, 13-24, V. 1, VI. 26, VII. 22, VIII. 19, IX. 5-7, XI. 8-9, XII. 5-10, XIV. 37, XVII. 19, XIV. 25, XX. 1-14.

⁴⁸ Lun Yü'de "T'ien" kelimesi şu şekilde kullanılmıştır: Bölüm III. 13: "T'ien'i gücendiren bir kimsenin başka bir duası olamaz". Bölüm III 24: "T'ien üstünüzü (beni) kullanıyor". Bölüm V. 12: "O (T'ien) insanın tabiatı ve göğün yolu üzerinde bir şey söylemiyor". Bölüm VI. 26: "T'ien beni reddedebilir mi?". Bölüm VII. 22: "T'ien içinde olan fazileti yarattı". Bölüm VIII. 19: "Yalnız muhteşem olan T'ien'dir". Bölüm IX. 5: "Eğer T'ien bu gerçeği yok etmek isteseydi". Bölüm IX. 11: "T'ien'i aldatabilir miyim?". Bölüm XI. 8: "T'ien beni mahvediyor". Bölüm XII. 5: "Zenginlik T'ien'e bağlıdır". Bölüm XIV. 37: "T'ien'e karşı bir şey söyleyemiyorum, T'ien beni bilir". Bölüm XVII. 19: "T'ien konuşur mu? T'ien bir şey söyler mi?". Bölüm XXX. 21: "T'ien karar verdi".

⁴⁹ Lun Yü'de "T'ien-ming" veya "Ming" şu mânalarda kullanılmıştır: Bölüm II. 4: "50 yaşında "T'ien-ming"i öğrendim (kader)". Bölüm VI. 2: "Onun T'ien-ming'i azdı (ömrü azdı)". Bölüm IX. 1: "Üstadın nadir konuştuğu konulardan biri "Ming"dir" (göğün emri)". Bölüm X. 13: "Prens'in 'Ming'i (emri)". Bölüm XI. 6: "Ming'i azdı (tâyin edilmiş zamanı)". Bölüm XII. 5: "Kararlaştırılmış Ming (emir)". Bölüm XIII. 20: "Prens'in Ming'i (emri, ödev)". Bölüm XIV. 9: "Hükümetin Ming'i (tebliği)". Bölüm XVI. 88: "T'ien-ming'den korkar (göğün emrinden)".

nılmıştır⁵⁰. Lun Yü de ise, 'prensipler, yol, hareket tarzı, vazife, kaide, tasnif, idare etmek, doktrin, iyi hükûmet, fena hükûmet, şekil gibi 80 kadar mânayı içine almaktadır⁵¹.

Burada 'Tao' daha ziyade sosyal bir mânada kullanılmıştır. Yani, fertlerin ve hükûmetin ve hattâ bütün dünyanın takip etmesi gereken ideal yoldur. İnsanlar veyahut imparatorluk Tao'ya sahip veya tabi olursa her şey yolunda gider düşüncesi yer almıştı. Bunun ilk bakışta belki metafizik bir anlam taşıdığı kabul edilebilir. Konfüçyüs, felsefesinde metafiziğe asla yer vermemiştir. Fakat Taoistik fikirler ve sonraki Çin düşünüşünden alınan yeni unsurlarla Konfüçyanizm daha başka bir yolda gelişmiştir. Bu görüşe göre, 'Tao aynı zamanda gök yüzündeki yıldızların yolu ve tabiat olaylarının kanunî gidişidir. Gök ve gökteki olaylar bu kanuna göre hareket eder. "Bu teori insanlara da tatbik edilebiliyor". Yani, "Göksel olaylar, bu Tao denilen tabiat kanununun gidişine göre hareket ediyorsa, insanların hayatı da öylece bu göksel olaylara uygun olarak geçmelidir. Bunun için insanlar hayatlarını göksel bir nizamın ifadesi olan 'Li' denilen tören ve âyinlere göre tanzim etmelidir⁵².

⁵⁰ Shih Ching, s. Bahis. 52, 55, 151-155-156, 160-161. Shu Ching, 33 338, 477, 558, 567.

⁵¹ Tao için bk. Lun Yü: Bölüm I. 1: "Memleketi idare etmek. 11. Babasının yolu 14. Prensip sahibi insanlar". Bölüm II. 3: "Eğer insanlar (halk) kanunlarla (Tao ile) idare edilirse. "6." Bu garip doktrin (Tao) üzerinde çalışma gerçekten orucudur". Bölüm III. 16: "Bu eski tarzıdır (Tao). İmparatorluk uzun zamandan beri gerçek ve doğru prensiplerden (Tao) uzak kaldı". Bölüm IV. 9: "Bilgin insan kendini gerçekliğe (Tao'ya) verirse. 1. Eğer o en gerçek yolda (Tao'da) elde edilebilirse". Bölüm V. 15: "O üstün bir insanın dört vasfına (Tao) sahipti. 20. Memlekette iyi emirler (Tao) verildiği zaman". Bölüm VII. 6: "Ödevlerin yolu". Bölüm VIII. 13: "Onun hareket tarzı mükemmeldir". Bölüm IX. 11: "Yol (Tao) üzerinde ölecek miyim?" 26. En üstün mükemmelliği yaratmak". Bölüm XI. 13: "Doğru olan şey". Bölüm XII. 23: "Onu nazik bir şekilde idare et". Bölüm XIV. 1: "Bir memlekette iyi bir hükûmet olursa. "30."Üstün insanın yolu. Bu senin söylediğin (Tao) şeydir". Bölüm XV. 31: "Üstün insanın hedefi gerçekliktir, kaide bu mudur?". Bölüm XVII. 6: "Bir insan iyi bir şekilde terbiye (Tao) edilirse". Bölüm XVIII. 2: "İnsanlara doğru yolda hizmet etmek". Bölüm XX. 25: "Mukaddes insanların koyduğu kanunlar (Tao)".

⁵² Li kelimesi esas itibarile bir kurban kabının piktografıdır. İlk devirlerde olduğu gibi bugün dahi kurban mânasına gelmektedir (bk. H. G. Creel. Confucius The Man and the myth London 1951, s. 91). Buradan kurban törenlerinde yapılan âyinleri ve sonra "Uygun hareketler" anlamını da içine almıştır. Fakat Konfüçyüs

Böyle olduğu takdirde hayat dünya yüzünde her bakımdan güzel ve ideal olacaktır. Ancak böyle bir ahenk insanı saadete ulaştıracaktır (bk. Yüeh Chi: Bölüm I, II, III).

Burada yine tabiat felsefesinin izleri sezilmektedir. O devirde Çin'de mevcut ve kuzey kavimlerinden gelen gök dininin unsurlarını içine almış olduğunu, bunun neticesi gök kültünün bu felsefede hâkim bir yer aldığını görüyoruz. Bundan başka imparator devlet reisi olmakla beraber 'Göğün-oğlu' (T'ien-tzu) sayılır. Böylece en yüksek aile şefi sayılan imparator, babası olan gök için ibadet edecek ve kurbanlar verecektir ki, patriarkal bir aile nizamı ile gök dini arasında bir bağ meydana gelmiş oluyor. Böylece Konfüçyanizmde gök dini, aile sistemi ve devlet sistemi bir birlik haline gelmiştir. Bunun neticesi Konfüçyüs akidesi de gök dininin bir genişlemesinden ileri gelmiştir diyebiliriz.

Konfüçyüs felsefesinde 'Li' denilen tören ve âyinlerin lüzumu ve sonra müziğin önemi belirtilmiştir ki, bu felsefede 'Ju'larla gelen formalistik unsurların yer aldığını görüyoruz. Konfüçyüs bu noktaları esas tutarak felsefesini genişletmiştir⁵³.

Konfüçyüs'e göre, tören ve âyinler karakteri yapan kaidelerdir. Müzik yoluyla da insan kemale erişir (bk. Lun Yü. VIII. 8). Fazileti olmayan bir kimsenin tören ve âyinlerle ne ilgisi olabilir? Fazileti yoksa müzikle nasıl ilgilenebilir (Lun Yü: III.3). Törenler olmazsa saygı sıkıcı bir hareket olur. Tören kaideleri olmazsa ihtiyat korkaklık, cesaret ihtilâl ve doğruluk kabalık haline gelir (Lun Yü: VIII.2). Tören ve âyinleri zamanında yerine getiren ve müziğe bağlı bir kimse mükemmel bir insandır (Lun Yü: XIV.13) (Lun Yü: XV.17). Tören kaidelerini öğrenmezsen şahsiyet sahibi olmazsın (Lun Yü:

"Li"nin dinî önemini ve mânasını nazarı itibare almyarak, bunu öğretiminde sosyal bir terim, yani "Uygun hareketler" anlamında ele almıştı.

⁵³ Müzik: Konfüçyüs zamanında sadece aristokratların meşgul olduğu bir sanattı. Birçok saray törenleri müzikle beraber yapılırdı. Müziğin eğitim üzerinde önemli bir etkisi olduğunu ilk defa Konfüçyüs ortaya koymuştur.

Yüeh-chi (Müzik hakkında notlar): Konfüçyüs tarafından yazılmamışsa da Konfüçyanistlerin el kitabı olmuştur. Li (tören ve âyinler) ve müziğin insan üzerindeki tesirinden bahseder. Bu kitabın metni, M.s. 2 nci yüzyılda derinlenmiş ve Li Chi'ye (törenler kitabı) konmuştur.

Li-chi, (törenler kitabı): Asillerin hayatta ne şekilde hareket etmeleri icabetiğide dair kaidelerden bahseder. 5 klâsik kitaptan biridir.

XVI.13). Üstün insan kendini bilgiye verir ve törenlere bağlı kalır, sınırı aşmaz (Lun Yü: VI.25).”

Görülüyor ki, Çin aristokrasisinin gelenekçi sanatı olan ‘Li’ (tören ve âyinler) Konfüçyüs’ün maksadına uygun gelmiş ve onu kendi anlayışına göre geliştirmiş ve önemini belirtmiştir. Konfüçyüs’ten sonra bu terimlerin işlenmiş olduğu sonraki Konfüçyanistlerin eserlerinde görülüyor⁵⁴.

Yüeh-chi, tören ve müzikten şu şekilde bahsetmiştir : “Törenler insanların amaçlarını doğru yola götürmek, müzik ise seslere ahenk vermek içindi (Yüeh-chi: Bölüm I). Törenler halkın dimağını islâh etmiştir. Müzik ise seslerini ahenkleştirmiştir. Müziğin hâkim olduğu yerde bir yakınlık vardır. Müzik içten, törenler dıştan gelir. Törenler dıştan gelmekle kültürü vücuda getirir. En yüksek derecedeki müzikle gök ve toprak arasında aynı ahenk vardır. Törenlerin en yüksek derecesiyle gök ve toprak arasında da aynı derece vardır. Törenlerin gördükleri işler başkadır. Fakat onların ifade ettikleri saygı duygusu aynıdır. Müzik parçalarının üslûbu başka başkadır. Fakat onların anlattıkları sevgi duygusu aynıdır. Müzik gökten meydana gelir, törenler topraktan vücut bulur. Eğer gök ve toprak arasında bir ahenk varsa tören ve müzikte de bir yükselme olur. Bağlılık müziğin temelidir. Neşe ve memnuniyet ise müziğin memurlarıdır. Doğruluk törenlerin cevheridir. Ciddiyet, saygı ve nezaket törenlerin sistemleridir (Yüeh-chi. Bölüm I).

“Müzik faziletin süsüdür. Müzik yapıldığı zaman insanlar ona doğru giderlerse, ancak o zaman fazilet yolunu görebilirler. Müzik ve törenler insanı kendine doğru götürür. Müzik meydana getirdiği şeyde neşe yaratır. Törenler ise insanı başladığı yere götürür. Müzik insanı fazilete, törenler ise temel duygulara götürür (Yüeh-chi. Bölüm II).

“Müzikte duyguların değişmemesi, törenler ise değişmeyen prensiplerdir. Müzik aynı olan şeyleri bir araya toplar. Törenler ise

⁵⁴ Konfüçyanizmi devam ettirenlerin başında Meng-tzu ve Hsün-tzu gelir. Meng-tzu, “Li” hakkında fazla bir şey söylememiştir. O, Li’nin daha ziyade beşerî heyecan ve duyguları tanzim ve inceltme gibi iki fonksiyonu olduğu üzerinde durur (Meng-tzu: IV. 27). Fakat Hsün-tzu (M.ö. 290-238), “İnsanların tabiat itibarıyla fena” olduğunu kabul eder. Eğer onların istekleri baskı görmezse her türlü karışıklık ve fenalığa doğru giderler. Bunun içindir ki, eski kırallar bu gibi karışıklıklara mani olmak için “Li”yi ortaya kodular (Hsü-tzu, s. 213).

birbirinden farklı olan şeyleri ayırır. Müzik ve tören kaideleri insanların duygularını kontrol eder (Yüeh-chi Bölüm III).”

Konfüçyanistlerin el kitabı olan Yüeh-chi’den aldığımız bu örneklerden Konfüçyanizmde müziğin ve törenlerin ne kadar önemli rolü olduğunu görmüş oluyoruz. Bu iki terimden başka ‘Hsiao’ akidesi de Konfüçyanizmde esaslı bir yer tutar.

Hsiao akidesi: En eski devirlerde ve sonra Konfüçyüs zamanında aileye çok önem verilirdi. ‘Aile bağlarına saygı göstermeyenlere, gök tarafından cezalandırılacak’ düşüncesi hâkimdi (Lun Yü. XXIII. 3, IV. 8). Anaya babaya sadakat meselesine de çok önem verilirdi. Konfüçyüs bunları ele alarak ‘Hsiao (anaya babaya sadakat, sevgi) akidesini koymuştur. Burada ilkönce aile fertlerinin yekdiğerine olan ödevleri düşünölmüş, sonra bu genişletilerek hükümdarla halk arasındaki bağlar ele alınmıştır. Lun Yü’de buna dair pek çok örnekler bulabiliriz. “Eğer bir oğul üç yıl babasının yolunda yürümeğe devam ederse ona ‘ebeveynine sadık bir kimse’ denir (Lun Yü. B. I. 11). Bir genç evinde ebeveynine sadık, hariçte büyüklerine saygılı olmalıdır (Lun Yü. B. I. 6). Bu günlerde ebeveyne sadakat demek bir kimsenin ailesini geçindirmesi demektir. Fakat köpek ve atlar da aynı şeyi yaparlar. Saygı olmazsa bunu diğlerinden nasıl ayırdedebiliriz (Lun Yü. B. II. 8). Ebeveynine bağlı isen kardeşlik vazifesini yapmış olursan, bu hareket devlete de tesir eder, hükümetin kurulmasını sağlar (Lun Yü. B. II. 21). Ailenize hizmette bulunurken tenkidlerinizde nazik olmalısınız. Sözlerinize aldırış etmediklerini görürseniz daha çok saygılı olmakta devam ediniz. Bu sizi yorsa bile kızmayınız (Lun Yü. B. IV. 18). Aileniz uzakta iken uzak diyarlara gitmeyiniz. Gitseniz bile muayyen bir yeriniz olmalı (Lun Yü. B. IV. 19). Bir kimse üç yıl babasının yolundan giderse, ona ‘ebeveynine sadık bir kimse denir (Lun Yü. B. IV.29). Sevinç ve keder anları için ebeveynin yaşı muhakkak bilinmelidir (Lun Yü. B. IV. 21).

Bu gösterilen misallerden de anlaşılacağı gibi, Hsiao akidesini iki taraflı ele alabiliriz : 1- Fiziki Hsiao. Ebeveyne yardım etmek, bakmak (dolayısıyla kendi hayatını idame ettirmek). 2- Mukaddes Hsiao. Bu ana-babanın yaşadığı müddetçe onlara yalnız maddî refah ve huzur temin etmekten başka, onların arzularını yerine getirmek ve hatalı olan şeylerden onları menetmek ve korumak demektir.

Öldükten sonra da onlara kurbanlar vermek suretiyle, onları daima hatırladıklarını göstermek, onların faaliyetlerini devam ettirmek ve gayelerini yerine getirmek demektir. Bu şekilde onların unutulmalarını ve ölmezliğini sağlamak demektir.

Böylece Hsiao, genel olarak bütün faziletlerin kökü, göğün yolu ve insanın en pratik ödevidir. Bu fikir daha ziyade Han devrinde müessir olmuş ve gelişmiştir. Bunun neticesi kurban törenlerinin daha geniş bir ölçüde yapılmasını sağlamıştır.

Konfüçyüs devrinde Shang-ti ve T'ien'e ibadet yanında ruhlara ve atalara ibadet de vardır. Konfüçyüs ruhlar hakkında fazla bir şey söylememiştir. Öğrencisi Tzu-lu ona ruhlara nasıl hizmet edileceğini sorduğunda, "insanlara hizmet etmesini bilmiyoruz, ruhlara nasıl hizmet edebiliriz?" cevabını vermiştir (Lun Yü: B. IX.11). Sonra, 'bir kimse ruhlara saygı göstermeli, fakat onlardan uzak durmalıdır' (Lun Yü: B. IV.4, VI. 20) demekle onların varlığından şüphe etmiş ve onların üzerinde münakaşa etmemesini tavsiye etmiş olduğunu anlıyoruz.

Ölüm için kendisine, 'daha hayatı anlamış değiliz, ölümü nasıl anlayabiliriz?' (Lun Yü: B. XI. 11) demiştir. Burada ölüye kurban verilmesinin dış bir şekil olduğunu, yani anaya babaya sadakat prensibinin bir ifadesinin tatbikinden ileri geldiğini ve bununla ilgili dinî faaliyetlerin sosyal bir ödev olduğunu anlatmak istemiştir. Bunun içindir ki, ailede birliği sağlamak maksadiyle çocukların ebeveynleri için matem tutmalarını istemiştir. Bu hususta fazla bir açıklama yapmamıştır (Lun Yü: XIV. 43).

Konfüçyüs duaları da bir ödev olarak kabul ediyordu. Bunlar günlük veya ulûhiyetle takdis edilen dualar değildi. Bu daha ziyade ahlâkî bir hareket idi. Hasta olduğu zaman kendisi için dua edilip edilemeyeceği bahsedilince, 'benim duam evvelce yapılmıştır' demekle dinî duaları reddetmiş olduğunu anlıyoruz (Lun Yü: VII. 34).

Atalara ibadet kültü de yine anaya babaya sadakat prensibinden çıkmıştır. Konfüçyüs devrinden önce atalara ibadet Çin cemiyetinde önemli yer tutuyordu. Onlar, atalarının insanların mukadderatına hâkim olduklarına inanıyorlardı. Zira onlar memnuniyetsizliklerini göstermek için her türlü felâket yağıdırıyorlardı. Çeşitli saadet vererek memnun olduklarını göstermiş oluyorlardı. Fakat Konfüçyüs bu inanca değer vermedi. Ataların kendilerine yardım edeceğine

inanmamış ve sadece insanın kendi kabiliyetine inanması gerektiğini ileri sürmüştür. Fakat Konfüçyüs'ten sonra gelenler onu Lao-tzu gibi mukaddes bir insan olarak kabul etmiş ve Konfüçyüs bir kült olmuş, adına mâbetler yaptırılmış ve ünvanlar verilmiş ve takdimeler sunulmuştur⁵⁵.

Konfüçyüs ölmeden önce gerek kırallar gerekse prenslerin onun prensiplerine önem vermediğinden ve derslerini dinlemediğinden şikâyet ediyordu. Chou ve Chim devri imparatorları da onun hâtırasını anmak için bir şey yapmamışlardı. İlk defa Han sülâlesi kurucusu Liu Pang (Kao-tzu) Lu derebeyliğinden geçerken (M.ö. 195) onun mezarını ziyaret etmiş ve üç kurban vermiştir. 50 yıl sonra da hâtırasına bir mâbet yapılmıştır. Bundan sonra gelen imparatorlar mezarını ziyaret etmişler ve heykeli önünde saygı duruşu yapmışlardır. İlk defalar bu törenler yalnız Lu derebeyliğinde yapılıyordu. Fakat daha sonraları diğer eyâletlerde ona törenler yapılması, kurbanlar verilmesi resmen kabul edilmiştir (M.s. 57 de).

Konfüçyüs kültü: Bu, bugün bile resmî bir devlet kültürüdür ki, hâlâ muhafaza edilmekte olduğunu gösterir; ve Konfüçyüs bir kahraman kült olarak tapılmaktadır. Böylece bir taraftan tabiat ilâhları diğer taraftan da atalar kültü ortasında yer alıyordu. Fakat kurbanlar verildiği zaman söylenen sözler ve şarkılar bir duadan ibaret değildi. Bunlar medhiye ve ilâhilerdi. Bu Konfüçyüs'ün tarihî varlığını insan üstü bir varlığa götürmekle beraber Allahlaştırmamıştır diyebiliriz. Devlet idaresi Konfüçyüs kültürünü daima bir devlet felsefesi olarak ele almıştır. Hiçbir zaman halk kültü olamamıştır. İlk zamanlar cahil halk Konfüçyüs'e tanrısal bir kudret vermeğe başlamış, sıkıntıda olduğu zaman yardımını rica etmişti. Bundan dolayı 1472'de imparatorun fermanı ile Konfüçyüs mâbedine gidilip dua edilmesi yasak edilmişti.

Konfüçyüs mâbedi: Her şehirde Konfüçyüs'e ait mâbed vardır. Hemen hemen hepsi aynı üslûptadır. Yalnız Ch'i-fu'daki başkadır. Umumiyetle mâbedin etrafındaki duvar ve kapısı kırmızıya boyan-

⁵⁵ İmparatorlardan P'ing (M.ö. 770-719) ona kemale ermiş, parlak Dük Ni ünvanını vermiş. M. 492 de Saygı değer Ni ve mükemmel mukaddes insan ve Mançu hanedanı zamanında (1645 de) "eski öğretmen, mükemmel ve güzide mukaddes insan K'ung" adını almıştır. Fakat bir zaman sonra sadece "K'ung eski öğretmen, üstün bilgin" adıyla anılmağa başladı. Bundan sonra da başka adlar verilmiştir (bak : J. Legge : Tge Chinese Classics. London. 1893. C. I. s. 91).

mıştır⁵⁶. Bu kapıdan ilk avluya çıkılır. Bu avluya P'ang-kung denir⁵⁷. Bu avlunun arka tarafında daha küçük binalar vardır. Geride kurban hayvanlarını koymak için bir yer, sol tarafta da bir pavyon vardır. Burada töreni idare eden mandarin elbise değiştirdi.

Birinci avlunun kuzey tarafında büyük bir giriş holü vardır. Bunun üç giriş kapısının ortadakinden yalnız imparator geçerdi. Buradan mâbedin esas avlusuna geçilir ki, buna 'T'ien-hsi' (kırmızı avlu) denir⁵⁸. Bu avlunun kuzeyinde asıl mâbet holü vardır. Adına 'Ta-heng T'ien' (büyük mükemmellik holü) denir. Bu mâbet holünün kuzey duvarının yüksekçe bir yerindeki hücre veya masa üzerinde Konfüçyüs'ün tableti vardır. Üzerinde 'Büyük üstad K'ung' yazılıdır. Önünde bir altar bulunur. Sağ ve solunda 4 müridinin (Yen Hui, Tseng-tzu, Tzu-Tzu ve Meng-tzu) tabletleri bulunur. Bu mâbet holünün yan duvarlarında 12 bilginin tabletleri vardır. Bunlar öğrencileridir. Avluda iki alçak galeri vardır. İçinde Konfüçyüs'ün geri kalan 72 öğrencisinin tabletleri bulunur.

b) Törenler: Konfüçyüs için yapılan ve özel kaidelerle tanzim edilmiş olan iki kurban töreni vardır. Bunlar ilkbahar ve sonbaharda dolunayda yapılır. Bundan başka her ayın birinci günü Konfüçyüs altarnın önüne sebze ve meyve gibi takdimeler verilir. Ayın 15 nci günü ise sadece kokular yakılır.

Törenden önce mâbedin holünde 5 masa üzerinde takdimeler hazırlanır. Orta masada küçük kapların içinde buğdaylar ve şarap vardır. İki yan masadaki tabaklarda çeşitli yiyecekler bulunur. Holün ortasında diğer bir masada sunak olarak beyaz ipekli bir top kumaş ve bunun önünde üç kurban konulmuştur. Ortadaki öküz, yandakiler de koyun ve domuzdur. Altarın üzerinde ortada buhur-danlık, iki yanda da şamdanlar durur. Konfüçyüs'ün 4 sevdiği ve 12 değerli bilgin öğrencilerinin tabletlerinin önüne de aynı takdimeler konur.

⁵⁶ Kırmızı renk, Chou sülâlesinin zamanında resmi renk idi (bk. W. Grube: Religion und Kultur der Chinesen, s. 55).

⁵⁷ P'ing-kung: Chou'lar zamanında bazı okulların resmi adı idi. Burada derebeylere ve memurlara sonbahar ve kışın, okuma ve âyinler öğretilirdi. İlkbahar ve yazın da silâh öğretilir ve dans dersleri verilirdi.

⁵⁸ T'ang-hsi: (Kırmızı avlu): Chou devrinin imparatorluk sarayının giriş kısmında kare biçiminde bir yer vardır ki, adını buradan almıştır (W. Grube, s. 68).

Töreni vilâyette en yüksek şahıs olarak Mandarin idare eder⁵⁹. Ona birçok askerî ve sivil memurlar da yardım eder. Tören günü Mandarin kurbanları mâbede getirir ve altarın önüne koyar. Tören elbiselerini özel pavyonda giyer, ellerini yıkar ve törene iştirak edeceklerle ve kendi yardımcılılarıyla birlikte sıraya girer. Tören üç kısımdan ibarettir: 1- Ruhların çağırılması, 2- Kurbanların sunulması, 3- Takdimelerin verilmesi-ruhların vedaı.

Büyük kapıda davul çalmağa başladığı zaman Mandarin mâbedin holüne girer ve Konfüçyüs tabletinin önüne gelerek diz çöker, kokular yakar, sonra başını üç kere yere koyar ve Konfüçyüs'ün ruhu şu sözlerle davet edilir, "Sen yüksek, mükemmel bilgin, sen faziletle dolusun, yaşayan insanlar arasında sana eşit kimse yoktur. Bütün kırallar sana saygı gösterir". Bu anda ruh gelmiş bulunur. Dışarıda terasta müzik başlar ve ilâhiler okunur. Bundan sonra takdimeler getirilir. Kurbanlar orta masaya konur, diğerleri yan masalara bırakılır ve yine üç defa yere diz çökerek baş yere konur. Bu sırada avluda danslar yapılır ve 50 çeşit şarkı söylenir. 36 dansöz vardır. Ellerinde flüt ve sülün tüyleri tutarlar. Bu danslar senbolik bir nevi pantomima danslarıdır. Birinci takdime verilirken Mandarin şu sözleri söyler: "Filosof K'ung, kadîm öğretmen, faziletin göğe ve yere eşittir. Doktrinin geçen zamanı kaplar. Sen 6 klâsiği naklettin ve bütün nesiller için dersler getirdin. Şimdi ilkbaharın bu ikinci ayında kurbanlar, ipekli kumaş, içki ve meyvelerle sana takdimeler sunuyorum, bu takdimeleri kabul et".

Törenin üçüncü kısmında ipek kumaş yakılır, kurban etleri oradaki memurlara verilir. Bunu veda töreni takibeder. Mandarin eşyle altarın önünde durur ve alay mâbedi terk eder.

Bu üç kısım tören diğer tabletlerin önünde de aynı şekilde tekrarlanır.

Böylece, sağlığında kendisine hiçbir yolda değer verilmemiş olan Konfüçyüse ölümünden sonra yalnız devlet adamları değil, halk tarafından da sınırsız şekilde saygı gösterilmektedir.

⁵⁹ Peking'de ilkbahar ve sonbahar kurban törenlerini imparator "İmparatorluk kollejinde" bizzat kendi yapardı. Fakat bazan da yerine bir vekil gönderirdi (bk. J. Legge: The Chinese classics, s. 92).

a) *Dinî inançlar :*

Budizm : Çin Budizmi politeist bir dindir; ve Hind Budizminden çok farklıdır. Esas Budizmin iki kuvvetli cephesinden birini teşkil eden Mahayana, Çin'e, tarihî kayıtlara göre (daha önce girdiğine dair kayıtlar varsa da) Han sülâlesi zamanında M.ö. 61 yılında girmiş olduğu kabul edilir⁶⁰. Budizmin Çin'e ne şekilde girdiğine dair çince kaynaklarda şöyle bir kayıt vardır⁶¹: "İmparator Ming-ti bir rüya görür. Altından bir heykel sarayının üstünde uçmaktadır. Rüyasını kardeşine anlatır. O da Hindistan'a bir heyet gönderip Budist öğretmenlerin ve kitapların getirilmesini söyler. O yıl Çin'e Budist öğretmenler ve kitaplar geldi. Ve kitaplar hemen çinceye tercüme edilmeğe başlandı⁶²".

Budizmin Çin'e müessir olması bu devirde olmamıştır. 16 Hane-dan devrinde (M.s. 335) kendini göstermiştir. Bu zamanda Kuzey Çin'de manastırlar yapıldı, rahipler faaliyete geçti. Çinli Budistler Hindistan'a gittiler, ilk hacı Fa-hsien'dir. Pek çok değerli tercümeleri vardır.

Budizmin Çin'de ilk devirlerde şiddet gördüğü muhakkaktır. Bilhassa Künfüçyanistler tarafından tenkide uğramışlardır. Onlara göre "Budizm yabancı bir dindir. Aile hayatını ve dolayısıyla memleketi mahveder. Çünkü Budizm ailelerinden uzaklaşmayı ve inzivaya çekilmeyi emreder. Bu şekilde onlar çalışmazlar ve memlekete faydasız insanlar olurlar". Böylece, Konfüçyanistler rahip ve rahibeleri manastırlardan çıkarmışlar, onları evlenmeğe ve ailelerine dönmeğe zorlamışlar ve manastırları kapatmışlar, hattâ karşı gelenleri öldürmüşlerdir.

Fakat bütün bunlara rağmen Budizm Çin'de günden güne daha çok yayılmağa başlamıştır. Hattâ bilginlere müessir olmuş (Han Yü gibi bilgin dahil) ve böylece Budizm Çin halkının folklor ve kültüründe

⁶⁰ Mahayana (Maha veya Mahat-ya-na); asıl Budizm gibi pesimist bir yol takibetmemiştir. Budizme Bodhisatva (tabiat, ışıklanma, varlık) motifini getirmiştir. Bodhisatva, bütün şeylerin yokluğunu ve ancak insanın kendi varlığıyla yok olan bütün fenalıkların Budistik aydınlığını kazanmış bir insan demektir. Bildiklerini herkese öğrettikten sonra Nirvanaya (Nir-va-na) (beşeri varlığın teskini) erişme saadetini elde edebilir.

⁶¹ Bk. Han Shu. B. 118.

⁶² Çin'de doğmuş bir Hindli olan Kumarajiva (Chiu-mo-lo-shih) 300 Budist kitabını çinceye çevirmiştir.

önemli bir unsur olmuştur. Yabancı bir kültürün Çin hayatına ve sonra mücerret olan atalara ibadet kültürüne nüfuz edebilmesi, Budistik doktrinin ne kadar elâstiki bir kudreti olduğunu gösteriyor. Ve bu şekilde, bu din onlara henüz bilinmeyen dünyadan haberler getirerek, resmî törenleriyle, heykelcilik kültürüyle ve hurafeleriyle Çin dinî hayatını daha duygulu bir hale getirmiştir.

b) İlählar :

Budist panteonu çok geniştir. Fakat biz burada en önemli ilâhları ele alacağız.

En yüce ilâh Buda'dır⁶³. O bir nilüfer çiçeği üzerine bağdaş oturmuş ve meditasyon halinde veyahut arkaya dayanmış yani, 'Nirvana'ya girmiş vaziyette tasvir edilir. Bu pozdaki Buda'ya 'Uyuyan Buda' adı da verilir. Bazan Buda 'üç değerli' (San-pao, sankritçesi 'Triratna') şeyden biri olarak temsil edilir. Diğer iki değerli şeyin birisi kanunlar (Dharma), diğeri ise 'cemiyet-rahiplik'tir (Samgha). Bunlar evvelâ mücerret anlamlardı. Sonradan şahıslandırılmıştır. Sakyamuni, Amitabha, Tathagata olarak adlandırılmıştır. San Paon'ın diğeri bir kompozisyonu, geçmiş zamanın Budası, şimdiki zamanın Budası (Sakyamuni) gelecek zamanın Budası (Maitreya) olarak 'Buda'yı üç şekilde göstermektedir. Bundan başka diğeri 'üçlü' şekil de Amitabha, Avalokitesvara (Kuanyin, merhamet ilâhı) ve Sakyamuni'dir.

Tathagata, Buda'ya verilen en şerefli ünvanıdır. Bazan bu Sakyamuni bazan 'Geçmiş zamanın Budası' yerine kullanılır. Fakat Nirvana'ya erişmiş olan Bodhisatva, yani Amitabha, 'Batı cennetini'⁶⁴ yaratmış olması bakımından daha esaslı bir yer tutar. Amithabha'nın adını her gün tesbihle yad eden bir kimse 'ölmezliği' elde edebilecektir.

⁶³ Budda (çincesi Fo) Çin'de Budist mâbetlerde şu şekilde yer almıştır: Budda (Sakyamuni, Gotama) ortada yer alır. Yanında en sevgili müridi Ananda, diğeri tarafında yaşlı, ailenin atası olan Chia She (Kasyapa) bulunur. Bazan Buda'nın yanında Yao Shih (büyük doktor Amitabha O-mi-to-fa) ve "Batı cennetinin koruyucusu" yer alır.

⁶⁴ Batı cenneti (Sukhavati, Sukha avati, saadet mânasına gelir. Çincesi "Ching-tu"dur buradan Ching-tu mezhebi meydana gelmiştir) Hind Mahayanasına göre bu yer Hindistan'ın batısında idi. Halbuki Çinlilere göre burası Çin'in batısındadır (bk. Peeters, s. 47).

Maitreya (Mi-lei Fo, dünyayı kurtaran): Geleceğin Budası da Çin'de popülerdir. Yabancılar buna 'Gülen Buda' adını verirler. Çünkü bu Buda şişman ve daima gülmektedir. Bağdaş oturmuştur ve yalnız sol bacağı görünür. Kulak memeleri omuzlarına kadar gelir. Manto şeklindeki elbisesi açıktır ve göğsü karnı görünmektedir.

Avalokitesvara (Kuan-yin): Bu ilâh da çok sevilir. Buna ait hikâye Çin ve Hind mitolojilerinin karışmasından meydana gelmiştir. Avalokitesvara (aval-lok-i-ta-isvara, aşağı bakan efendi) Hind Mahayanasında erkek bir ilâhtı ve merhamet ilâhı olarak takdis edilmekteydi. Bu ilâh Çinliler tarafından alınarak dişi bir ilâh olarak takdis edilmeğe başlandı ve 'Kuan-yin' adını aldı⁶⁵.

Ti Tsang Wang (Ksiti-garbha) (cehennemler kralı): Cehennem en yüce kralıdır, ruhları ızdıraptan kurtaran ilâhtır. Yuvarlak

Bir Çinli Budist, Amitabha (omitofu, omito) adını anınca bu Batı cennetindeki bir gölde bir nilüfer çiçeği zuhur eder. O bir kimsenin hayatının iyi ve kötü olacağına göre ya açılır veyahut solar. İyi bir kimse olduğu zaman Kuan-yin, Merhamet ilâhı onun ölüm döşegine gelir, nilüfer çiçeğini elinde tutar ve ruhu bu çiçeğin üstüne koyar. Melekler bunu cennete götürürler ve çiçek orada hemen açar. Kokusu, ruhu dünyadaki varlıktan ayırmış olur.

⁶⁵ Kuan-yin'e ait şöyle bir menkibe vardır: Batıda Miao-chuang adında bir kral vardı. Karısı Miao-te'nin çocuğu olmuyordu. Bunun için Hua-shan'a hacca gittiler ve bir erkek çocuk için duada bulundular. 3 tane kızları oldu. Bunlar büyüdüğü zaman en küçükleri Miao-shan evlenmek istemedi ve bir manastıra kapandı. Babası manastırı yaktı. Miao-shan bir saç iğnesiyle boğazını deldi. Akan kanı göğe doğru püskürttü. O anda yağan yağmur yangını söndürdü. Babası onu öldürtmek istedi, kılıç kızının başına değince bin parça oldu. Nihayet onu boğmak istedi. Fakat büyük bir kasırga çıktı ve o yerin "Hami ilâhı" bir kaplan şeklinde gökten yere gönderildi, onu kurtardı ve cehenneme götürdü. Cehennemdeki ruhlarla çok acıdı ve onlar için dua etti. Cehennem prensleri onu dua ederken seyrettiler. Nihayet Miao-shan onların kurtulmasını sağladı. Fakat cehennem yüce hâkimi Yen Lo Wang, cehennemdeki bütün ruhların affedilip gideceğinden korktu ve onu tekrar dünya yüzüne gönderdi. Bir nilüfer çiçeği üzerine binerek P'u-to (Chekiang'da) adasındaki evine gitti. Burada "Merhamet ilâhı" olarak (bilhassa gemiciler tarafından) takdis edildi. Bir gün babası hasta oldu. Kendi kolundan bir parça ilâç yaptı. Bu babasını ölümden kurtardı. Bunun üzerine babası onun için bir heykel yapılmasını emretti. Bu heykel yanlış olarak bin kollu ve gözlü yapıldı. Fakat başka şekilde yapılmış heykelleri de vardır. Bunlar her mâbette görülür.

Lung-nu (Ejder kralının kızı) She-tsaı, (genç bir rahip) ve Wei-to (kanunların hamisidir, zırlı ve silâhlidir) Kuan-yin'e hizmet edenler (bk. Peeters, s. 48-49 ve W. Grube, s. 151).

yüzlü ve elinde 6 halkalı bir âsa, diğer elinde mucizeler yaratan bir mücevher bulunan bir ilâh olarak tasvir edilir. Elindeki âsa ile cehennemleri açar ve mücevherle de ızdırıp çeken ruhları aydınlatır. Eğer fena ruhlar, şeytanları cehennemden azat etmeseydi ve 'Batı cennetine' alınsaydı Budalığa kadar yükselecekti. 359 gün uyur ve yalnız doğum günü uyanır (7 nci ayın 30 ncu günü). Bu gece her kapının dışına kandiller konur. Hacılar onun yaşadığı Chiu Hua Shan (Anhui de Anking'e yakın) hacca giderler (bilhassa eylül, ekim ve kasım aylarında). Atalarının cehennemden kurtulması ve kendilerinin de cehenneme gitmemeleri için dua ederler.

Wen-shu (Manjusri, tatlı makul servet, güzellik, sadakat): En üstün akla sahip Buda olarak takdis edilir. Budizmdeki 4 mukaddes dağdan biri olan Wu T'ai-shan'da oturur (Kusey Shansi). Sağ elinde keskin zekâsının senbolü olarak bir kılıç tutar. Sol elinde ise Buda'nın doktrinlerinin bir ifadesi olarak nilüfer çiçeği üzerinde bir kitap vardır.

Bu ilâhlardan başka büyük Buda mâbetlerinde Lo han'ların (Budist azizleri) heykellerine çok raslanır. Bunlar Buda'nın öğrencileridir. Adetleri 18'dir. 16'sı Hind Mahayanasından alınmış, ikisi de yerlidir. Bunların ödevleri Maitreya yeni doktrini getirinceye kadar eskisini korumaktır.

Kuan Ti : Harb ilâhı, korkunç yüzlüdür. M.s. 2 nci yüzyılda yaşamış bir muharibin adını almıştır. Harbe ait işleri temsil eder.

Bundan başka 'Göksel-kırallar veya mâbet muhafızları, vardır ki Buda'nın kanunlarına nezaret eder. Bunlardan To-wen (fazla duyan), kuzeyin hâkimidir. Elinde sihri kuvveti olan, yerde sürünen bir hayvan tutar. Tseng-chang (Büyüklüğü artıran) güneyin hâkimidir. Sihirli bir kılıç tutar, rüzgârı meydana getirir. Chih-kuo (kırallığın hâkimi) doğunun hâkimidir. Elinde bir kitarı vardır. Rüzgârı kontrol eder. Kuang-mu (büyük gözlü), batının hâkimidir. Şemsiyesi vardır. Açtığı zaman karanlık olur.

Bütün bu ilâhların, azizlerin hayat hikâyeleri vardır. Buda'ya olduğu gibi onlara da kandiller konur, kokular yakılır.

Böylece, Budizmin Çin'e yerleşmesiyle heykel ve imaj ibadeti de ilk defa girmiş oluyordu. Bu kült Çin dinî hayatında hâkim bir mevki kazanmıştır. Bu heykeller sadece ilâhı temsil eden bir varlık değil, aynı zamanda ilâhın içinde yaşadığı bir şeydi. Fakat bu inanış

yalnız Budizmden değil, eski Çin dininden de gelmiştir. Konfüçyanizmde imaj ve heykel kültü yoktu. Fakat atalar ruhu atalar tabletinde yaşıyor inancı vardı. Aynı zamanda törenlerde gök ve diğer ruhlar da bir tabletle temsil ediliyordu. Ve tören esnasında bu tabletin içinde bulduklarına inanıyorlardı ki bu şekil Budizmde yoktu.

Budizmin en kuvvetli özelliklerinden biri de ruhların bir vücuttan diğerine geçiş nazariyesi idi. Bu daha önce Brahmanizmde vardı. Bunlara göre bir insan bütün arzularından sıyrılınca yeniden vücut bulabilecekti. Şahsî ruhu kabul etmeyen Budizm bu teoriyi değiştirdi ve kendine göre tefsir ederek bazı şekiller koydu.

Mahayana Budizminde 6 türlü yeniden vücut bulma (bedenleşme) şekli vardır.

Mahayana Budizminde birçok mezhepler vardır. Kurucularına gösterdikleri farklı saygulardan meydana gelmiştir. Kimisi büyük bir öğretmendi. Kimisinin kurduğu metod daha iyi idi.

Bunların mezheplerinin en önemlileri şunlardır :

1 - Ching-t'u-tsung: Saf memleketin, cennetin mektebi : Amitaba ve Batı cennetine inanç hakkında bilgi verir.

Ch'an-tsung: Meditasyon (Dhyana) mektebi; bütün yazılı metinleri kabul etmez ve ancak meditasyon yoluyla elde edilebilen sözlü doktrinleri kabul eder.

T'ien Ta'i: Chekiang'daki T'ien Ta'i dağının mektebidir. Burada meditasyondan başka kitap okunur ve bir nevi ibadet de yapılır.

Lü-tsung: Kanunlar (Vinaya) mektebi, bütün diğer mekteplerin en sıkı olanıdır ve Hinayana mektebine yakındır. Öğrenciler en eski Budist kaidelerini ve mukaddes kitaplarını okurlar ve kült törenlerine iştirak ederler.

c) *Rahipler* :

Budizmin diğer özelliklerinden biri de Çin'e rahipliği getirmiş olmasıdır. Rahip ve rahibeler daha küçük yaşta iken ailelerinden ayrılarak manastıra getirilir. Yaşlıların rahip veya rahibe oldukları pek nadirdir. Küçükler yirmi yaşlarına geldikleri zaman emirleri öğrenmeğe başlarlar. Bu tören esnasında acılara dayanabildiğini ve nefsinden feragat edebildiğini göstermeğe çalışır. Saçı kazılmış başını üstünde 1-3 kadar kömür parçası yakılır ve bu izler onun bu mez-

hebe girmiş olduğunu gösterir⁶⁶. Yine bu törende bazı öğrenciler daimî olarak kollarını sallarlar ve 'Omitofo' (Buda) adını tekrarlarlar. Acıyı azaltmak için bir rahip öğrencinin başını tutar ve şakaklarını oğar. Kömür yanıp bittiği zaman, yaranın üzerine şalgam konur.

Bu rahiplikte, bir tezat teşkil etmekle beraber, Konfüçyanizmin izlerini görebiliyoruz. Rahipler bekâr kalmağa yemin ederler. Halbuki ölümden sonra atalara kurban vermenin ve zürriyetin Çin zihniyetinde önemli bir rolü vardır. Fakat bu bir nevi mânevî akrabalık telâkki edilir. Rahip öğretmenini mânevî-babası kabul eder ve ona atalar-takdimesini sunar.

Rahiplerin (Ho-shang) ve rahibelerin (Ni-ku) elbiseleri aynıdır. Saçları traş edilmiştir. Rahipler başı açık gezebilirler. Fakat rahibeler bir nevi başlık giyerler. İç elbiseleri gridir. Mantoları sarı-kahverengidir. Sadece bir kat elbiseye sahip olmaya müsade edilmiştir.

Rahipler ve rahibeler günde birçok dinî törenlerde bulunurlar, Mukaddes kitapları okurlar, ilâhiler söylerler. Bu arada piriç ve çay takdime olarak sunulur ve kokular yakılır. Bu törenlerde gonk, zilden başka Hu-yu denilen tahtadan yapılmış balık şeklinde davullar çalınır. Bu balık biçimi davullar, balık gözlerini hiç kapamadığı için 'uyanıklık, dikkat' senbolü olarak kullanılır.

Günün bir kısmı da metidasyona hasredilmiştir. Bundan başka rahipler manastırın günlük işlerini yaparlar. Arzu eden onlara yardım edebilir. Bu faziletli bir hareket sayılır.

Rahip ve rahibeler et yemezler, daha ziyade sebze yerler. Onlara göre et yemek demek, o hayvanı bizzat öldürmek demektir. Kuvvetli içkileri de içmezler.

İlk devirlerde rahip ve rahibelerin bilhassa dinî bilgilere sahip olmaları üzerinde çok durulurdu. Fakat sonradan bu ihmale uğramıştır. Hattâ bazı rahipler okudukları duaların mânalarını bile bilmezler. Fakat birçok bilgili Budist rahibine raslamak mümkündür.

d) *Mâbetler* :

Çin'de Budist mâbet ve manastırlar ve sonra Buda'nın hâtırasına dikilen Pagodalar daha ziyade şehrin dışında inşa edilmiştir.

⁶⁶ Kuzey Çin'de susam yağına batırılmış değnek veya kâğıt parçaları kömür yerine kullanılır. Böylece acısı daha hafif olurmuş (bk. Peeters, s. 54).

Güzel ve zarif bir mimarî tarzları vardır. Büyük ve ağaçlıklı bahçeler içine yapılmış mâbetlerde 10 basamaklık bir merdivenden sonra büyük mermer bir terasa çıkılır. Buradan geniş bir hole girilir. Burada, yanında Annanda ve Amitaba gibi müritleri bulunan büyük Buda heykeli vardır. Bundan sonraki iç içe salonlarda 18 Lo Han (18 aziz), elinde çekiç ve yıldırım bulunan 'şimşek tanrısı', iki elinde ayna tutan 'ışık tanrısı', 'Harb tanrısı' (Kuan-ti), 'Merhamet tanrısı' (Kuangyin) gibi ilâhlar bulunur. Diğer avludaki küçük pavyonlarda da diğer ilâhlar yer almıştır.

Budist mâbetlerinin en büyükleri Pekin'de bulunur. Bunlardan, "Fo Ssu (Büyük Buda mâbedi. Burada 1000 kollu, 1000 gözlü Buda heykeli bulunur), Wan Shou Ssu (10.000 uzun ömür mâbedi), Fo Hsiang Ko (5000 Buda mâbedi), Wo Fo Ssu (Uyuyan Buda mâbedi), Pi Yün Ssu (Mavi bulutlar mâbedi), Huang Ssu (Sarı mâbet, Ta Ching Ssu (Büyük çanlı mâbet, Wu T'a Ssu (Beş Pagodalı mâbet), Chi Lo Ssu (En yüksek saadet mâbedi), Yuna Ning Ssu (Göksel sulh mâbedi) en ünlüleridir. Pagodalardan da Mermer Pagoda en ünlüsüdür.

Pagodalarından Mermer Pagoda (Chin Kang T'a, yani altın Sutra pagodası) tam olarak mermerden inşa edilmemiştir. Yunan eyâletinin meşhur renkli taşlarından yapılmıştı), Yeşim taşı pagodası (Yü Feng T'a, 7 katlıdır), Hsing Ying T'a (tabiatın sükûneti) Pagodası, Yen Shou T'a (Uzun ömür Pagodası), Po Yün T'a (Beyaz bulut Pagodası) Yung An Shan T'a (Ebedî sulh ve uzun ömür Pagodası) gibi pagodalar şehrin dışında yapılmışlardır. Pai T'a (Beyaz Pagoda, güneş renginde ve çan şeklindedir. Temelinde birçok Budist kitapları ve binlerce küçük pagodaların gömülü olduğu söylenir), T'ieh T'a (Demir Pagoda) şehrin iç bölgesinde yapılmış zarif pagodalardır.

Büyük bir emek sarfedilerek yapılan bu mâbet ve pagodalar, Çin'in (bilhassa Peking'in) büyük dinî eserleri sayıldığı kadar mimarî bakımından da en değerli âbideleri arasındadır diyebiliriz.

ARTUKLULARIN SOYU VE ARTUK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ *

Dr. ALİ SEVİM

I. ARTUKLULARIN SOYU

Artuklu soyunun menşei hakkında elimizde mevcut olan kaynaklarda inandırıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak XIV. yüzyıl Memlûk müellifi Şemsüddin Cezerî'nin "Cevahirü's-sülûk" adlı eserinde Artuklu soyunun, Oğuzların Döğer boyundan olduğu hususunda şöyle bir kayıt mevcuttur: *الأرتقية من خيل ذُكْرٌ و السلجوقية من خيل قَنِيقٍ* 373b: "Artuklular, Döğer ve Selçuklular, Kınık sülâlesindedir. Bu ikisi Oğuz Türkmenlerinin iki büyük sülâlesidir".

Cezerî'nin bu kaydı, Artuklu soyunun Döğerlerden olması hususunu açık bir şekilde bize gösteriyorsa da onların paralarında görülen damga şekilleri üzerinde yaptığımız çalışmalar sonunda Cezerî'nin, sözkonusu kaydını şüphe ile karşılamak zorunda kalmış bulunuyoruz. Biz kendi araştırmalarımızı ve vardığımız sonuçları açıklamadan önce bu hususta yapılmış olan çalışma ve sonuçları gözden geçirelim.

Ali Emirî Efendi, Artuklu sülâlesinin kabilevi menşeinin paralarında kullanmış oldukları damgaların yardımıyla Oğuzların Kayı boyuna ait olduğunu kesin olarak ifade etmektedir¹. Şöyle ki:

Ali Emirî Efendi, Necmettin İlgazî'nin oğlu Hüsamüddin Temürtaş'a ait olduğunu söylediği şu İVI damganın, Kâşgarlı'da gösterilen² Kayı damgasına İVI benzediğine işaret ederek Artukluların Kayı boyuna mensup olduğu hükmüne varmıştır.

* Sayın ve rahmetli üstadımız Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Artuk Bey'i, "Selçuklu İmparatorluğunun sarsılmaz direklerinden birisi" şeklinde vasıflayarak bu ünlü Kumandan'a olan derin hayranlığını ifade etmişti. Bu bakımdan bu yazımı Üstadımızın aziz ruhu'na ithaf ediyorum.

¹ Ali Emirî Efendi, Mülûk-i Artukiyye Tarihi, İstanbul 1331, s. 7, 18.

² Kaşgarî, Mahmud b. el-Hüseyin, Divanü Lûgati't-Türk, İstanbul 1333, s. 56. M. F. Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, Artukoğulları Maddesi), Mükrimin

Bundan başka Dr. F. Sümer, Artuklu paralarında görülen damganın, Kâşgarlı, Reşidüddin ve Yazıcıoğlu tarafından gösterilen Kayı damgalarına benzemediğini ifade ettikten sonra "eğer Kâşgarlı'daki Döğer damgası, Kayı'ninki kadar Artuklu damgasına benzemiyorsa da Yazıcıoğlu'ndaki Döğer damgası bize, bütün müellifler tarafından resmolunan damgalar içinde en fazla Artuklu damgasına benzeyen damga olarak görünüyor" demektedir³. Dr. F. Sümer aynı zamanda Şemsüddin Cezerî'nin de Artukluların Döğerlere ait olduğu kaydını nazarı itibare alarak Artukluların Kayılardan bulunamıyacağını ileri sürüyor⁴ ve fakat onların Döğerlerden bulunduğu hususunda kesin bir sonuca varamıyor.

Esas itibariyle Artukoğullarına ait olan sikkelerde konmuş bulunan damga, A. Emirî Efendi'nin bize çizmiş olduğu gibi değil, esasları aynı olan şu üç şekilde ∇ $\parallel \nabla \parallel$, \vee görünmektedir⁵. Özellikle Temürtaş'a ait olan sikkedeki damgalar açık ve seçik olarak ∇ , \vee şekillerinde görülüyor⁶. Binaenaleyh A. Emirî Efendi'nin göstermiş olduğu ∇ şeklin, diğer bütün para kataloglarında kolayca görülebilen şu Artuklu damgasının ∇ aynı olamayacağı daha ilk bakışta anlaşılmaktadır. Netice itibariyle A. Emirî Efendi'nin Artukluları, yukarıda açıkladığımız şekilde Kayı boyuna mensup göstermesi esaslı bir delile dayanmamaktadır.

Şemsüddin Cezerî'nin kaydından başka⁷ hiçbir kaynakta bu hususu aydınlatan bir kayda rastlanmamakla beraber *şurasını ifade edebiliriz ki elimizde bulunan gerek Kayı ve gerekse Döğer damgaları kendi şekilleri arasında dahi katî surette birbirine benzememektedirler*⁸. Bu durum

Halil Yınanç (Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, s. 96) Artukoğulları'nın paraları üzerindeki damgaların Kayı boyu damgasına benzediğini söyleyerek bunların Kayılara mensup olacaklarını katî bir dille ifade etmektedirler.

³ Dr. Faruk Sümer, Döğerlere Dair, TM. (X, 1953), s. 141-142.

⁴ Aynı müellif, adigeçen makale, s. 141.

⁵ Stanley Lane Poole, the Coins of the Turkman Houses of Seldjook, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum, Classe X-XIV, London 1877, III, s. 118, 176; İsmail Galip, Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu, İstanbul 1311, s. 2, 84.

⁶ Stanley Lane Poole, ayn. esr., s. 139; İsmail Galip, aynı esr., s. 25.

⁷ Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. İbrahim, Cevahirü's-sülûk (Bibl. Nation. F. Arabes, Nr. 6739), 373b.

⁸ Kayı damgası şekilleri: Kaşgari'de ∇ ; Reşidü'd-Din'de ∇ ; Yazıcıoğlu'nda ∇ . Döğer damgası şekilleri: Kaşgari'de ∇ ; Reşidü'd-Din'de ∇ ; Yazıcıoğlu'nda ∇ .

karşısında varabileceğimiz sonuçlar ne dereceye kadar doğru olabilecektir? Söz konusu damgaların kendi kategorilerinde böyle bir değişikliğe uğramaları, kabile damgalarının zamanla değiştiği fikrini bize ilham etmektedir. Gerçekten ileride muhtelif boylara ait damga şekillerinin tekâmülleri tesbit edilecek olursa bu hususta verilecek hükümlerde bu noktanın da önemli etkisi olacağını umuyoruz. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki :

1. Eğer Kâşgarlı, Kayı damgası diye çizmiş olduğu şu IVI şeklin yan çizgilerinin birbirine paralel olmasını düşünerek çizmemiş idi ise o zaman bu IVI şekil, şu ∇ şekle irca edilebilirdi ki, bu da sikkelerde görülen Artuklu damgasının aynı olur ve bu suretle de onların Kayı boyuna aidiyeti söylenebilirdi. Fakat bu durumu teyid veya ispat edecek olan damga şekillerinin tekâmüllerini şimdilik bilemiyoruz.

2. Diğer taraftan Yazıcıoğlu'nun bize çizmiş olduğu Döğer damgası ∇ en çok Artuklu damgasına benzeyen damga olarak görünüyor⁹. Fakat yukarıda gerek tarafımızdan ve gerekse diğer araştırmacılar tarafından ileri sürülen fikri ve iddialar, ancak birer tahminden ileri gidememektedir. Fakat Artuklu ailesinin menşei kesin olarak tâyin edecek malzemelere sahip olmadığımızdan dolayı şimdilik bu hususta herhangi bir sonuca varmanın doğru olamayacağı kanaatine varmış bulunuyoruz.

II. ARTUK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

لم يشهد (ارتق بك) حرباً الا وكان الظفر له

Artuk Bey, muzaffer olmadığı hiçbir savaşta bulunmamıştır.

(İbnü'l-Esir, X, 50)

Artuklu beyliklerine ismini vermiş bulunan Artuk b. Eksük et-Türkmanî¹⁰ Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın büyük kumandanlarından biridir. Bütün kaynaklarda geçen Türkmanî nisbetinden anlaşılacağı veçhile soyca bir Türkmen olan Artuk Bey,

⁹ Dr. F. Sümer, adı geç. maktl., s. 142.

¹⁰ Artuk adı, Ortak, Ortok, Urtuk, Artak şekillerinde gerek Avrupa ve gerekse Şark kaynak ve tetkik eserlerinde okunmuştur. Fakat Artuk'un babasının adının Eksük olduğu nazarı dikkate alınacak olursa bir Türk adı olan bu kelimenin "Artuk" şeklinde okunması gerekir. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. İ. Galip, adıgeç. esr., Medhal kısmı.

H. 455 (1063) yılında kalabalık Türkmen kütlelerinin yerleşmiş bulunduğu Azerbaycan'da bütün adamlarıyla birlikte Alp Arslan'ın hizmetine girmiş, gerek savaşlarda ve gerekse sulh zamanlarında onun yanından ayrılmamış, en gözde kumandanlarından biri olmuştur¹¹. Artuk Bey'in bu tarihten önceki faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat bununla birlikte olayların akışından onun, diğer Türkmen başbuğları gibi Maveräünnehr ve Horasan'dan emrindeki Türkmenlerle birlikte Azerbaycan'a gelmiş ve burada bir yurt bularak yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi bu büyük kumandanın askerî sahadaki faaliyetlerini başlangıçtan itibaren kaynakların bize verdiği imkân nisbetinde açıklamaya çalışalım.

Malazgirt savaşına katılışı :

Artuk Bey, Sultan Alp Arslan'ın maiyetinde bulunan Savtekin, Sanduk, Afşin, Ahmed Şah, Atsız, Çavuldur, Mengüçük, Aksungur ve birçok büyük emirler gibi Malazgirt savaşına (26 Ağustos 1071) katılmıştır¹². Fakat maalesef elimizde bulunan gerek İslâm ve gerekse Bizans kaynakları bu savaşta, Türk ordu birliklerini idare eden kumandanların adlarını yazmamış olmaları yüzünden¹³ adı geçen büyük emirlerle birlikte savaşa katılmış olan Artuk Bey'in de bu savaşta başarı derecesi ve rolü iyice bilinmemektedir. Savaş kazanıldıktan sonra Sultan Alp Arslan, savaşa katılmış olan emirlerine "Rum ülkesine dağılmalarını, ele geçirecekleri şehir ve mem-

و كان من كبار امراء السلطان الب ارسلان التتحق به بأذربيجان في سنة خمس وخمسين¹¹ و اربعائة فبق في خدمته سفراً و حضراً (Süleymaniye Müneccimbaşı, Camiü'd-düvel, (Ktp. Esad Ef. kısmı, Nr. 2103), 389a.

Elimizde bulunan diğer güvenilir kaynaklarda bu hususu doğrulayacak hiçbir kayda sahip değiliz.

Artuk Bey'in H. 455 (1063) tarihinden itibaren Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girmiş olduğuna göre, böyle bir kıymetli kumandanın onunla birlikte birçok savaşlara katılmış olması tabiidir. Fakat elimizdeki kaynaklarda bu hususu aydınlatan hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

. . . و آنکاه سلطان با امراء چون ارتق و سلتق و منکوجک و دانشمند و چاولدور با پازده¹² هزار سوار و پنج هزار پیاده* کار دیده مستعد شدند و روز چهارشنبه سلطان با امرای مذکور در بشته* رخت ... Selçukname-i Zahir-i Nişaburi, Hafız Ebrû, 23a ; M. Halil Yınanç, Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri (I. Anadolu'nun fethi), İstanbul 1944, 5.80.

¹³ H. M. Yınanç, ayn. esr., s. 75.

leketlerin kendilerine ait olacağını ve kendilerinden sonra da çocuk ve torunlarına geçebileceğini, hiç kimsenin bunu ellerinden alamıyacağını” emrettikten¹⁴ sonra bu emirlere memleketler ıktâ etmiş ve bu arada Mardin, Âmid, Malatya ve Harput şehirleri de Artuk Bey’in hissesine düşmüştür¹⁵. Bize bu haberi veren Ebû Hâmid’in Tarih-i Âli Selçuk’u da dahil olmak üzere elimizde mevcut hiçbir kaynakta Artuk Bey’in, kendisine ıktâ edilmiş bulunan bu memleketlerin fetih ve idaresiyle meşgûl olduğuna dair küçük bir bilgiye dahi rastlanmamaktadır. *1071 yılı zaferinden sonraki yıllarda cereyan eden olaylar, yani Artuk Bey’in, kendisine ıktâ edilen bölgelerde değil de emîr Tutuk ile beraber Orta Anadolu’nun açılması ile meşgul olması keyfiyeti, Ebû Hâmid’in verdiği bu haberin doğru olmadığını bize göstermektedir*¹⁶. Hattı zatında Artuk Bey’in, -ileriki bölümlerde geniş bir şekilde anlatılacağı gibi- Anadolu’nun açılmasından alındıktan sonra kendisine ıktâ edilmiş olan Hulvan’a (Lûristan) çekilmiş, Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almış, Sultan Melikşah’ın emriyle Diyarbekir bölgesinin Mervanoğulları’ndan alınmasına katılmış, bunu mütaakıp Arap emîri Fahruddevle ile olan anlaşmazlık sonucu Melikşah’a küskün olarak Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş’un hizmetine girmiş ve onun tarafından Kudüs’e vali tâyin edilmiştir. Ölümünden sonra (H. 484=1091) buranın Fatımîler tarafından alınması üzerine şehri idare etmekte olan iki oğlu Sökmen ve İlgazi burada tutunamıyarak kalabalık Türkmen kütlelerinin bulunduğu Mardin, Harput, Hisn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve havalisine gitmişler ve buralarda beylikler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

İşte bütün bu bakımlardan Ebû Hâmid’in verdiği bilgileri şüphe ile karşılamak yerinde olacaktır sanırız.

Âsi Frank başbuğu Ursel ile savaşı :

Sultan Melikşah, Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçtiği zaman (H. 465=1072) Artuk Bey, Kutalmış oğulları, Tutuk, Afşin, Dil-

امراء را فرمود که در ممالک روم توغل نمایند و هر ملک و شهر که بکیرند میسر و مفروز کردانند اورا باشد و اولاد و احفاد و اعقاب اورا غیر او هیچکس را در آن مدخلی و تصرفی نبود
Selçukname-i Zahir-i Nişaburî, s. 27-28.

¹⁴ Gaffarî, Tarih-i Cihan-ârâ, 82b; M. H. Yınanç, ayn. esr., s. 80.

¹⁶ Bu hususta bk. M. H. Yınanç, s. 82.

Müneccimbaşı, Artuk Bey’in savaşlarındaki büyük başarılarına karşılık Sultan Alp Arslan tarafından sugûr bölgelerinden (بلاد الثغور) memleketler ıktâ edilmiş olduğunu kaydetmiştir (392a).

maçoğlu Mehmed, Tarankoğlu ve Davdavoğlu gibi Türkmen beyleriyle birlikte Kızılırmak'ı geçerek Bizanslılara karşı başarılı fetih savaşları yapıyorlardı. Bu sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in yerine İmparator Michael VII. geçmişti. Michael, İsak Komnenos'u, Türklerin Anadolu'daki hücumlarını durdurmak ve Bizans'ın buradaki toprak kayıplarını önlemek için doğu orduları başkumandanlığına tâyin etti. İshak'ın yanında, sonradan imparator olacak olan kardeşi Aleksius ile yanında dört yüz kadar ücretli Frank askeri bulunan ünlü Frank başbuğlarından Ursel de vardı. Bu kuvvetlerden kurulan Bizans ordusu Orta Anadolu'ya doğru yola çıkmıştı. Kappadokia (Kayseri bölgesi) ya geldiği vakit Frank başbuğu Ursel'in İsak ile arası açılmış ve kuvvetleriyle birlikte ondan ayrılmıştı. İsak, bütün adamlarıyla ordudan ayrılıp Sivas yönüne giden Ursel'i yakalatmak ve tedibetmek maksadıyla kardeşini göndereceği sırada Türk ordularının öncüleri görünmüştü. Asıl ana kuvvetlerle Kayseri'de yapılan savaşta Bizanslılar fena halde bozulmuş, başkumandan İsak tutsak edilmiş, kardeşi Aleksius da güçlüğüle Ankara'ya varabilmişti. Türkler İsak'ı fidye-i necat karşılığında serbest bıraktılar. İsak, Ankara'ya gelip kardeşiyle birlikte yanlarında yetmiş kadar atlı olduğu halde zorlukla İstanbul'a gidebildiler¹⁷.

Bizans ordusundan ayrılarak Sivas'a giden âsi Ursel'in kuvvetleri gittikçe çoğalıyordu. Ursel Sivas ve Kayseri bölgelerini yağmalıyor, köyleri yakıp yıkıyordu. Bu durum, Bizans'ı ciddi bir korkuya düşürdü. Kurnaz ve ateşli bir adam olan Nikephoris, İonnes Dukas'ın Ursel üzerine gönderilecek kuvvetlerin başına tâyin edilmesi hususunda İmparator Michael VII.'i ikna etti. Dukas, Ursel'i itaat altına almak için Sakarya nehri yakınlarında yaptığı bir savaşta bilâkis Ursel tarafından tutsak edildi. Ursel, bu önemli başarıdan sonra Bizans İmparatorluğuna hâkim olmak ümidine kapılmış ve istememesine rağmen yanında tutsak bulunan Dukas'ı İmparator ilân ettirmişti. Bundan sonra Ursel İstanbul'u almak gayesiyle Bitinya'daki Saphon dağına (Sabanca dağı) gitmiş ve savaş hazırlıklarına koyulmuş ve bu arada Üsküdar'ı da ateşe vermiştir. Durumdan

¹⁷ Zonarae, Johannis, Vekâyiname, Annalium liber XVIII. (Migne, Patrologia Graeca, vol. 135, Paris 1887, s. 280) ; Bryennii, Nicephori, Historiarum Lib. II., bei Migne, Patrologia Graeca vol. 127, Paris 1864, s. 123. s. 124; M. H. Yinanç, ayn. esr., s. 85; Dr. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 62 v.d.

sonderece endişelenen ve Bizans kuvvetleriyle tehlikeli bir hale gelmiş bulunan Ursel'in tedib edilemeyeceğini anlayan Nikephoris, Türklerin yardımını sağlamak için teşebbüse geçmiş ve bu sıralarda (1073) Orta Anadolu'dan Bitinya'ya doğru ilerliyen Artuk Bey ile temasa geçip Ursel ile savaşmak için onunla anlamıştır. Artuk Bey hemen harekete geçerek Saphon dağındaki Ursel'in karargâhının yerini, keşif kolları vasıtasıyla tesbit ettikten sonra öncü kuvvetlerine buraya baskın yapmaları emrini vermişti. Öncü kuvvetleri bu baskın hareketlerini büyük bir başarı ile yaptılar. Ursel, bütün ihtiyat kuvvetlerini savaşa sokmuş ve baskın yapan bu öncü kuvvetlerini yakından takibe koyulmuştu. Bu kuvvetler, Ursel'in kendilerini takibi karşısında Bozkır kavimlerinin savaş düzeni gereğince yavaş yavaş geri çekiliyordu. Esas ordu geride Artuk Bey'in kumandasında Boğazlarda ve önemli geçit yerlerinde mevzilenmişti. Bundan başka diğer bir birlik te Ursel'in çekilme yollarını kesme görevini almıştı. Taktik icabı sürekli olarak gerileyen öncüler, düşmanın bütün kuvvetlerini tam bir çember içine çektiler. Artuk Bey'in emrinde bulunan kuvvetler de Ursel'in ordusunu şiddetli bir ok yağmuruna tuttular. Durumu anlamakta çok geç kalmış bulunan Ursel için artık yapılacak hiçbir şey kalmamıştı. Biraz sonra kendisi ve yanından hiç ayırmadığı Dukas Türkler tarafından tutsak edildiler. Fakat tutsaklar sonradan fidye-i necat karşılığında serbest bırakılmışlardır¹⁸.

Sonuç olarak söylenebilir ki Bizans İmparatorluğu için önemli bir korku haline gelmiş olan Frank başbuğu Ursel'in ayaklanması, çok sayıda Türkmen kuvvetlerine sahip olan Artuk Bey'in ona karşı giriştiği bu başarılı savaş sonunda bastırılmış oldu¹⁹.

¹⁸ Zonarae, s. 281; Bryennii, s. 124; M. H. Yınanıç, s. 85; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 62 v.d.; C. Cahen, La Première Pénétration Turque en Asie-Mineure, Extrait de Byzantion, tome XVIII (1946-1948), s. 33. Zonarae, Ursel'in karısı tarafından, Bryennii ise ismini zikretmemiş olduğu bir akrabası tarafından fidye-i necat ile kurtarılmış olduğunu kaydetmişlerdir.

İoannes Dukas, bizzat imparator Mikhael VII. tarafından gönderilen adamlar vasıtasıyla Artuk Bey'e ödenen fidye-i necat karşılığında kurtarılmıştır. Sonradan İstanbul'a gelen Dukas, saçları kesik ve üzerine bir keşiş elbisesi giymiş olduğu halde imparatorun huzuruna çıkmıştır (Bryennii, s. 124; Zonarae, s. 281).

¹⁹ Fidyeye-i necat karşılığında Artuk Bey'in esaretinden kurtulan Ursel, karısı ile birlikte daha önce bulunmuş olduğu Armeniak theme (Amasya bölgesi)ne gitmiş ve orada topladığı kuvvetlerle üzerine gönderilen Bizans kuvvetlerini yenmiştir. Fakat neticede Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunan emir Tutuk tara-

Anadolu fethinden geri alınması :

Bizans İmparatorluğu iç-kavgalar ile çalkanıp giderken Anadolu'da Türk orduları muhtelif emirlerin kumandasında durmadan ilerliyorlardı. Bu emirlerin hangi yönlerde fetih hareketlerine giriştikleri kaynaklarda açık bir şekilde bildirilmemiş ise de 1074 yılında Yeşilırmak ve Kelkit yörelerinin Emîr Artuk tarafından açıldığı tahmin edilebilir²⁰. Fakat bir müddet sonra Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emriyle bu görevden alınarak Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve ayrıca kendisine Ahsa ve Bahreyn Karmatilerini tedip ve itaat altına alma vazifesi de verilmiştir.

Melikşah'ın bu değerli kumandanının Anadolu'yu açma görevinden neden alındığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yalnız daha sonra cereyan etmiş bulunan olaylardan bazı sonuçlara varmak mümkündür. Anadolu'nun fethi idaresiyle görevlendirilmiş olan Süleyman Şah'ın emrinde kalabalık Türkmen birliklerine kumanda eden birtakım ünlü Türkmen emirleri arasında Artuk Bey de bulunuyordu. Artuk Bey'in, Süleyman Şah ile sebebini bilemediğimiz bir anlaşmazlığa düşmüş olması ve bunun sonucu olarak da yine Süleyman Şah'ın, Sultan Melikşah nezdinde Artuk Bey hakkında şikâyetle bulunması üzerine onun bu görevden alınmış olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. *Gerçekten bu olaydan sonra Artuk Bey'in, Süleyman Şah'a karşı büyük bir kin beslemiş olduğunu gösteren davranışları ve Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un hizmetinde bulunduğu bir sırada, Tutuş'la birlikte H. 479 (1086) yılında Süleyman Şah'ın ölümüyle biten bir savaşa katılışı ve bu savaşın kazanılmasında çok büyük gayretler sarfetmesi, onun Süleyman Şah'ın tesiriyle Anadolu fethinden alınmış olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.* Artuk Bey'den başka Süleyman Şah'ın idaresinden memnun olmıyan Afşin, Sanduk, Dilmaçoğlu, Davdavoğlu ve Tarankoğlu gibi Türkmen emirleri Anadolu'dan ayrılarak Suriye'ye gidip Tutuş'un hizmetine girmişlerdir²¹.

Ahsa ve Bahreyn Karmatileriyle mücadeleleri :

Artuk Bey, Anadolu'nun fethi hareketinden alındıktan sonra Sultan Melikşah tarafından Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve ayrıca

findan yakalanarak Bizans kumandanı Aleksius'a büyük bir meblâğ karşılığı teslim edilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Zonarae, s. 281; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 67-68.

²⁰ M. H. Yınanç, adı geç. esr., s. 86; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 75-66.

²¹ Bu hususta bk. M. H. Yınanç, s. 106-107.

Sünnî-Bağdad halifeliğine karşı ayaklanma halinde bulunan Ahsa ve Bahreyn Karmatilerini itaat altına alma işiyle de görevlendirilmiştir (H. 469 başları=1076). Değerli kumandan sabır, tahammül ve enerji isteyen bu güç görevi de kısa bir zamanda başarı ile sonuçlandırmış, buna mükâfat olarak Halife Muktedi Biemrillah'ın takdirini kazanmış ve bu başarısından dolayı kendisine, Halife huzurunda okunmak üzere bir de tevkî sunulmuştur. Artuk Bey'in Karmati seferi "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi, Belleten, XXIV, 94, s. 209-232" adlı yazımızda bütün genişliğiyle anlatılmış olduğundan burada yeniden anlatılmamıştır.

Artuk Bey'in Diyarbekir bölgesinin fethine katılışı :

Diyarbekir ülkesini ellerinde bulunduran Mervanoğullarına karşı yapılan, bu ailenin sözkonusu bölgedeki hâkimiyetinin son bulmasıyla biten ve Artuk Bey'in de katılıp rol oynadığı Selçuklu askerî harekâtını anlatmadan önce bu sülâle hakkında genel bilgi verelim.

Bilindiği üzere, X. yüzyılda Humeydiye Kürt kabilesine mensup Bâd ismiyle tanınan Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Dustek adlı bir Kürt kabile reisi Erciş ve havalisini işgal ile etrafına toplıyabildiği adamlarıyla buradaki kaleleri ele geçirmişti. Bâd, 978/979 yılından beri buraya hâkim olan Büveyhîlerden Abduddevle'nin ölümünü mütaakip Âmid, Meryafarikin (Silvan) ve Nuseybin şehirlerini işgal ettikten sonra Hamdanilerin idaresindeki Musûl'ü ele geçirmişse de Bağdad'ı almak için giriştiği bir savaşta (990/991) yenilmiş ve öldürülmüştür. Bâd'ın ölümünden sonra sırasıyla Ebû Ali el-Hasan b. Mervan (ölm. 997/998), Mümehhidü'd-devle Ebû Mansur (ölm. 1011/1012), Nasrüd-devle Ebû Mansur Ahmed (ölm. 1061/1062) hükümran olmuşlardır.

Alp Arslan zamanında bu beylik Nizamüddevle Nasr ve Said adlı iki kardeş arasında bölünmüş ise de sonradan Nasr'ın ölümü üzerine (1080) hâkimiyet Nasrüddevle Mansur'a geçmiştir. Mervanlı sülâlesi işte bu hükümdar zamanında Selçuklular tarafından ortadan kaldırılacaktır.

Mervanoğullarının hükümran oldukları bölge başlıca iki kısma ayrılır.

- 1 - Diyarbekir bölgesi.
- 2 - Ahlat bölgesi.

Diyarbakir bölgesi, Âmid (Diyarbakır), Meyyafarikin, Erzen ve Mardin şehirleriyle Duneysir, İs'irt (Siirt), Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Ceziret-i İbn Ömer (Cizre), Hısn-ı Heysen, Hısn-ı Talip, Kureyşe, Behmut, Hısn-ı Haris, Hısn-ı Zülkarneyn ve Savur v.s. gibi ilçe ve kaleleri içine alıyordu.

Ahlat bölgesi ise Ahlat ve Bitlis şehirleriyle bunların etrafındaki ilçe ve kaleleri ihtiva etmekteydi.

Yukarıda görüldüğü üzere Güney-doğu Anadolu'da oldukça geniş bir bölgede hükümlan olmuş olan Mervanoğulları, önce Bizans'a, daha sonra da Selçuklulara vergi vermiş, hükümlanlıklarını devam ettirmek için fetih hareketlerine bazan gizli, bazan da hiç katılmamışlardır. Musûl'de Ukayloğulları ve Harran'da Nümeyroğulları ile iyi münasebetler kuran bu beylik, Hakkâri'ye, Buhti'ye, Beşnevi'ye ve Zevzani'ye (Zaza) Kürtlerinin ayaklanmalarını bastır-mış ve nihayet Müslüman hacı kabilelerini vurarak Tebriz-Meyyafarikin Hac ve ticaret yolunu tehlikeye sokan Sason Ermenileriyle (Senasine) daimî surette savaşmışlardır.

Mervanoğulları sülâlesi hakkında bu kısa bilgiden sonra şimdi bu sülâlenin hâkim olduğu bölgelerin Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine alınması olayına ve bilhassa bu olaydaki Artuk Bey'in oynadığı role geçelim.

H. 470 (1077) yılında Bağdad'da ortaya çıkan bazı mezhep anlaşmazlıklarına karışması yüzünden²² halife Muktedi Biemrillah'ın dirayetli veziri Fahruddevle Muhammed b. Cüheyr vezaret makamından azil ve hapsedilmişti. Cüheyr oğullarının bu sarsılan durumlarını düzeltmek ve mezhep anlaşmazlıklarında suçsuz olduklarını anlatmak için büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kızıyla evli bulunan Fahruddevle'nin oğlu Amidüddeve, Nizamülmülk ile görüşmek üzere doğruca devlet başkenti olan İsfahan'a gitti²³. Amidüddeve, Cüheyr oğullarının sözkonusu mezhep anlaşmazlıklarında hiçbir suçları bulunmadığı hususunda vezir Nizamülmülk'ü ikna etmeğe muvaffak olduktan sonra 20 cumadelülâ 471 (29 Kasım 1078) de Bağdad'a geri döndü. Bir müddet sonra Nizamülmülk'ün, Cüheyr ailesinden birinin yeniden vezirlik makamına getirilmesi

²² Bu mezhep ihtilâfları hakkında bk. İ. Kafesoğlu, adıgeç. Eser, s. 46 vd.

²³ İbnü'l-Esir, X, s. 37-38; Zübdetü'n-nusra, s. 54-55; İ. Kafesoğlu, s. 46.

hususunda Halife nezdindeki teşebbüsü üzerine Amidüddeve vezirliğe tâyin edilmiş ve babası da hapisten çıkarılmıştı (472 Safer= 1079 Ağustos) ²⁴.

Amidüddeve, dört yıl kadar halifenin vezirliğini yaptıktan sonra 476 Safer (1083 Haziran) tarihinde Halife tarafından azledilmiştir. Bu azil üzerine Cüheyr oğullarının Bağdad'daki durumlarının bu sefer katî bir şekilde sarsıldığını gören vezir Nizamülmülk, Sultan Melikşah üzerindeki nüfuzu sayesinde Cüheyr oğullarının halife tarafından İsfahan'a gönderilmesini sağlamayı başardı ²⁵.

Cüheyr oğulları İsfahan'a geldikleri zaman gerek Sultan ve gerekse veziri Nizamülmük'ten büyük iyilik gördüler. Fahruddeve, ailesine gösterilen bu teveccühe lâik olduğunu ispat etmek ve dolayısıyla Sultan nezdindeki itibarını arttırmak istiyordu. Bu sebeple Diyarbakır bölgesine hâkim bulunan Mervanoğulları ²⁶ sülâlesinin elinde bulunan toprakları İmparatorluk sınırları içine almak için Sultan ve veziri nezdinde teşebbüse geçti. Cüheyr oğlu Fahruddeve, Mervanlı Nasruddeve Ahmed ve oğlu Nasr'ın uzun zaman vezirliğini yaptığından bu hanedanın kuvveti, servet ve hazineleri hakkında yeter derecede bilgisi vardı ²⁷. Fahruddeve, böyle önemli ve merkezî durumda bulunan bir bölgenin, Selçuklu devletinin sınırları dışında kalmasının doğru olamayacağını, bu bakımdan buranın bir an önce devlet sınırları içine alınması hususunda Sultan Melikşah ve veziri nezdindeki teşebbüsü başarı ile sonuçlanmıştır ²⁸. Fahruddeve'nin bu teklifine çok sevinen Sultan Melikşah H. 476 Safer (1083 Haziran) tarihinde bu eski Mervanlı ve Abbasî vezirine meliklik alâmetlerinden olarak *hil'at, kûs ve sancak* verip halife ve Sultanın adlarını hudbede okutmak, para bastırmak ve devlete her yıl muntazaman vergi vermek şartıyla onu Diyarbekir ülkesi hâkimliğine

²⁴ İbnü'l-Esir, X, 38; Zübtetü'n-nusra, 55; İ. Kafesoğlu, s. 47.

²⁵ İbnü'l-Esir, X, 44; İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Ali el-Farikî, Tarihü Meyyafarikin (British Museum, Or. 5803, p. 23694), 147b v.d.; İ. Kafesoğlu, s. 48.

²⁶ Mervanoğulları devleti için bk. İbnü'l-Ezrak, 147b v.d.; Amedroz, H. F., *Biographie de l'auteur; analyse de la partie relative aux Marwanides*, JRAS, 1902, 1903; Şeref Han b. Şemsüddin Bidlisî, *Kitab-ı Şerefnâme* (nşr. V. Véliaminof Zernof), Pétersbourg 1860, I, s. 19-20.

²⁷ İbnü'l-Ezrak, 148a.

²⁸ İbnü'l-Ezrak, 148a; M. H. Yınanç, adı geç. esr. 137; İ. Kafesoğlu, s. 48.

tâyin etti²⁹. Bunun üzerine hemen harekete geçen Fahruddevle büyük bir ordu ile Meyyafarikin önünde karargâhını kurarken oğlu Zaimüddeve'ye de Âmid'i³⁰ kuşatması hususunda emirler verdi. Sultan Melikşah, Fahruddevle'ye yardım maksadiyle İmparatorluk kumandanlarından Artuk Bey kumandasında bir orduyu bu bölgeye gönderdi³¹. Ayrıca eski Bağdad şahnesi Saduddevle Gevherayin, Hille hükümdarı Behaüddeve Mansur b. Mezyed ile oğlu Seyfuddevle Sadaka, Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed ve Çubuk Beylerle yine emirlerden Hâcib Altuntak'ta Fahruddevle'nin emrine verilmişlerdi³². Fahruddevle'nin kumandası altında bulunan ve adı geçen emirlerin idare etmekte oldukları büyük kuvvetler, Mervanoğullarının elinde bulunan Diyarbekir ülkesi şehirlerini³³ birer birer kuşatmaya başladılar. Bu hareket karşısında Mervanlı hükümdarı Mansur, ülkesinin savunmasına girişti. Veziri tabib Ebû Salim'i kendisine vekil tâyin etti. Halka ve askerlere Ebû Salim'e katıyyen muhalefet etmemeleri hususunda emirler verdikten sonra Cezire'ye (Cizre) gelerek burasının savunmasını da amcası Hüseyin'e bıraktı³⁴. Mervanoğlu bu savunma tedbirlerinden başka kendisine bir de müttelik aramağa koyuldu ve çok geçmeden Musûl, Halep ve Elcezire hâkimi bulunan Şerefüddeve b. Müslim'i kendi tarafına çekmeyi başardı. Aralarında eskidenberi itimatsızlığın ve güvensizliğin mevcudiyetine rağmen, aynı sonucun bir gün kendi başına da gelmesi

²⁹ Zübdetü'n-nusra, s. 76; İbnü'l-Esir, X, 44; İbn Vasıl, Cemalüddin, Müfericü'l-kürüb fi Ahbar-i ben-i Eyyüb (nrş. Cemalüddin eş-Şiyâl, Kahire 1953), 11 v.d., 14; Sibt ibn el-Cevzî, Şemsüddin ebû'l-Muzaffer Yusuf, Mir'atü'z-zaman fi tevarih-i'l-âyân (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. No. 2907, XII, 52b-53a; M. H. Yınanç, s. 137-38; İ. Kafesoğlu, s. 48.

³⁰ Âmid hakkında genel bilgi için bk. İslm. Ansk. Diyarbekir mad.

³¹ İbnü'l-Esir, X, 45; İbnü'l-Ezrak, 148a; Ebû'l-Fereç Tarihi (Türkçe terc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945-1950), I, s. 329-330; Aynî, Bedrüddin Mahmud, İkdü'l-cuman fi Tarih-i ehli'z-zaman, XXI, 248 a-b; Makdisî, Kitabü'r-ravzateyn fi ahbar-i devleteyn, I, 24; Sibt, XII, 55a-b.

Sibt'ta Artuk Bey'in, Musûl hâkimi Şerefüddeve'nin Mervanoğlu'na yardıma gelmesi üzerine Fahruddevle'nin, Melikşah'tan Musûl hâkiminin bu hareketine mâni olmak için asker göndermesi isteğinde bulunması sonucunda, Melikşah tarafından gönderildiği bilhassa belirtiliyor.

³² M. H. Yınanç, s. 132.

³³ Diyarbekir bölgesi, Âmid, Meyyafarikin, Erzen ve Mardin olmak üzere dört şehir ile 30'dan fazla kaleyi içine almaktadır. Bk. İslm. Ansk. Diyarbekir mad.

³⁴ İbnü'l-Ezrak, 148a-b; M. H. Yınanç, s. 142.

korkusuyla Şerefüddeve, Âmid ve bazı kaleleri almak şartıyla Mervanoğluyla birleşmeğe razı oldu. Bu anlaşmadan sonra ordusunun başında olduğu halde Mervanoğlu Mansur ile birlikte ileride kendisinin olacak olan Âmid'e geldi ve şehrin dışında karargâhını kurdu³⁵. Çok geçmeden Fahruddevle ile Artuk Bey Âmid ovasına geldiler. Burada emir Çubuk da beraberindeki Türkmenlerle birlikte bunlara katıldı³⁶. Türk ordusunun çokluğu karşısında çarpışmaya cesaret edemiyen Şerefüddeve kurnazca bir taktik kullanmakta gecikmemiş ve “*Ben ve Mervanoğlu Sultanın bendeleri olduğumuza göre bu savaş neden yapılıyor?*” şeklinde Fahruddevle'ye haberler göndererek buradan sağ salim kurtulma yollarını aramaya başladı. Diğer taraftan Fahruddevle de hemcinsi olan Arapların, kendi yüzünden kanlarının dökülmesini istemiyordu³⁷. Bu sebeple ikisi arasında bu yolda bir anlaşma yapıldı: *Türk ordusu biraz geri çekilecek ve bu suretle de Şerefüddeve ordusuyla memleketine dönebilecekti*. Başkumandan Fahruddevle'nin yapılan anlaşmayı tatbik mevkinde koyması karşısında, Şerefüddeve'yi kuşatmış vaziyette bulunan Artuk Bey, Türk ordusunun geri çekilmesine razı olmamış ve “*Sultanın bayrağını asla geri çekemeyeceğini*” söyleyerek Fahruddevle'nin bu hususta vermiş olduğu emri reddetmiştir³⁸. İşte tam bu sırada durumu öğrenen Türkmen askerleri Fahruddevle'nin sulh yapmak istemesinden katıyen hoşlanmadılar ve “*Biz uzak ülkelerden ganimet elde etmek için geldik, halbuki şimdi sulh yapılıyor, biz buradan boş ellerle mi geri döneceğiz?*”³⁹ diyerek 12 Rebiülevvel 477 (31 Temmuz 1084) tarihinde gece yarısı atlarına binerek Âmid dışında karargâhını kurmuş bulunan Şerefüddeve'nin askerlerine karşı hücumla geçtiler. Türkmenlerin bu âni baskınları karşısında neye uğradıklarını bilmeyen Araplar, canlarını kurtarmak kaygusuyla bütün ağırlıklarını bırakıp kaçmağa başladılar. Kuman-

³⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 45; Ebü'l-Fereç, I, s. 329-330; İbnü'l-Adim, Kemalüddin, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi'l-Haleb (nşr. Sami ed-Dehhan, Dımeşk, 1954), II, s. 84; Zübdetü'n-nusra, s. 77; İkd. XXI, 248b; M. H. Yınanç, s. 139.

³⁶ M. H. Yınanç, s. 139.

³⁷ . . . وقال لا أوثر ان يحل بالعرب بلاء على يدى . . . İbnü'l-Esir, X, 45; Ebü'l-Fereç, I., 329-330; Zübdetün-nusra, s. 77.

³⁸ . . . فامتنع ارتق بك وقال انا لا ارد رايات السلطان على عقبها . . . Sibte, XII, 55a; M. H. Yınanç, s. 139.

³⁹ . . . وعرف التركان ما بحرب فقالوا جئنا من البلاد البعيدة لطلب النهب . . . Sibte, XII, 55a-b; Ebü'l-Fereç, M. H. Yınanç, göst. yerler.

danları Şerefüddeve ile sonderece çabuk koşan atı sayesinde Âmid surları içine sığınabildi. Türkmenler Arap ordugâhını tamamen yağma ettiler. Tutsak ettikleri Arap emîrlerinin boyunlarına birer ip takarak Âmid surları önünde beşer, onar dinara sattılar. Bundan başka Araplardan almış oldukları 10.000'den fazla mızrağı da yemek kazanlarının altına atarak yaktılar⁴⁰. Kaynakların anlatışına göre, Türkmenlerin, emîr Çubuk'un kumandası altında harekete geçtikleri, Fahruddeve ve Artuk Bey'in bu olaydan habersiz buldukları anlaşılmaktadır⁴¹. Zaten içindeki aşırı ulusal duygusu yüzünden Arapların zarar görmesine bir türlü gönlü razı olmayan Fahruddeve, sabah olup da başkumandan sıfatı ile kendisinden habersiz girişilen bu harekâtı öğrenince fena halde canı sıkıldı. Artuk Bey'in Türk ordusu ve Türkmenler üzerindeki nüfuzunun derecesini bilen ve bu hareketin onun gizli bir emri veya göz yummasıyla yapılmış olduğuna kanaat getiren Fahruddeve, Artuk Bey'i Sultan nezdinde kötü bir duruma sokmak için ona kurnazca bir teklif yaparak, "*Türkmenlerin Araplardan yağmalanmış oldukları her şeyin Saltanat Dergâhına gönderilmesini*" kendisine bildirmiştir. Türkmenlerin âdetine aykırı olan Fahruddeve'nin bu teklifinin kendi aleyhine kötü düşüncelerle yapıldığını sezen Artuk Bey "*Ben savaş adamıyım, tutsakları hapsedmek ve yağmalanmış şeyleri geri vermek bizim âdetimiz değildir. Biz onları ya azad eder veya satarız*" diyerek onun teklifini reddetmiştir⁴². Biraz önce Arap kanının dökülmesine bir türlü razı olmayan ve bunun sonucu olarak Mervanoğulları'nın yardımına koşmuş bulunan Arap emîri Şerefüddeve ile sulh yapmağa karar veren ve fakat Artuk Bey'in muhalefetiyle karşılaşan Fahruddeve, bu defa Artuk Bey'e, —Şerefüddeve ile sulha razı olma hareketini örtbas etmek için— Türkmenlerin hücumu sebebiyle Âmid kalesine sığınmış bulunan Şerefüddeve'nin yolunu kesmesi ve yakalaması hususunda haber

⁴⁰ Zübdetü'n-nusra, Ebû'l-Fereç, Sıbt, göst. yerler; İbn Kalânîsî, Ebû Ya'la Hamza, Zeylû Tarih-i Dımeşk (nşr. H. F. Amedros, Beyrut, 1908), s. 118.

⁴¹ İbnü'l-Esir, X, 45; Zübdetü'n-nusra, s. 77.

Zübdetü'n-nusra'nın ifadesine göre, bu harekete sebebiyet verenin Çubuk Bey olduğu anlaşılıyorsa da Artuk Bey'in Türkmenler üzerindeki nüfuzunun çok kuvvetli olduğu düşünülürse, Çubuk Bey'in onun haberi olmaksızın kendi başına böyle bir harekete girişmesine daha az ihtimal veriyoruz.

⁴² . . . وانا صاحب الحرب و ليس عادتنا من من يأسره ان يحبسہ بل يبيعه و يطلقه
Sıbt, XII, 56a; M. H. Yinanç, s. 140.

gönderip “Onu yakaladığı takdirde Sultana büyük hizmet etmiş olacağını” da ayrıca bildirdi. *Ve bu suretle ileride ortaya çıkması muhtemel olan “Sultan aleyhine Araplarla savaştan kaçınma” gibi herhangi bir sorumluluk karşısında kendisini kurtarmış olacaktı.* Fahruddevle’nin bu teklifinin de mahiyetini anlamış bulunan Artuk Bey, onun bu emrini de yerine getirmemiştir⁴³.

Türk ordusu kumandanları arasındaki bu anlaşmazlık olaylarını yakından takip eden ve Âmid’te pek sıkışık bir duruma düşmüş bulunan kurnaz Arap emiri Şerefüddeve söz konusu anlaşmazlıktan istifade etmek suretiyle kuşatmadan kurtulma yollarını aramağa başladı. Âmid kuşatmasını idare eden ve çıkış yollarının korumasını üzerine almış bulunan Artuk Bey ile⁴⁴ temasa geçmeğe muvaffak oldu. Soyca bir Arap olan Fahruddevle’nin tahakkümü ve emri altında bulunmaktan hoşlanmıyan ve onun, kendi hakkında iyi niyetler beslemediğine birçok denemeler sonunda katî olarak artık inanmış bulunan Artuk Bey, ona kızmış, Âmid kalesinde kuşatılmış ve sonunun ne olacağını iyice anlayan Şerefüddeve’nin kendisine başvurması üzerine⁴⁵ “Bir miktar mal ve para karşılığı onun, ülkesine geri dönmesini sağlamıştır” (477 Rebiülevvel=1084 Ağustos)⁴⁶. Bu olaydan üç gün sonra Artuk Bey, beraberinde bulunan Türkmenlerle birlikte savaşa devamdan vazgeçerek Sincar’a çekildi⁴⁷. Diğer taraftan kuşatmadan kurtulmuş olan Şerefüddeve Rakka’ya gitmiş ve Sincar’da bulunan Artuk Bey’e söz verdiği mal ve parayı göndermiştir.

Artuk Bey’in Âmid’te kuşatılmış Şerefüddeve’nin kurtulmasını sağladığını öğrenen Fahruddevle, Sultan katında önemli bir mevkii

⁴³ Zübdetü’n-nusra, s. 77; M. H. Yınanç, s. 141.

⁴⁴ İbnü’l-Esir, X, 45.

⁴⁵ Prof. M. H. Yınanç, Artuk Bey’in Âmid’de mahsur bulunan Şerefüddeve’ye “mal ve para mukabilinde muhasaradan hurucunu temin edeceği” teklifinde bulunmuş olduğunu söylüyorsa da (s. 141) kaynakların ifadesinden açık ve kesin bir surette teklifin, Artuk Bey tarafından değil bilâkis sıkışık bir durumda olan Şerefüddeve tarafından yapılmış olduğu anlaşılıyor. Bu hususta bk. İbnü’l-Esir, X, 45; Zübdetü’n-nusra, s. 76; Sıbt, XII, 56a; İkd, XXI, 248b-249b; Ebû’l-Fereç, I, 329-330.

⁴⁶ İbnü’l-Esir, X, 45; Ebû’l-Fereç, I, 332; Sıbt, XII, 56a; M. H. Yınanç, s. 141.

⁴⁷ فغضب ارتق بك ورحل من وقته وذلك في يوم الثالث من الوقعة تبعها كثر التركان وقصد سنجار
Sıbt, XII, 56a.

bulunan Artuk Bey'i küçük düşürmek için büyük bir fırsat elde ederek derhal durumdan Sultanı haberdar etmiş, Musûl ve Elcezire hâkimi olan, tâ Sultan Alp Arslan zamanından beri imparatorluğun tâbilerinden bulunan Şerefüddeve'nin, Mervanoğlu ile birlikte İmparatorluk ordularına karşı geldiğini ve aynı zamanda Artuk Bey'in de onunla anlaşıp onu kuşatmadan kurtardığını, ordugâhtan ayrılıp Mervanoğullariyle savaşa devam etmediğini anlatmıştır⁴⁸. Büyük Sultan, gerek babası Alp Arslan'ın ve gerekse kendisinin değerli bir kumandanı olan, İmparatorluğa birçok büyük hizmetlerde bulunan Artuk Bey'in aleyhindeki Fahruddeve'nin bu şikâyetini kabul etmemekle birlikte ona şüpheli nazarlarla bakmağa başladı⁴⁹. Diğer taraftan emrindeki Türkmenlerle birlikte Sincar'a çekilmiş olan Artuk Bey, Fahruddeve tarafından kendi aleyhine Sultan nezdinde yapılan bütün suçlandırmaların doğru olmadığını, gerçek durumu anlatmak ve aynı zamanda da Şerefüddeve için şefaatta bulunmak maksadiyle İsfahan'a Sultanın sarayına gitme hazırlıklarına girişmişti. Fakat tam bu sırada İmparatorluk ordularına karşı gelmiş bulunan Şerefüddeve'ye sonderece kızan Sultan Melikşah, onun sahip bulunduğu Musûl, Elcezire ve Halep bölgelerini Fahruddeve'nin oğlu Amidüddeve'ye ıktâ etmiş (H. 477 = 1084-1085) ve kendisine yardımcı olarak ta emîr Kasimüddeve Aksungur ile Saduddeve Gevherayin'in yardımcısı ve Arap Irak'ı askerlerinin kumandanı Hâcib Humar Tekin Savab'ı vermiştir⁵⁰. Aynı zamanda Sultanın gitmek üzere bulunan Artuk Bey'e de kuvvetleriyle birlikte Amidüddeve'ye katılması hususunda emir göndermiştir. Bunun üzerine İsfahan'a gitmekten vazgeçen Artuk Bey gecikmeden Amidüddeve'nin yanına gelerek Musûl kuşatmasına katılmıştır⁵¹. Musûl, bütün Türk askerleri tarafından şiddetle sarılmıştı. Başkumandan Amidüddeve'nin mahsurlara karşı "karşı koymayı bırakıp Sultana itaat etmelerini ve savunmaya devam edecek olurlarsa sonlarının çok fena olacağını" bildirmesi üzerine kuşatılmış olanlar karşı koymaktan vazgeçmişler ve derhal şehri teslim

⁴⁸ Sibt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 143.

⁴⁹ M. H. Yınanç, s. 144.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, X, 46; Zübdetü'n-nusra, s. 78; M. H. Yınanç, s. 144; İ. Kafesoğlu, s. 56.

⁵¹ Yukarıda göst. yerler; Makdisî, I, 24; Kitabü'l-İber, V, 210. Son iki eserde Musûl kuşatmasına Fahruddeve'nin tâyin edilmiş olduğu zikredilmişse de diğer kaynaklarda oğlu Amidüddeve'nin tâyin edilmiş olduğu kayıtlıdır.

etmişlerdir⁵². Diğer taraftan Sultan Melikşah da bizzat bir ordu ile beraber Şerefüddeve'nin bütün memleketlerini elinden almak maksadiyle Musûl'e kadar gelmişti. Fakat bu tam bu sıralarda kardeşi Tekiş'in Horasan'da kendine karşı ayaklandığı haberini alması üzerine Şerefüddeve'ye gene eski ülkesini verip buradan ayrılmıştır (477 H. = 1084)⁵³. Musûl kuşatılmasına katılmış bulunan Artuk Bey, Porsuk, Bozan ve Kumaç gibi büyük emirlerle birlikte Sultanın maiyetinde olarak Horasan'a gitmiş ve Venç kalesinde kardeşine karşı isyan etmiş bulunan Tekiş'in, adı geçen kalede yenilgi ile biten kuşatılma savaşına katılmıştır⁵⁴.

Artuk Bey'in Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un hizmetine girmesi :

Yukarıda anlatıldığı üzere Artuk Bey, 1063 yılında, Azerbaycan'da, beraberindeki Türkmen kuvvetleri ile birlikte Sultan Alp Arslan'ın maiyetine girerek ona önemli hizmetler yapmıştır. Fakat Diyarbakir'in fethi hareketi sırasında Fahruddevle'ye, çevirdiği entrikalardan dolayı kızarak Âmid'de kuşatılmış bulunan Şerefüddeve'yi serbest bırakması, Sultan Melikşah'ın kendisine olan güven ve iyi niyetlerinin bozulmasına sebep olmuştur. İşte bundan sonra Sultan ile arası bir türlü düzelmemiş bulunan Artuk Bey, Horasan'dan döndükten sonra imparatorluğa yapmış olduğu değerli hizmetlere karşılık kendisine hiçbir karşılığın verilmemesine gücenerek daha önce kendisine iktâ edilmiş bulunan Hulvan bölgesine çekilmiş, bu arada Sultana ait birkaç çiftliği de yağma ettikten sonra bütün kuvvetleriyle Hapur ırmağı kenarında karargâhını kurmuştur⁵⁵. Yukarıda anlatılan sebeplerle Sultan Melikşah'ın bir daha teveccühünü kazanamayacağına katî kanaat getiren Artuk Bey, onun hizmetinden

فسار عميد الدولة حتى وصل الى الموصل فارسل الى اهلها يشير عليهم بطاعة السلطان
وترك عصيانهم ففتحوا البلد
İbnü'l-Esir, X, 46; M. H. Yınanç, s. 144.

Halbuki aynı müellifin "Musûl Atabegleri Tarihi" adlı eserinde Musûl'de bulunan mahsurlara, teslim olmaları hususunda Artuk Bey tarafından teklif yapılmış olduğu kaydedilmiştir. Bk. Tarihü'd-devleti'l-Atabekiyye-i Mülûki'l-Musûl (Historiens Orientaux, tome II, Paris 1886), s. 13-14. Fakat bununla beraber Sultan Melikşah tarafından başkumandan olarak Amidüddeve'nin tâyin edilmiş olması dolayısıyla ikinci mevkide kalan Artuk Bey'in daha az salâhiyet sahibi olacağı tabiidir. Bu itibarla böyle bir emri veremeyeceği kanaatındayız.

⁵³ İbnü'l-Esir, X, 46; Zübdetü'n-nusra, s. 78.

⁵⁴ Sibt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 146.

⁵⁵ Sibt, XII, 59b-60a; M. H. Yınanç, s. 152.

ayrılmayı kendisi için uygun bularak Suriye Selçuklu Sultanı Tacüddevle Tutuş'un hizmetine girmiştir. Tutuş ona derhal Kudüs ve havalisini ikta etmiştir (477 sonları=1085-1086)⁵⁶. Artuk Bey, Kudüs'e gittiği zaman orada Suriye fatihi Emîr Atsız'ın valisi Turmuş bulunuyordu. Turmuş ile yapılan müzakere sonunda Artuk Bey, Kudüs'ü ondan teslim aldı. Bunun üzerine Emîr Atsız'ın dayısı, karısı ve kızı buradan ayrılarak Şam'a gitmişler ve oradan da Bağdad'a yollanmışlardır. Bir müddet sonra Artuk Bey'e, Kudüs'e ilâveten Serhad şehri de Tutuş tarafından ikta olarak verilmiştir⁵⁷.

Tutuş, Artuk ve Şerefüddevle ittifakı :

Anadolu fâtihî Süleyman Şah'ın, Antakya bölgesine yönelmesi üzerine Musûl, Halep ve havalisindeki hâkimiyetinin tehlikeye düştüğünü gören Şerefüddevle, Süleyman Şah'a karşı, Melikşah'tan ayrılarak Tutuş'un hizmetine girmiş bulunan Artuk Bey ile birleşmek için derhal teşebbüse geçti. Gerek Sultan Melikşah'a olan kırgınlığı ve gerekse Anadolu fütuhâtından alınmasında başlıca rolü oynamış bulunan Süleyman Şah'a karşı beslediği aşırı kinî yüzünden Artuk Bey, Şerefüddevle ile birleşmeye karar vermiştir. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, *Şerefüddevle de Artuk Bey gibi Melikşah'tan ayrılacak, Tutuş'u Büyük Sultan olarak tanıyacak ve nihayet en önemli karar olarak Bağdad halifeliğinden ilgiyi kesip şîî Mısır halifesi el-Mustansır'a bağlanacaklardı*⁵⁸. Böylece şîî Mısır halifeliğine bağlı ve Melikşah imparatorluğuna karşı, onunla mücadele edebilecek büyük bir siyasî kuvvet vücuda getirilecekti. Bu kararlarını kuvveden fiile çıkarmak maksadıyla bir taraftan Tutuş'a durum arz ederken diğer taraftan Şerefüddevle amcası Mukbil b. Bedran'ı Mısır'a gönderip Irak, Cezire ve

⁵⁶ Kudüs'ün Artuk Bey'e ikta tarihi Sibt ve M. H. Yınanç'ta H. 475 (1082) olarak gösterilmektedir. Bu tarih bizce doğru görülüyor. Çünkü Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emri ile Âmid kuşatmasına katıldıktan (H. 477=1084) ve Fahrüddevle ile arasının açılması yüzünden, Âmid'de mahsur bulunan Şerefüddevle'yi serbest bıraktıktan (H. 477=1084) ve netice itibariyle kendisi ile Sultanın arası açılıp bir daha onun itimadını kazanamayacağına kanaat getirdikten sonradır ki Suriye'ye gidip Sultan Tutuş'un hizmetine girmiştir (bk. İbnü'l-Esir, X, 50; Ebû'l-Fereç, I, 333; İkd, XXI, 260b-261b; Müferricü'l-Kürub, s. 15-16). Ancak Artuk Bey'e, Tutuş'un hizmetine girdikten sonra Kudüs ve bir müddet sonra da Sarhad şehri ikta edilmiştir.

⁵⁷ Sibt, XII, 48a; M. H. Yınanç, s. 114-115; İ. Kafesoğlu, s. 89.

⁵⁸ Sibt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 152.

Şam ülkelerini fethetmek niyetinde olduklarını, bunun için de askere ihtiyaçları bulunduğunu halifeye bildirdi. Şerefüddeve'nin bu teklifi, halife ve veziri Emîrül-Cüyüş Bedrülcemali tarafından sevinçle karşılandı. Bedrülcemali, durumu daha iyi tetkik ettirmek üzere oğlu ile birlikte bir müzakere heyetini Şam'a gönderdi⁵⁹. Şam'a gelen bu heyet, orada birkaç gün kaldıktan ve Tutuş ile müzakerelerde bulunduktan sonra tatbik mevkiine konacak kararlar almak üzere Karkisiya'da bulunan Artuk Bey ile Haleb'te bulunan Şerefüddeve'yi çağırarak üzere Mukbil b. Bedran'ı gönderdiler. Fakat Mukbil, Haleb'e geldiği zaman, Süleyman Şah ile Antakya yakınlarında yapılan bir savaşta, ordusunda Türkmen askerleri ile birlikte bulunan Çubuk Bey'in Süleyman Şah tarafından geçmesi neticesinde fena halde bozulan Şerefüddeve'nin yakalanıp⁶⁰ öldürülmüş olduğunu öğrendi (24 Safer 478=20 Haziran 1085)⁶¹. Bundan sonra Halep'ten derhal Karsikiya'ya Artuk Bey'in yanına gelen Mukbil, ona durumu anlattıktan sonra "Şam'a gidip müzakerelere katılması gerektiğini" kendisine bildirdi. Sıbt ibn el-Cevzi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Artuk Bey, Mukbil'in bu teklifine icabet etmeyerek Şam'a gitmemiştir. Fakat bununla beraber Mukbil'e "*Cezire'de kalacağımı ve buradan Türkmenleri Büyük Selçuklu İmparatorluğuna karşı ayaklandıracağımı ve onların buldukları memleketleri bırakıp Suriye'ye göç etmelerini sağlayacağımı*" vaad etmişti⁶². Anlaşılabacağı üzere gerek Şerefüddeve'nin katledilmesi ve gerekse Artuk Bey'in bu ittifaka tam mânası ile bağlanmaması sebebiyle *mânen Fatımî hilâfetine bağlı yeni bir Selçuklu İmparatorluğu kurma tasavvuru gerçekleşmemiştir*. Kaynaklarda herhangi bir açıklama yoksa da olayların akışından Artuk Bey'in, adı geçen ittifaka lâkayt kaldığı anlaşılıyor. Çünkü o, Şerefüddeve'nin Süleyman Şah'a karşı yaptığı savaşa katılmamıştır. Bunun sebebi kaynaklarda açıklanmıyor. Ancak Şerefüddeve'nin yanında çarpışan Türkmen emîri Çubuk Bey de sonradan Süleyman Şah tarafına geçmiş ve Şerefüddeve'nin yenilmesini kolaylaştırmıştır.

Sultan Tutuş'un, bu ittifakı ne dereceye kadar benimsediği ve Mısır heyetiyle yapılan müzakerelerin ne duruma gelmiş bulunduğu

⁵⁹ Sıbt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 153.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, X, 47; İ. Kafesoğlu, s. 87.

⁶¹ Sıbt, XII, 59b.

⁶² . . . جتمع بأرتق فوعده بافساد التركان لتلك الدولة وتقلهم الى الشام واقام ارتق بالجزيرة. Sıbt, XII, 59b-60a.

hususunda yine kaynaklarda bilgi verilmiyor. Yalnız ortada bizce tesbit edilebilen bir gerçek varsa o da söz konusu birleşmenin yapılamamış olmasıdır.

Artuk Bey'in Diyarbekir bölgesini ele geçirme teşebbüsü :

Yukarıda söylendiği gibi bu sırada Karsikiya'da bulunan Artuk Bey, kumandası altında bulunan bütün Türkmenleri toplayarak Diyarbekir bölgesini ele geçirmeğe karar vermiş ve bu maksatla yaptığı hazırlıkları bitirip harekete geçmişti. Artuk Bey'in bu hareketini haber alan ve bu sıralarda Meyyafarikin kuşatması ile meşgûl bulunan Fahruddevle, çabucak Âmid'e gelmiş ve burada Artuk Bey'in herhangi bir hücumuna karşı savunma tedbirleri almağa başlamıştır⁶³. İşte tam bu esnada Melikşah, kendisine kırgın olan bu eski kumandanına iki asilzâde ile *hil'at, ferman ve armağanlar* göndermiştir. Melikşah, böylece Artuk Bey'in gönlünü almak ve onun herhangi bir gâile çıkarmasını önlemek istiyordu. Artuk Bey, gelen *hil'at* ve armağanları kabul etmemek suretiyle⁶⁴ Sultana karşı olan kırgınlık ve itaatsizliğini açıkça göstermiştir.

Sıbt ibn el-Cevzi'nin bize verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Sultan Tutuş'un hizmetine geçmiş bulunan Artuk Bey, Diyarbekir ülkesini ele geçirmek için hazırlıklara girişmiş ve harekete de geçmiştir. Fakat Artuk Bey bu teşebbüs için yalnız başına mı karar vermiştir? Bu teşebbüsün, yukarıda anlatmış olduğumuz ittifakla ne dereceye kadar ilişkisi vardır? Sultan Tutuş'un, onun bu teşebbüsündeki rolü veya bu hususta gizli veya aşikâr verilmiş bir emri var mıdır? İşte bütün bu hususlar bizce karanlık kalmakta ve elimizdeki kaynaklar da bilgi vermemektedirler. *Fakat bütün bununla birlikte Artuk Bey'in, emrinde çalıştığı Sultan Tutuş'un haberi olmaksızın böyle önemli bir harekete girişeceğine az ihtimal veriyoruz.* Artuk Bey'in bu son hareketi ile onun kendisi hakkında, esasen şüpheli olan olduğu duygu ve düşüncelerini katî bir şekilde öğrenmiş olan Sultan, Irak ve Cezire'deki emîrlere Artuk Bey'in hareketlerinin gözden uzak tutulma-

« . . . وورد الخبر بمسير ارتق بك من حلوان والخييل وكانت اقطاعه طالما الجزيرة الشام ورجع ابن جهير الى آمد متحصناً بها لخوفه من ارتق بك. Sıbt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 153.

⁶⁴ Sıbt, XII, 59b; Ebû'l-Fereç, I, 332; M. H. Yınanç, İ. Kafesoğlu, göst. yerler. Ebû'l-Fereç, bu hediyelerin bir şahane *hil'at*, bir at, bir ferman ve 5000 dinardan ibaret olduğunu yazmaktadır.

masına dikkat edilmesini emretmiştir. Bu maksatla Diyarbekir ve Elcezire'de bulunan Saduddevle Gevherayin, Kara Tekin ve Anuş Tekin, Artuk Bey'in hareketlerini kontrol ve icabında onu tedible vazifelendirilmişlerdir⁶⁵. Bunun üzerine derhal harekete geçen emîrler Artuk Bey'e "eğer âsi isen sana karşı yürüyeceğiz, yoksa bizimle beraber Sultanın hizmetinde birleşmeni istiyoruz"⁶⁶ diye haber gönderdikten başka Artuk Bey'in maiyetinde bulunan bütün Türkmen beylerine haberler göndererek "devlete isyan etmiş bir kumandanın hizmetinden çıkmalarını, Sultana itaat etmelerini" bildirmişlerdir. Diğer taraftan Artuk Bey'in kumandası altındaki Türkmenlerin büyük bir kısmı kendisinden ayrılmış ve sadece yanında kendi yakınları ve oymağı kalmıştır⁶⁷. Bu durum karşısında küçük maiyeti ile Sultan tarafından kendisine karşı gönderilen emirlere karşı duramayacağını anlayan Artuk Bey, onlara gönderdiği cevapta "Sultana karşı daima itaatkâr olduğunu, yalnız Şerefüddeve'yi Âmid'den kurtarması sebebiyle Fahruddevle'nin, kendisi hakkında Sultana mubalâğalı şikâyet ve tahriklerinden dolayı Sultanın kendi hakkındaki kaybolan itimadını bir daha kazanamadığını ve bu bakımdan da kendisini emniyette hissedemediğini" bildiriyordu⁶⁸. Artuk Bey, adı geçen emirlerin Sultanın hizmetinde kendileri ile birleşme tekliflerine red cevabı vermemekle beraber onlarla birleşmemiş "Haleb'e giderek Süleyman Şah'a karşı koyacağını ve bu sebeplerden dolayı da kendileri ile işbirliği yapamayacağını" bildirmiştir⁶⁹. Diyarbekir ülkesini, kendi ikta sahası yapmak maksadı ile fethetme emellerini de Sultanın aldığı yerinde tedbirler sayesinde gerçekleştiremiyen Artuk Bey, bundan sonra Sultana yaptığı bu kadar hizmetlere karşılık kendisine büyük bir ülkenin ikta edilmemiş olmasına kızarak Elcezire'ye çekilmiş ve Filaretos'un hâkimiyetinde bulunan Antakya bölgesini fethedip burasını kendisine ikta bölgesi yapmak niyetinde bulunduğu bir sırada

⁶⁵ Sibte, XII, 60a; M. H. Yınanç, İ. Kafesoğlu, göst. yerler.

⁶⁶ وكانه جماعة من عسكر السلطان بديار بكر منهم الكوهرايين وقراتكين و انوشتكين فراسلوه و قربوه منه وقالوا ان كنت عاصياً سرنا اليك وان كنت طابعاً فنجب ان يجمع على خدمة السلطان. Sibte, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 153.

⁶⁷ Sibte, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 154.

⁶⁸ . . . وانما الجواب اننى سامع مطيع غير ان ابن جهير جعل فى نفس السلطان اننى خلصت بن قريش من آمد وقد تشوشت نيته وما امن على نفسى منه. Sibte, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 154.

⁶⁹ Sibte, XII, 60a; Ebû'l-Fereç, I, 332; M. H. Yınanç, s. 154.

buranın, Süleyman Şah tarafından zaptedilmiş olduğunu öğrenince pek fazla canı sıkılmış ve netice olarak bu hal, onun, Süleyman Şah'a karşı eskiden beri içinde sakladığı kin ve düşmanlığın bir kat daha artmasına sebebiyet vermiştir⁷⁰.

Artuk Bey'in Süleyman Şah-Tutuş savaşına katılışı :

Süleyman Şah, Musül ve Halep havalisi hâkimi Şerefüddeve'nin yenilme ve öldürülmesi ile biten savaştan sonra Suriye'nin en önemli şehri olan Haleb'i de almak niyetinde idi. Bu maksatla şehrin kumandanı İbnü'l-Huteyti'l-Abbasi'ye haber göndererek (H. 479=1086) şehri kendisine teslim etmesini bildirdi. İbnü'l-Huteytî, şehri Süleyman Şah'a vermek istemiyordu. O, "şehrin teslimi hususunda Sultan Melikşah'a haber gönderdiğini, ancak ondan emir aldıktan sonra şehri teslim edebileceğini, haber gelinceye kadar da kendisine mühlet verilmesini" Süleyman Şah'a bildirmiş ve ayrıca bir miktar para da göndermişti. Fakat aynı zamanda İbnü'l-Huteytî Dımeşk'ta bulunan Tutuş'a "Haleb'i kendisine vereceğini, süratle şehre gelip teslim almasını" bildirmişti⁷¹. Bunun üzerine Tutuş, bir taraftan kuvvetlerini topluyor, diğer taraftan da Süleyman Şah'ın kumandanlarını gizlice tehdit etmek suretiyle elde etmeğe çalışıyordu⁷². Artuk Bey de yukarıda anlattığımız sebepler yüzünden gerek Sultana ve gerekse Süleyman Şah'a dargın bulunduğundan, esasen hizmetinde bulunduğu Sultan Tutuş'un yanında yer aldı. Tutuş, Artuk Bey ile birlikte Halep üzerine yürüdü. Diğer taraftan Süleyman Şah da harekete geçmişti. İki taraf kuvvetleri bir seher vakti birbirine yaklaşır yaklaşmaz Süleyman Şah, Tutuş kuvvetlerine karşı hücumla geçti ise de önemli bir başarı kazanamadı. Bütün kaynakların hep birlikte kaydemiş olduklarına göre, savaşın en kızgın anlarında "*Katıldığı bütün savaşlarda zafer mutlaka kendisinin olmuş olan*" Artuk Bey'in⁷³ mahirane hareketi, cesurane çarpışması ve nihayet savaş tekniğine sonderece vakıf,

⁷⁰ M. H. Yınanç, s. 154; İ. Kafesoğlu, s. 89.

⁷¹ İbnü'l-Esir, X, 50; İkd, XII, 260b-261a; Müferricü'l-Kürûb, s. 15-16; İ. Kafesoğlu, s. 87.

⁷² Aksarayî, Kerimüddin, Müsameretü'l-ahbar ve Müsayeretü'l-ahyar (nşr. O. Turan, Ankara 1944), s. 20; İ. Kafesoğlu, s. 88.

⁷³ İbnü'l-Esir, X, 50; İkd, وكان منصوراً لم يشهد حرباً الا وكان الظفر له XII, 261a.

*tecrübeli bir kumandan olması sebebiyle*⁷⁴ Süleyman Şah'ın ordusu katî bir bozguna uğradı. Ordusunun dağılmasına rağmen çarpışmanın son dakikalarına kadar merkez hattında kahramanca dövülmüş olan ve sonunda çok tehlikeli bir duruma düşen ve durumunu artık düzeltmeyeceğini anlayan ünlü Anadolu fâtihi, içine düştüğü bu feci akıbeti gururuna yediremiyerek yanında taşıdığı bir bıçakla intihar etmiştir (18 Safer 479=5 Haziran 1086). Süleyman Şah'ın dağılan ordusunu Tutuş derhal bir araya getirerek Halep üzerine yürümüştür⁷⁵.

Tutuş, Süleyman Şah'ın yenilgisi ve intihariyle biten bu acıklı savaştan sonra Halep hâkimi İbnü'l-Huteytî'ye haber göndererek şehrin derhal teslimini istedi. İbnü'l-Huteytî, biraz önce Süleyman Şah'a kullandığı ve muvaffak olduğu siyaseti Tutuş'a da tatbik etmek istiyordu. Bu maksadla o, "şehri Büyük Sultana teslim edeceğini" bildirerek Tutuş'un teklifini reddetmiştir. Halep hâkiminin çevirdiği politikayı anlamakta gecikmiyen Tutuş, hemen Halep üzerine yürüyerek yanında bulunan Artuk Bey ile birlikte şehri kuşatmaya başladı. İbnü'l-Huteytî savunma için şehrin burçlarını ayrı ayrı şehrin ileri gelenlerine vermişti⁷⁶. Burçlardan birinin savunmasını, vaktiyle kendisinin azarlamış ve bu yüzden aralarının açık bulunduğu İbnü'r-Ra'va adında birisi yapıyordu. İbnü'r-Rava'nın ihneti yüzünden Tutuş şehri kolayca ele geçirdi (26 Rebiülevvel 479=12 Temmuz 1086)⁷⁷. Biraz sonra İbnü'l-Huteytî yakalanmışsa da Artuk Bey'in Tutuş nezdinde şefaati sayesinde⁷⁸ ölümden kurtulmuştur. Şehrin alınmasına rağmen Salim b. Bedran'ın 17 gün sıkıca savunduğu kale alınamamıştı. Tam bu sıralarda Süleyman Şah'ın ölümünü öğrenmiş olan büyük Sultan Melikşah'ın bizzat gelmekte olduğu haberi alındı. Melikşah, Anadolu'nun açılmasında çok büyük başarılar kazanmış olan Süleyman Şah'ın ölümüne çok üzülmüş ve bu yüzden Tutuş'a

⁷⁴ İbnü'l-Esir, X, 50; *... حضره معه هذه الحرب فأبل فيها بلاء حسناً ترى*
العسكران ، فذبر ارتق عسكر تاج الدولة احسن تدبير
İbnü'l-Adim, II, s. 96-97.

⁷⁵ İbnü'l-Esir, X, 50; Ebû'l-Fereç, I, 333; İbnü'l-Adim, II, 96-97; Sıbt, XII, 65a; Ebû'l-Fida, Melikü'l-Müeyyed İmadüddin, Kitabü'l-muhtasar fî ahbar-i beşer (İstanbul 1286), II, 197; İ. Kafesoğlu, s. 90.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, İ. Kafesoğlu, göst. yerler.

⁷⁷ İ. Kafesoğlu, s. 90.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, X, 50.

sonderece kızmıştı⁷⁹. Yanında değerli kumandanlardan Borsuk, Bozan ve diğer bazı emîrlere olduğu halde H. 479 cumadelâhire (1086 Eylül) tarihinde İsfahan'dan hareketle yolu üzerinde bulunan bütün kale ve şehirleri ele geçire geçire⁸⁰ Fırat'ı geçmiş, Haleb'e yaklaşmak üzere idi. Bunun üzerine Tutuş yanında Artuk Bey olduğu halde çabucak buradan ayrılıp çöl yoluyla Dımeşk'a gitmiştir. *Yolda gözü hiçbir şeyden yılmayan Artuk Bey, Büyük Sultana bile karşı koymak cesaretini göstererek "Büyük Sultanın ordusu buraya gelir gelmez hemen hücum edelim, çünkü onun asker ve hayvanları İsfahan gibi çok uzak yerlerden gelmeleri sebebiyle çok yorgundur, bu bakımdan bizim taze kuvvetlerimize karşı koyacak kuvvet ve kudrete sahip değillerdir. Eğer biz onlara derhal hücum edecek olursak mutlaka zaferi kazanırız"* diyerek Tutuş'u mütemadiyen Melikşah'a karşı hücumu teşvik ediyordu⁸¹. Fakat Tutuş, Artuk Bey'in bu teklifini yerinde bulmamış ve *"Ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretini düşürmek istemem, eğer bunu yapacak olursam her şeyden önce ben küçük düşmüş olurum"*⁸² diyerek Artuk Bey'in teklifini reddetmişti. Haleb'e kadar gelmiş olan Sultan, Artuk Bey ile birlikte Dımeşk'a çekilmiş bulunan Tutuş'u takibetmemiştir⁸³.

Ölümü :

Artuk Bey son olarak katıldığı ve Süleyman Şah'ın ölümüyle biten savaştan başka hiçbir askerî harekâta katılmamış, kendisine Tutuş tarafından ikta edilmiş bulunan Kudüs'e çekilmiş (1086) ve ömrünün son günlerini burada "Mihrab-ı Davud aleyhissellâm"da geçirmiştir⁸⁴.

Elimizde bulunan kaynaklarda Artuk Bey'in Kudüs'teki faaliyetleri hakkında geniş bilgiler bulunmamakla beraber onun Hazret-i

⁷⁹ Aksarayî, s. 21; İ. Kafesoğlu, s. 91.

⁸⁰ Bu hususta geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, X, 51; Müferricü'l-Kürûb, s. 18; İ. Kafesoğlu, s. 91 v.d.

⁸¹ . . . ومعه ارتق فأشار بكيس عسكر السلطان وقال أنهم وصلوا بهم ودواهم . . . من التعب ما ليس عندهم معه امتناع ولو فعل لظفر بهم . . . İbnü'l-Esir, X, 51; Müferricü'l-Kürûb, s. 18.

⁸² . . . فقال لا اكسر جاء أخى الذى انا مستظل بظله فانه يعود بالوهن على اولاء . . . göst. yerler.

⁸³ Sultan Melikşah'ın bu sıralardaki hareketi için bk. İ. Kafesoğlu, s. 92 v.d.

⁸⁴ Sibt, XII, 64a.

İsa'nın kabrini vergiye tâbi tuttuğu ve herbir ziyaretçi için bir altın vergi koymuş bulunduğu anlaşılmaktadır⁸⁵.

Artuk Bey, beş yıl Kudüs'te valilik yaptıktan sonra nihayet H. 484 (1091) yılında, 23 yıl (1063-1086) gibi uzun bir zaman durup dinlenmeden savaştan savaşa koşmanın yorgunluğu içinde hayata veda etmiştir⁸⁶. Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs, Mısırlı vezir Efdal tarafından alınıncaya kadar oğulları Sökmen ile İlgazi tarafından birlikte idare edilecektir.

Artuk Bey, hayatı boyunca girişmiş olduğu savaşlarda hiç yenilmemiş olduğundan "na-mağlûb" ünvanını almağa lâyık bir kumandandır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Büyük Sultanı Melikşah'a karşı isyan etmesi ve onunla savaşa girişmek istemesi, onun cesareti ve hiçbir şeyden yılmayan bir kimse olması hususunda yeter derecede bilgi verir kanaatindeyiz. Biz onu, Anadolu'nun Türkleşmesini sağlayan Malazgirt savaşına katılmasından itibaren tanıyoruz. Onun, Anadolu'nun açılmasındaki önemli başarılarından yukarıda bahsedilmişti. O, Selçuk İmparatorluğu için önemli ve merkezî durumda bir ülke olan ve Mervanoğulları ailesinin hâkimiyetinde bulunan Diyarbekir bölgesinin Selçuklu devletinin sınırları içine alınması harekâtına katıldıktan başka uzun yıllar sürekli ayaklanmalarla Abbasî halifeliğini uğraştırmış olan Ahsa ve Bahreyn Karomatlerini kısa bir zamanda itaat altına almayı başarmıştır.

Bu büyük kumandanın, Melikşah'a kırgın ve kızgın olması, bu hükümdarın kendi meziyetlerini lâyikeyle takdir edememiş olduğuna kani bulunması ile ilgilidir. Eski tarih yazarları onun, mükemmel bir savaş adamı olduğu kadar da temiz yürekli ve merhametli bir insan olduğunu söylerler.

Gerçekten Artuk Bey'in, imparatorluk için yapmış olduğu görevlerin bir muhasebesi yapılacak olursa Sultan Melikşah'ın ona karşı tutum ve davranışlarının hiç te yerinde olmadığı sonucuna kolaylıkla varılabilir. Fakat neden Sultan Melikşah, devletin bu kahraman ve tecrübeli askerine

⁸⁵ Süryani Mihail vekâynamesi (TTK. Kitaplığı henüz yayınlanmamıştır. Türkçe tercümesi H. D. Andreasyan, Ermenice metin), kısım: II; Türk Fütûhatı Tarihi (Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, türkçe terc. H. D. Andreasyan, 1944), s. 186-187. Burada Artuklulardan "İskit" diye bahsedilmektedir.

⁸⁶ İkd, III, 26ob.

aktif bir rol oynayabileceği bir ÷lke ıkta etmeyip bilâkis Hulvan gibi hiç de önemli olmayan bir bölge vermiştir? Anadolu'da, Türk kuvvetleriyle Sapanca dağlarına kadar ilerlemek suretiyle çok başarılı fetih savaşları yapmasına rağmen niçin bu görevden geri alınmıştır? Malesef elimizde bulunan kaynaklar bu soruların karşılıklarını kesin bir surette açıklayacak durumda değildir.

YENİ BULUNAN KİTABELER

M. ZEKİ ORAL

Vakıflar Genel Müdürlüğü İdare Meclisi üyelerinden sayın Halim Baki Kunter Tokat'ı teşriflerinde orada yeni bulunmuş bir kitabe görmüşler, dönüşte bundan bahsetmişlerdi. Tokat Lisesi fransızca öğretmeni Şerif Demirli de bu kitabenin bir fotoğrafını göndermek zahmetinde bulundular (Res. 1).

Res. 1

Kitabe üç satırdır. Girift, güzel bir sülüs ile beyaz mermer üzerine yazılmıştır. 0.41×0.85 metre ebadındadır. Yıkıntılar arasından çıkarılırken yarısına yakın bir şekilde kırılmış ve alçı ile yapıştırılmıştır. Aynen şudur :

- 1 - انشاء عمارة هذه الزاوية المباركة المنسوبة الى الفقراء والمساكين من الصادرين والواردين
- 2 - في ايام دولة السلطان الاعظم سلطان ارتنا خلد ملكه العبد الضعيف المحتاج الى عفوره

3 – المنان الحاج احمد بن سليمان تقبل الله منه الملك الرحمن سنة ثمان واربعين

وسبعماية عمل حسن سيواسي

Türkçesi: “Gelip giden fakara ve miskinlere mensup olan (yoksul yolcular için) bu mübarek zaviyeyi (misafirhaneyi) sultanların büyüğü Sultan Ertana'nın –mülkü ebedî olsun– hükümdarlık günlerinde, Mennan olan Allah'ın afvına muhtaç, kulların zayıfı Süleymanoğlu Ahmet –Rahman ve Melik olan Allah kabul buyursun– 748 H. yılında inşa ve imar etti, (yaptı, şenlendirdi). Sıvaslı Hasan yaptı” demektir.

Kitabede üç isim geçer :

- 1 – Kitabenin yazıldığı zaman hükümdar bulunan Sultan Ertana.
- 2 – Zaviyeyi yaptıran Süleymanoğlu Ahmet.
- 3 – Zaviyenin ustası Sıvaslı Hasan.

I. Anadolu'da İlhanîlerin genel valisi olan Emîr Çoban oğlu Timurtaş'ın vekili ve akrabası olarak ilk defa tarih sahnesinde görülen Ertana Bey İlhanîlerin de inkıraza yüz tutması üzerine merkezi Sıvas olan büyücek bir devlet kurmuştu. Aşağıda sözü gelecek kitabelerin buldukları yerler bu devletin hükmü altındaki memleketleri göstermeleri bakımından önemlidirler.

Ertana Bey'in şahsiyeti, siyasi hayatı, devlet hudutları mehzarlarımızda¹ uzun uzadıya yazılmıştır. Onlara ilâve edilecek yeni bilgiler yoktur.

Esasen Ertana devleti yarım asır kadar (736–782 H. 1335–1381M.) devam etmiş olduğu için zamanında yapılan inşaat ve dolayısıyla kitabeler nispeten azdır. Şimdiye kadar Halil Ethem, İsmail Hakkı Uzunçarşılı gibi üstadlar tarafından neşredilmiş olan Ertana ve oğullarına ait kitabelerden başka, türlü gezilerde rasladığım yine bu devlete ait kitabelerden yedi tanesini de ben neşretmiş veya neşretmek üzere hazırlamış bulunuyorum :

- 1 – Yeşilhisar (Develi Karahisar)da Ulu cami kapısındadır. Ertana Bey adınadır. 747 H. 1346–47 M. tarihlidir. Akpınar dergisi, sayı 19, s. 3 te yayınlanmıştır.

¹ Bezm ü Rezm s. 81, 237. Halil Ethem Erdem Düvel-i İslâmiye, s. 384. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Rıdvan Nafiz, Sıvas şehri, s. 64. Hüseyin Hüsam üd-din. Amasya Tarihi, .c. III, s. 18-42. Şikâri Matbu nüsha, s. 15 ve müteakip sayfalar. Âli. Fusuli Hall-ü akd ve usul-i Harc-i nakt. yazma nüsha varak 107. Halil Ethem Erdem. Kayseriye Şehri, s. 109. Osmanlı Tarihi. T. O. Encümeni Neşriyeti s. 475.

2 – Bor'da Kale camii yanında bir çeşmenin cephe kemeri içine konmuş mevlevihane kitabesidir. Ertanaoğlu Mehmet Bey adıdır. Kitabe 760 H. 1358 M. tarihlidir. Anıt Dergisi, sayı 19, s. 9'da neşredilmiştir.

3 – Hafik Hanı kitabesi. 1932'de Hafik'ten Sivas Müzesine nakledilmiştir. Ertana Bey zamanında Kutlu Bey oğlu Cemal üd-din İlbizim tarafından 743 H. 1342-43 M. de yapılmış bir kervansaraya aittir.

4 – Amasya'nın Gümüşhacı köyü Gümüş nahiyesinde çeşme kitabesi. Büyük Sultan Ertana Bey zamanında Sıvaslı Ahi Nâsır üd-din oğlu Ahi Mahmud tarafından 744 H. 1343-44 M. yılında yaptırılmış olan çeşme üzerindedir.

5 – Turhal'ın Tazyâ köyündeki Zaviye methalinde muhafaza edilmekte olan bir cami kitabesidir. Camiin Ertanaoğlu Mehmet zamanında Emin üd-din Hoşkadem tarafından 762 H. 1360-61 M. de yaptırılmış olduğunu göstermektedir.

6 – Sivas'ta Ahmet Çelebi Horasanî türbesi kapısındadır. Ertana oğlu Mehmet oğlu Alâ üd-din Ali zamanında Hacı Emir Yusuf oğlu Ahmet Çelebi tarafından yaptırılmış bir zaviye kitabesidir. 771 H. 1369 M. tarihlidir.

7 – Turhal'ın Tazyâ köyündeki zaviye kapısındadır. Kitabe binanın, Ertana oğullarından Mehmet oğlu adı geçen Ali Bey zamanında yapılmış ve Kadı Burhan üd-din Ahmed zamanında yenilenmiş olduğunu ifade etmektedir. Tarihi 777 H. 1375-76 M.dir. Abdullah oğlu Lü'lü tarafından yaptırılmıştır.

3-7 numaralarda yazılmış olan son beş kitabe "Anadolu'da İslâmî Kitabeler. I" adlı kitapta neşredilmek üzere.

II. Zaviyeyi yaptıran Süleyman oğlu Hacı Ahmed'in Sıvaslı olduğu da gene kitabemizden anlaşılmaktadır. Hacı Ahmet zaviyesini Tokat'ta yaptırdığına göre Tokat'la da ilgili bir kimse olduğu düşünülebilir. Hacı Ahmet'in kim olduğunu kesin olarak bilemiyoruz. Babası adı ve mesleği yazılmamış olmakla beraber Bezm ü Rezm'de bir Hacı Ahmed'in evinden söz geçmektedir. Şöyle ki : "Ahi Nevruz, Ertana oğlu Ali Bey'in naiplerinden hilekâr bir adamdı. Ali Paşa ise Sultanın (Kadı Burhan üd-din Ahmed) adamlarından olup sultana sadakatı vardı. Adı geçen Ahi Nevruz'un iltiması ve sultanın

müsaadesiyle Hacı Ahmed'in evi Ali Paşa'ya verildi. Bu ev bir zaman Emir Yusuf Çelebi'nin makamı idi".¹ Bu kayıttan Hacı Ahmed'in Sivas'ta ümeranın oturabileceği kadar geniş bir konağı bulunduğu da anlaşılmaktadır. Kitabenin yazıldığı 748 H. tarihinde sağ olması lâzım gelen Hacı Ahmed Kadı Burhan üd-din Ahmed'in emarete geçtiği 782 H. 1380-81 M. yılında, yani kitabe tarihinden 34 yıl sonra evinin başkalarına verildiğine göre kendisinin sağ olmadığı tahmin olunabilir.

III. Kitabede zaviyenin ustası olduğu yazılı Sıvaslı Hasan'ın kim olduğuna dair me hazlarımızda bir kayıt yoktur.

¹ Bezm-ü Rezm S. 256-257

الفوائد المعده لنظام حكومت بندر جدہ

ELFEVAİD-ÜL MUADDE Lİ NİZAM-İ HÜKÛMET-İ BENDER-İ CİDDE¹

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı devleti zamanında deniz ve kara yoluyla memlekete giren veya çıkan eşyadan gümrük resmi alınırđı. Devlete âid memalikin bir yerinden diğereine götürülen eşyadan alınan resme *dahilî gümrük resmi* denilirdi. Bunun geldiği mahalden alınan resme Farsca *Âmediye* ve çıktığı mahalden alınan resme *Refsiye* adı verilmişti. Ecnebi memleketlerinden Türkiye'ye gelip, geldiği mahalde sarfedilen eşyadan alınan resme *Masdariyye* ve bir ecnebi memleketinden gelip yine bir ecnebi memlekete giden emteadan alınan resme de *Müruriye* denilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu devrinde Mekke'nin iskelesi olan *Cidde* gümrüğü Hindistan, Yemen, Habeşistan, Mısır ve Âden'den firenk ve İslâm tüccarlarının getirdikleri çeşitli eşya dolayısıyla ve bunun tevzii cihetinden başka bir usule tâbidi; Cidde gümrüğü hasılatının yarısı Mekke emîrlere tahsis olunmuştu; Mekke Emîri şerif Ebu Nüme y zamanında ve 948 h.-1542 m. de Cidde'yi işgal eden Frenklere karşı kuvvet sevkıyla onları oradan çıkararak bu emîre, hizmetine karşılık olarak Cidde gümrüğü hasılatının yarısı verilmiş ve bu usul daha sonra Mekke emîri olanlara da teşmil olunmuřtur². Bir me hazımızın bu kaydını Müverrih Âli başka türlü anlatmaktadır. Ona göre 977 h.-1569 m. de Yemen serdarı olup işini gördükten sonra kara yoluyla avdet eden Sinan Paşa, Mekke emîriyle görüşüp hüsn-i haline ve Yemen'de başarılı işler gördüğüne dair Mekke emîrinden bir tavsiyenâme isteyerek almış ve buna karşılık Cidde gümrüğü hasılatının yarısını Mekke emîrine tahsis ettirmiřtir³.

¹ معده Muadde, hazırlanmış, müheyya demek olup buna göre başlık, Cidde valiliği ve Cidde limanı idaresi hakkında hazırlanmış faideli bilgiler demek olur.

² *Hülâsatü'l-kelâm fi beyân-ı ümera-i beledü'l-harem* (Seyyid Ahmed bin Zeydi Dahlan) 1305 Kahire tab'ı.

³ Sinan Paşa "Mekke emîrinden kendisinin hasail-i hamidesine, Yemen diyarında vücuda gelen hidemât-ı pesendidesine müteallik arzlar rica

Bu mukaddimeden sonra neşredebileceğimiz *Cidde gümrüğü* ve *Cidde valileriyle Mekke emîrleri* arasında gerek gümrük işlerine ve gerek teşrifat ve sair münasebata dair olan mühim takriri aynen gösterelim ⁴.

Evvelâ şurasını kaydedelim ki, Osmanlı hükûmeti vezirlere bazan *Cidde* valiliğini ve bazan icabına göre *Mısır* ve *Cidde*'yi beraber ve bazan da *Cidde* ve *Habeş* vilâyetlerini birlikte veriyordu. Aşağıdaki takrir, *Mısır* ve *Cidde* valiliğine tâyin edilen Raif İsmail Paşa'nın istemesi üzerine valiler maiyetiyle evvelce buralarda bulunmuş olan şimdilik ismini bilmediğimiz ricalden birisi tarafından kaleme alınmıştır.

Raif İsmail Paşa Reisülküttab iken 1190 h.-1776 m. de azlolunarak *Kıbrıs*'a gönderilmiş ve bir müddet sonra yâni 1192 h.-1778 m. de vezirlikle *Mısır* yoluyla *Cidde* valiliğine tâyin olunmuştur. Kendisi *Mısır*'da bulunmasına mebnî *Cidde*'nin idaresi için kendi namına iş görmek üzere oraya bir mütesellim göndereceğinden o münasebetle *Cidde* gümrüğü ve *Mekke* emîriyle münasebat ve saire hakkında olarak kendisine sualli cevablı aşağıya suretini koyduğumuz takrir yollanmıştır.

Sual 1 – Şimdi nasb olunacak mütesellim ne yapar ve ne yapabilir? Gümrük keyfiyeti meçhuldür vusulümüzden mukaddem faraza sefain gelmek melhuz olabilir, geldiği surette rüsümü ne veçhile olur?

Cevap 1 – *Cidde* zabt ve beynennas mehmâ emken icrây-ı hükûmet-i şer'iyye ve örfiyye etmekle ve bazı umur-ı hükûmeti Şerif hazretlerinin (Mekke emîrinin) veziri tâbir ettikleri kimesne ile istişare ederek temşiyet ve hususa hükûmet-i *Cidde* gümrük zabtından ibaret olmağla kayıklar geldikçe gümrüğe inip şerifin veziri ve iki tarafın kâtipleri gelip, gelen eşyayı çıkarıp tadad ve belde es'ârına on iki zam ile kıymet takdir ve oşr olmak üzere gümrüğü (malî tah-

husulüne haylı minnetler edip durmuştu. Hâlâ ki kadr-i vezareti nâçiz ve nâbud kılıp vükelâ-i pâdişah-ı cihan bize çâk bu mertebe muhtaç imişler ve bir mektubumuzla mesalih-i dünyeviyeleri müessir mi imiş deyu beynennas kemal-i istiklâl bulmalarına sebep oldu demekte (basılmamış son cilt, kütüphanemizdeki nüsha varak 189) ve Peçevi'de (c. 1, s. 485) "Ana yani Sinan Paşa'ya değin Bender-i *Cidde* gümrüğünde şürefanın müdahalesi yoktu ol zamanda arz etmekle nısfı şürefaya tâyin olundu, ama hüccac ve tüccarın mesayibi bir iken iki kat oldu" mütalâasında bulunmaktadır.

⁴ Topkapı sarayı arşivi, numara 37.

sildarlara *kerrani* tâbir olunur) tahsil ve sarrafa teslim ederler; kaide, kâtiplerin malûmudur. Sualde (sorulduğu zaman) tefhim ederler; mütesellim irsali lâzımdır; zira *Cidde*'de tecrim ve sair güne hâsıla yoktur, ancak gümrüktür ve *cihât-ı erbea*'dır.

Cihât-ı erba'a dedikleri biri *kağan ağalığı*, biri *ihtisap ağalığı*'dır, üçer ay bir kimesne tâyin olunur, ellişer, yüz kuruş hizmetlenirler. Biri *Mekke kaçıncılığı* ve biri *Zale ağalığıdır*. Bu *cihat-ı erbea*'dan hazineye senede yetmiş, seksen kese akçe olur. Bir adamı *subaşı* ederler, mâhiye elli, yüz kuruş olur, su bahasına sarfolunur; ziyadesi hazineden verilir, şehriye iki yüz dahi olduğu vardır.

Bir müteber adamı *hurdacı* tâbir olunur gümrük adamısı olmaktır, gümrüğe giren ve çıkan andan matlûp olan bir iştir, *arayıcı başılık* gibidir. Gümrük ve sair mahsul cümlesi nısfı *Cidde* valisi hazretlerinin ve nısfı şerif hazretlerininindir.

Rusum-ı gümrük her ne ki gelir ise kumaş-ı hindî ve sair emtea gümrük ten çıkarken ol vakitte ne baha eder ise on kuruşa iki zam ve on iki kuruştan kıymet takdir olunur, faraza bin kuruş ettikte yüz kuruş *kalemîye* zam olunur, bu da münasafeten olur, böyle yevmiye ne hasıl olursa kâtipler yevmiye mahsuli, bir icmal eder, kethüdalar mühürleyip paşa hazretlerine verirler; vüzera bu kâğıdı sened deyu hıfzeder; bir ayda kaç kâğıt olursa cümlesini hesap ve kethüdalar hazineye (vezirin hazinesine) teslim eder.

Ve *cihât-ı erbea*'dan yevmiye ne hasıl olur ise kethüdaya birer tezkire götürürler; ay başında ne olur ise kethüda tahsil ve hazineye teslim eder. Gümrükte ve cihatta bir şey zâyî olmaz, evlâddan evlâda, kalmış kâtipleri vardır, hiyle ve hud'a mümkün değildir. Vüzeraya cümleden ehem olan sadık ve işgüzar bir kethüdadır; bir mansıb ki müşterektir şeriki ile müzakere ederek her umura temşiyet ve tenfirden mübaadet ve beynennas teknil-i ırz ve istirahat müyesser ola ve beher hal her umurda şerif hazretleriyle hüsni muâşeret ve tahkirden mücanebet ve ahalisine ikram ve muhabbet ve fukaraya sadaka ve inayet mücib-i âsaiş-i dünya ve ahret olacak bir halettir.

Sual 2 – Haber verdiği îrad ve masraf sefainin gelmesi şartıyla midir? Sefine gelmediği, *Tevahiye* kaldı dedikleri zamanlarda medar-ı taayyüş nedir?

Cevap 2 – *Cidde*'nin îradı ancak rusum-ı gümrüktür. *Tevahi* dedikleri, sefâin-i Hindiyedir. Bu sene gelmek üzere mahallinden

hareket mevsimi geçer, burada bir mahalde mevsim-i hava olunca (oluncaya kadar) beş, altı ay meks eder, bâdehu gelir; sene-i cedidede gelir ise dahi onun îradı çıktığı senenin iradı addolunur. Halef, selef beyninde niza ola gelmiştir, lâkin her sene olmaz, bazan olur.

Mâl-i gümrük mücerred sefain-i Hindiyeye münhasır değildir, *Temen* tarafından kahve gelir, ikiyüz bazan ziyade kese hasıl olur. *Aden* tarafından akgünlük, *Basra*'dan hurma ve Urban Abası ve *Habeş* tarafından fil dişi ve *Zeyad* ve rугan-ı sâde gelir, *Mısır*'dan sabun ve bez ve duhan gelir, bunlardan senede bazı defa üçyüz ve bazan dörtyüz kese, bazı sene dahi ziyade olur.

Hind sefayini iki günâdır. Biri *Sort* iskelesinden, biri *Benkâle* iskelesinden gelir. Bir senede kahveden başka bir *Sort* ve bir *Benkâle* sefinesi gelir ise îrad-ı tabii hasıl oldu deyu tamamen vezaif-i hare-meyn verilmeğe muhtaç kalır, ziyade sefine gelir ise baht işidir. *Hint* sefineleri hiç gelmez ise tamamen vermezler; nısf-ı sene verebilirler, kimesne bir şey söyliyemez ve sefineden sefineye fark vardır; bazan bir sefine yüz kese gümrük verir, kaba maldan gümrük hasılı az olur, tefarik malı çok oldukça bir sefine üçyüz kese gümrük verir. Bir sefine beşyüz kese gümrük verdiği vaki olmuştur.

Cidde'ye gelen sefain iki iskeleden gelir; biri *Sort* iskelesidir. *Beldar*, *kutni*, *destar*, *bruc*. Bunlara *mal-i Şakir-i Ahmedabâd*, *mal-i tefarik* tâbir olunur; bu emteanın eshabı beraberdır, kenduler بع bey'i iderler.

Biri *Benkâle* iskelesidir, Fransız, İngiliz, Felemenk sefayini gelir, ملل hümâyun ve bilcümle bez ve tülbende müteallik ve Evrenkşâhî ve buna benzer şeyler getirürler; bir sefine emteanın sahibi, kaptanıdır. Frenk sefayini geldikte liman ağzına girer ve demir bırakır, adamı çıkar *Cidde* valisinden ve Şerif hazretlerinden aman buyruldu-sı alır, sefinesine girer; top şenliği eder, kalkar yatak mahalline gelir, lengerendaz olur. *Cidde*'de bir büyücek hâne istikra eder, kayıklar tâyin olunur; kebir boğçaya *beste* tâbir olunur, yüz, ikiyüz, beşyüze kadar sefinesine göre malı olur ve gümrüğe çıkmaz istikra ettiği haneye çıkarır, kâtip ve adam tâyin olunur, adedini yazarlar. Her *beste*'de kaç nevi emtea vardır nümunesini, defterini hazır eder ve bir ve ikişer açar adedini defter eder. Hâne kapısına iki taraftan (vali ve şerif taraflarından) yasakçı tâyin olunur. Bir gün kâtipler gider, kethüda gider, isterse vüzera dahi görmek için gider. Yazar

öşr-i gümrük alınmaz, yüzde sekiz alınır ve aynı eşya alınır *sınıf* alınır derler yüzde sekiz alındığı için. Paşaya kethüdaya ve divan efendisine, bir miktar kapı halkına boğçalar verirler, kaide-i kadim bu da, yine öşür gibi olur.

Bâdehu *aynî* alınan eşyayı kıymet takdir ve onu, on ikiye Hindî tüccarına taksim olunur, bâdehu altın olur; fakat bu işe şerif karışmaz, frenk dellâliyesi yalnız paşanıdır, frenk sair tüccar gibi parça parça satmaz, cümlesini maruf tüccardan biri beşyüz, bin, iki bin keselik mal ne ise bir adam alır, ona bir zam ile tüccara taksim eder.

Paşa, Frenk hanesine bir dellâl tâyin eder, simsar gibi. Mal satılır, yüzde bir kuruş dellâl alır; sefine, malına göre on kese olur, otuz olur, kırk olur. Vüzera dellâl tâyin ettiği adama ücret, beşyüz, bin kuruş verir. Bu, mal-i dellâliye gedikli *التباع* etbâ içindir. Akçeye göre kethüdasına beş, sekiz kise, kapıcılar kethüdasına iki kise bir kise hallerine göre vekilharca, silâhtar ağa, çuhadar, mühürdar ağa, kaftan ağası makulelerine hazine kâtibi ve miftah ağasına dellâliye-den bir miktar verilü gelmiştir, kâtib-i masraf ve mirahura birer parça şey verirler, bir miktarını haremine verirler, bir miktarını kendisine alıkor, mürüvete menuttur.

Bu Frenk malını iştirâ ve taksim eden adama, *Kethüda bey* derler ki bir sefine malın faizine efendimiz, rubu ile sülüs ile müşterektir. Bâdehu mala göre paşaya yirmi kise kethüdaya beş kise verir, bazan ziyade bazan noksan sermayesiz bir kârdır. Kethüdalara bu misüllü şeylerde bu makule ianet ve inayet etmeğe muhtaçtır. Fark-ı harç vermekle ve senede kalemiyeden hasıl on kise ile kethüdalar geçinememez; hiç olmazsa otuza yetiştirmeğe böyle ianete muhtaçtır; böyle olmadığı halde hethüdalar sadakat ile efendisinin malının hıfzına sây edemez.

Cidde mahsulü kethüdaların sadakatine ve muhafazasına mevkuftur; bizzat vüzera hıfz edemez, kabili yoktur; kethüda olan sırkat murad eder ise kâtipler ile ittifak ve ittihad edebilir, bir halettir. Hindiyeye ve saireden her ayda ne hasıl olur ise, meselâ yüz kise olur ise on kise kalemiye olur; yedibuçuk hisse ederler, sekiz ederler; bir buçuk hisse kalemiyeyi vüzera alır, bir buçuk kethüdanıdır ve bir hisse divan efendisininindir, bir buçuk hisse başkâtibindir bir hisse arabî kâtibindir ve bir hisse üçüncü kâtibindir; binde otuz tâbir olunur bir hisse kethüda kâtibine ve bir hisse divan sarrafına -lâfz-ı

divan beylik demektir; vüzeranın sarrafına sarraf-ı divan yâni beylik sarraf demek olur- ve bir hisse birine dahi verilir ve nısıf hisse kale ağasına verilir; bu şeylerin kanunu, kaidesi cümle kâtiplerde mazbuttur, hilâf-ı kabil değildir.

Kethüdalar *Cidde* askeriyle alay ile her gün gümrüğe gider ve şerif veziriyle haberleşmeyince gümrük açılmaz. Kethüda umurunu görsün diyerek gümrüğe başka ağa tâyin olunmak olmaz; gümrüğe kim memur ise hâkim ve vekil-i mutlak kethüda odur; kaide-i kadime böyledir.

Sual 3 – Köprülüzâde Ahmed Paşa⁵ Cihata mutasarrıflara vezaif vermemekle الله يلعن ابوك Allahü yelanü Ebuke deyu ardı önü sıra haremî şerif ve tavayifte rüsvay ettiler derler idi o seneleri malûmları; veçhi nedir?

Cevap 3 – Merhum müşarunileyh hem fakir hem mütekebbir, hem iyazübillah küfri müeddi ehl-i Mekke ve eşraf-ı arap (arabi) *Cüdab* tâbiriyle daima tahkir kaydında olduğu cümleye malûm olduğundan başka ahali-i mahalle gılmanı kaide-i arap, kibarı gördükte salât ve selâm ve daimen daimen Allahü yansur diye gelip ve Bekir Paşa efendimiz böyle sibyanaya ve fukaraya çil para vermeğe melûf ve harem-i şerife gidip *Münşiye* sarayına gelince beş on kuruş verirdi; Ahmed Paşa vermediğinden daima makamına bamyaya bamyaya diyerek Allahü yelanü Ebuke dediler, yoksa vezaif için değildir. Biz vardığımızda beş aylık vazife diyeti var idi; şerif ile ittihad ve cümlesi geçip bahşettirilmişti.

Sual 4 – Sefayin geldikçe külliyetli rüsum meşhurdur; gelmediği zaman olur mu? o vakit Mısır ve Habeş ve karadan gelen eşya rüsumiyle vezaif verilip masraf olabilir mi?

Cevap 4 – *Cihat-ı erba'a* mahsulü yüz kise gümrük mahsulü Hindiyeye ve Yemen ve sairî irad-ı tabii beherhal beşyüz, altı yüz kise olur. *Sort*'tan bir, *Benkâle*'den bir sefine îrâd-ı tabiidir; vezaif verilir ve masraf-ı vüzera kapanır; meğer hiç gelmiye; bazı sefayin dört gelir, mamur olur ise sekiz yüz, bin, bin üçyüz kise hasıl olmuş sene mesbuktur; heman niyet-i halise ile vezaif-i haremeyn verildikçe bereket-i âzim husulü mücerrebtir.

Sual 5 – Şeriflere kâğıd, kaime tezkire yazıldıkça ne unvanda yazılır? mülâkatta muaneka ve musafaha mı olur? yoksa uzaktan

⁵ Köprülüzâde Numan Paşa'nın oğlu olan Ahmed Paşa.

tahiyet ve terhibmi olunur; mahsus ve mütad hediye verilir mi? verildiği surette ne verilir ve kimlere verilir?

Cevap 5 – Mekke şerifi ile vüzeranın muamelesi akran muamelesidir; bizim merhum (muhtemelen Bekir Paşa) eşrafı, evlâd-ı Muhammed'dir deyu binek taşında istikbal ve muaneka-i mutadeden sonra köşeye iclâs ederdi. Tahriratları dahi böyle (devletlu, siyasetlu mürüvvetlu valaşanım sultanım şerif-i celilüşşan) yazılır. Karındaşım, oğlum, sultanım yazıla gelmiştir.

İbtida varıldıkta istikbal ve at üzerinde selâm, kelâm ve hem inan olup bir miktar sohbet ve şehre karip veda ve giderler. Ve bâdehu saraya nüzulden iki, üç gün mürurunda merasim-i hoş âmedi için kahve, şerbet, buhurdan sonra bohça ile üç, dört kiselik bir samur erkân kürkü arz ve senk-i rikâbda mükemmel ve mücehhez bir at çekilir; vüzera dahi vardıkta böyle mukabele eder. Ertesi günü kethüdasiyle dibace ve zibay-ı rumî بلا قوصه ve çend şâlî sof iki keselik bir boğça gönderirler; kethüdaya bir samur kürk giydirir; şerif dahi emtea-i hindiye bir boğça veziriyle gönderir ise bir samur kürk ilbas eder, böyle bohça bir olur lâkin beher sene *mina*'de birbirlerine donanmış at verirler.

Sual 6 – Eyâlet-i Habeş ne demektir; şimdi hasılası nedir?

Cevap 6 – İki sancaktır, hasılı iki iskeledir; mahsulleri gümrüktür; yüz elli kise tutar, lâkin, askerisi, vezaifi teksir olduğundan cüz'i şey kalır. *Musavva* mütesellimliği senevi beş kiseye, *Sevakîn*'i on beş kiseye iltizam olunur ve mahsus müşterileri vardır; هل من مزید Helmin mezid verilir, hasılı yirmi kese bir îraddır.

Sual 7 – Cidde valisi bizim gibi mağdur ve mazur oldukça ne miktar etbâ'la bulunsa medhul olmaz? Etbâ kesretinin lüzumu ve bir güne faidesi var mıdır?

Cevap 7 – Merhum Bekir Paşa efendimiz cümleden aşağısı *Mora*'dan azimetidir; at, beygir, katır, üçyüz رأس res hayvanatı ve yetmiş, seksen enderun ağası, otuz beş kırk çuhadar ve sair şâtır, matracı, iç mehteri yirmi kadar var idi; gönüllüden başka yedi, sekiz iskemle ağası var idi; bundan aşağı olmak rezalettir ve kırk elli delu ve gönüllü var idi; seksen piyade tüfenkçi var iken ikiyüz *ağvan* piyade bayrağı açtırmıştı; bu eyyamlarda bir miktar aşağı olsa elvermez. *Ağvan* bulunmaz bundan aşağı rezalettir şerif ve sair korkmazlar ve saymazlar ve terzile yorarlar iyi olmaz.

Arabistan kaidesi Cidde valisi murad eder ise ikiyüz atlasu ile gelir; bir yeri basar, yahut bir âhar, şerife imdad, ianet eder. İkiyüz süvariden başka tüccardan kırk, elli kise karz akçe alıverir. Mekke'ye şerif nasb eder deyu havf etmeğe muhtaçtır. Bu havf olmadığı surette şimdiki valiler gibi ağası makamında addeder ve îrad-ı gümrüğe halel gelir; zarar-ı külli olur.

Cidde valisi şerife galiptir deyu tüccar mal götürür; zira şeriften emin değildir, tüccara sahip olmağa muhtaçtır, res-i mesele budur. Res-i mesele Cidde valileri ne kadar mehabetli olur ise îrad-ı gümrük ziyade olur; beher hal tüccar şeriflerden emin değildir. Şerif birisini tecrim ve ziyadece karza çekmek ister, vüzera münasip değildir. Bender-i Cidde'ye haraplık âriz olur deyu def etmelidir, bu halet ise beherhal nizamlu kapıya muhtaçtır ki havf edeler.

Tüccar muhafaza oldukça elbette emtea çok gelir, keseret-i îrada müeddi olur, hattâ varıldıkta mûtemed tüccara ekalli yüz kise akçe verilse ve *sort-ı Şâkir* ve *Ahmed Abad*, emteası beldar, çitarı sarık getirülse Cidde valisi ticarete maildir, tüccari himayet eder deyu memulden ziyade mal götürürler; gümrük üçyüz, beşyüz kise ziyade hasıl olmasına bir letaif ü hiyeldir. Bu haletler olmaz ise irad-ı tabii makulesinden intifa olmaz; bundan başka bir hile dahi kadimden şerife Hint pâdişahından ve sair kibarından şerife, elli, yüz kiselik bir sandık kumaş gelir idi; vüzera bundan beş on kise gümrük zarar ederlerdi.

Bekir Paşa efendimiz buna mukabele için bir tüccare yüz kise verir ve ancak *Yemen*'e kahve ticaretine gönderirdi; senede üç defa gelir, şerif dahi bundan gümrük istemez ve bu sermaye ve ticaret-i kahveyi, azl zuhurunda masaarif-i tarik eder idi ve kahve gümrüğünden bir miktar aynı kahve alınmak mutaddır buna *sınıf* tâbir olunur. Bu sınıf kahvesini *Cidde*'de satmazlar. *Mısır*'a gönderir idi; küllî faide olur. Kahve bahasıyla hinta, pirinç, şair, bakla, yağ gelür idi (etted-bir nısfülmaışe) mefhumu zahir olur, küllî faide olur ve *Cidde*'de zehairin ucuzluğuna bais olur.

Bu tedbir ile biavnilah Cidde valiliği, iksir olur ve kimyaya malik olmak gibi olur, ama hulûs dahi şarttır, vaktimizde üçyüz altmış kiseye karıp *Medine* ve *Mekke* ve *Cidde* ulûfesi vezaifi mekulât ve meşrubat, üç aylık bahşış ve karakullukçu ulûfesi (yıllık) ve bil-cümle masarifi birbiri üzerine yevmiye birer kise akçe üçyüz altmış

kise hesap ederdik. Vezaif ile cümlesi yedi yüz elli kise tahmin olunur idi. Bazı sene îrad ve masarîf müsavi gelir, bazı sene îrad ziyade olurdu; kâr-ı kisb başka bir menfaattir.

Sual 8 – *Mısır*'da tûl meks lâzım gelmekle etbaa, bâhusus mehtarhaneye teferruk gelmek tabiat-ı vakitten baid olmamağla haber verildiği üzere *Mısır*'da ve mahallinde mehter tedarik olunur mu ve lüzümü var mı? olmasa sofuluk suretleriyle terk olursa yahut aceleden tertibe imkân olmadığı özürleri istimali kabil mi? etban gedikte olanları için bir güna muayyen avaidat var mı?

Cevap 8 – *Cidde*'de *Mekke*'de hüccac geldikçe etbâ tedariki mirülhaç paşadan [Şam Emirül haccı] kalanlardan alıkomak gibi mümkün; lâkin mehteran-ı tabl-u-âlem müşkildir; ancak *Mısır*'da yine mehmaemken cümlesinin tedarikine imkân vardır; lâkin *Mısır*'dan kapı halkına mümkün mertebe ihtimam ve nizamlu daire ile duhul ehem ve elzemdir; vüzeraya sofuluk suretiyle itizar faide vermez ve zarar-ı küllisi vardır. Cümle iş gören uyun-ı nası mehabet ile doldurmaktır. Etbaa muayyen diyecek bir şey yoktur; fakat hazinedarlara, gelen kalyonlardan *Hindiye*'den timur akçesi namiyle birer kise akçe ve gelen kahve *cilbe*'lerinden ve sair kayıklardan beş kuruşu vardır. Ve sefayine birer bekçi tâyin olunur, ellişer, yüzer kuruşu olur; kayıklara tâyin olunanlara üçer, beşer kuruş olur; Silâhtar ağa, çuhadar ağaya kabandan mahiye avaid vardır, şey-i cüzidir, sakallı ağalara ihtisap ve kapan ağalığı vardır. Sair etbaa üç aydan üç aya yirmişer, gönüllülere kırkar, ellişere kadar verilir.

Sual 9 – *Mekke-i Mükerrreme*'de *Cidde-i mamurade* kavukçu ve kürkçü rum gibi terzi esnafı var mıdır?

Cevap 9 – Kürkçü, terzi, kuyumcu *Cidde*'de bulunur; şerif hazretlerinin takımı vardır; kavukçu bazan bulunur, bazan bulunmaz, *Mısır*'dan tedarike muhtaçtır.

Sual 10 – *Mekke*'de oturmakla *Cidde*'de oturmaktan faide, zarar nedir? *Taif*'e gitmeğe hararet-i havada muhtaç olunur mu, gidilir mi? gidildikte faide, zarar nedir?

Cevap 10 – *Taif*'e gidip gelmek masarifi ve zahair nakli kirası vermiyeyim diyen *Mekke*'de oturur ve otururlar, safay-ı hatır, sıhhat-ı vücut isteyen *Taif*'e gider. Vüzera *Cidde*'de oturmadıkları, etbaa su masarifi kesir olur. Sarnıçlarda su bulunur ise akçe ve bulunmaz ise, beş, altı saat yerden akçe ile gelir, subaşılara havale ola gelmiştir;

dört sığır tuluma bir *Zika* tâbir olunur. ZİKASI (tulumu) on para, onbeş parayadek satılır; vüzerâ dörder paraya ala gelmiştir, bunun için *Mekke*'de otururlar. Bir dahi *Mekke* havası sağdır, iyidir; *Cidde*'de dört beş ay hiç oturulmaz, nezlesi çoktur ve rutubet ciheti ile *Taif* mübaleğa lâtifdir ve *Taif*'e gitmekte katıyyen beis yoktur; ancak *Cidde*'den *Mekke*'ye zehâir hinta, şair, kul nakliyesi *Taif*'e iki kat ziyade olur ve havası lâtifdir; taam ve meyve ziyadece ekl olunur ve *Taif*'de ev kirası verilmeli. Bundan gayrı mahzur yok ve *Mısır*'dan giderken peşin, yedi sekiz aylık hinta, şair, pirinç ve bir miktar şeker yağ gitmelidir, etbaa *Benkâle* pirinci virilür ve ucuzdur. Nefsiniz için getürmelidir. Asel yerine *Benkâle*'den şeker gelir. Bahası ucuz olur ve bulunur; rugan-ı sade bir miktar *Mısır*'dan gider, *Cidde*'de bir miktar arap yağı geldikçe alınır, lâkin az bulunur. *Habeş* tarafından dahi yağ gelir alınır, *Zeyt* yağı *Mısır*'dan gelir, *Yemen* tarafından şırlagan çok gelir, bütün kandil yanar, şem'i rugan bulunmaz. Kendünüz, kethüda, hazinedar ve harem-i şerif balmumu yakarlar. Harem-i şerif yağı *Mısır*'dan gelir. *Mısır*'da iken harem-i şerif rugan-i zeyti, şem'i aseli haremeyn gallatı gitmesine niyaz ile Ebu Zeheb'e müracaat⁶ ve *Mısır*'dan kalkıp gidince her halde lüzumu derkardır.

Cidde'de *Zale* tâbir olunan iş, bir şey geldikte gümrüğe alınır bâdehu o şey *Mısır*'a gidecek oldukça *Zale* deyu bac gibi bir şey alınır, kanunı vardır; *Reftiye* dedikleri şeydir. *Mısır*'a kahve gittikte şerif tarafından sonralarda *verar* namıyla bir şey icad ettiler; kahvenin kadesi başına onar kuruş alır, döryüz, beşyüz kise hâsıl olur. Şerifler galiba bir hile ile bir ferman (elde) etmişler hat çekdirmişler, vüzerâya bir şey vermezler; bu iş için sair mahsul gibi münasafaya ferman alınsa; lâkin himmete muhtaçtır. Bir mehabetli vezir murad eder, kaydında olursa korkularından sedası çıkmasın deyu yüz kise verebilirler. Gül Ahmed Paşazâde Ali Paşa⁷ meşhur fakat işine netice vermez; ibtida vardığımız(da) mahfi yüz kise verecek oldular, sonra anladılar, bir habbe vermediler. Bir işe mübaşerette yolu ile

⁶ ابو الذهب Ebü-z zehab Mehmed Bey, *Mısır*'da isyan ile valiyi koğan şeyhülbeled Bulut Kapan Ali Bey'i öldürerek *Mısır*'ın idaresini eline alan ve zâhiren devlete muti görünen şeyhülbeledir. Kendisine vezirlik vermiş ise de fermanını almadan 1189 h. 1775 m. de vefat etmiştir.

⁷ Gül Ahmed Ahmekt Paşa zâde Ali Paşa 1176 h. 1762 m. de *Cidde* valisi olmuş fakat babası gibi *Mekke* emiri ile geçinemediğinden *Adana* valiliğine nakledilmiştir.

başlanır ise havf ederler. Aşağısı kaval yukarısı şişhane tutulur ise işe yaramaz, başa çıkmaz, mülâhazada dûrendiş fikirde yegânedirler.

Harem-i şerif umurunu *Mekke*'de vüzera bizzat görmeğe imkân yoktur; bir adamını yahut ehl-i *Mekke*'den *naibül harem* oğulları yahut sairinden bir kaymakam tâyin eder; muhtaçtır; kaymakama *Şeyhülharem* derler, on'iki harç verirler, kaidesi, her hususî mahallinde malûm olur, âsandır.

Mısır'dan harem-i şerif zeyti ve şem'i aseli getirilmesine ihtimam lâzımdır, ihmal olunur ise gelmez. Vüzera *Şeyhülharem* olmağla kisesinden yevmiye bir kantar zeyt yağı iştira ve yakmağa muhtaçtır. Bunlara harem-i şerif umuruna müteallik işlere mübaleğâ ihtimam lâzımdır; olmaz ise diyaneti, tazimi yok deyu medhul ve taana sebeb olur.

Cidde'ye memur vüzerây-ı izam azimêti berren ve bahren *Mısır*'dan asandır ve gidilir iken sefain-i saire ile bir miktar hinta ve şair ve pirinç götürmek behemehal lâzımdır. İleride gider ise dahi mâni yoktur. *Cidde* valileri *Cidde*'de zehair iştirası kendisine bahalı olur ve vilâyet kaht ve gala ibtilası derkârdır ve *Mısır*'dan bir miktar bakla dahi götürmeğe muhtaçtır. Baklanın bir irdebi *deş* oldukça bir buçuk irdebe karip olur. *Deş* değirmende çekilmeğe derler.

Hayvanatı çok olan vüzeraya cümlesine şair asmak bahalı olur; arpa ile bakla karışıkta bahası hafif olur ve ucuz olur. *Mısır*'dan karadan girilir ise iç ağası, atlı çuhadar, mehteran-ı tabel-u-âlem ve karakullukçu ve tuğcı ve sancaktar, bayrakdar, şâtıran katıra binmeleri münasıptır; zira katırı yarım yem ile beslemek kabildir, attan ehvendir.

Ve *Mısır*'da *şeyhülbeld* ve mirülhac ile âmiziş ve ihtilât lâzımdır; gerçi sabıkta beher sene mirülhacc-ı *Mısır*, *Cidde* valisine bir donanmış at ve bir miktar şeker hediye verirlerdi. Vüzera dahi bir ferace samur kürk giydirelerdi, sonra vermez oldular. *Mekke*'de vüzera arafata çıkmak için *Mısır* mirülhaccından bir miktar deve ve at ve beygir isterler idi; birer altın, ikişer altın kira ile deveçilerden buldururlar idi, galiba şimdi olmamak gerektir. Vüzera arafata çıkıp gelmek masarifi kırk, elli kise masarife baliğ olur idi. *Şam* mirülhaccı donanmış at çeker, bohça verir; *Cidde* valisi dahi kezalik mukabelesinde at çeker, bohça verir. Bu kaideler mahallinde sual ile hep malûm olur.

Cidde valileri *Mekke* mollasına ferace samur kürk ve bazan ferace iyice kakum kürk ilbas ve müfti ve fatih-i beytülmal Şibi

Efendi'ye şeyhülharem kaymakamına ferace oldukça kakum ilbas edegelmişlerdir; *Mısır* gibi değildir, mevçli sof ferace bazılara ihsanen ilbas ve şerif hazretlerinin baş vezirine beş altı yüz kuruşluk ferace samur ve *Mekke*'de vali ve subaşı dedikleri vezir yerine *Cidde*'de askerî ağası ki Cidde veziridir, kakum ferace ilbas ve *Cidde*'den başkâtibe ve kale kethüdasına kakum ve kaftan ilbas edegelmişlerdir.

Yüz elli, ikiyüz kadar *Cidde kulu* ve sekiz çorbacısı ve sancaktar ve alemdar ve debbus çavuşu vardır. Kale kethüdası dedikleri güya vüzera kale ağasıdır, bu kul kethüdasıdır. Vüzera ve kethüda ata bindiklerinde cumaya ve gümrüğe ve sair mahalle giderler ise çorbacılar piyade ve elli, yüz nefer asker önüne kale kethüdası râkiben ve debbus çavuşu, saraçbaşı makamında anın önünde debbus (çomak) kucağında yürümeğe muhtaçtır, haylı unvan verirler.

Vüzera *Cidde* kuluna ulûfe verdikçe vüzeraaya ağalık ulûfesi götürürler; teberrüken verir, kethüda beye dahi vardır, esnay-ı rahda iktiza ider deyu bir miktar, kırk, elli, yüz, çuha kerrake onar kuruşa *Mısır*'dan alıp ve bir miktar hilat *Mekke*'de ramazanda der makam imamına ve dahi bazı mahalle ilbas vardır; yirmi otuz kaftan ve mevçli sof ferace götürmek lâzımdır; üç, beş şeyhularaba kerrake lâzımdır, şemselüdür; kırk elli kuruş ekseri al renk olmalıdır, berren gidilirse harp urbanı şeyhine, iki yüz kuruşluk, beşyüz kuruşluk samur ferace kürk ilbas ettikleri mesbuktur.

Cidde'de şerif hazretlerinin askerî ağası ve bir miktar askeri *Cidde*'de daima meks edegelmişler. Vüzera *Cidde*'nin derununa hâkimdir; harici urbandır urbana şerif hüküm eder; urbana müteallik iş olursa *Cidde* veziri olan (şerifin) askerî ağasına tenbih olunmak kaide, sonra vüzeranın rehaveti (sebebiyle) *Cidde*'nin derununda da hükümete melûf olmuşlar, başvezirin ancak gümrük için *Cidde*'de meksleri kaidedir.

OSMAN ERGİN
ÇALIŞMA HAYATI VE ESERLERİ
1883 - 1961

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Türk Tarih Kurumu üyesi

İşte yaradılışındaki kabiliyetini anlayarak azamî verimle müte-madî olarak çok çalışan bir insan. Öğrendikleri önce kendisini kemâle erıştirdi. Gide gide cemiyetimizde insanı kâmil oldu. Bu cihetin cümleye örnek olacak bir sergüzeşti var.

Sonra onun idarî hizmetleri sayılmıyacak derecede çok ve her biri ayrı bir değer taşıyor. Gönül ister ki, bunları da yarım asır her sahada hizmetleri İstanbul Belediyesinin namına tahsis etmesi lâzım bir belediye mecmuası nüshasında sayılıp ortaya konsun. O zaman anlaşılacaktır ki bir müessese günlük mevzuları ele aldığı kadar onlar için çalışanların da ilmî yönden değerlendirmesini bilsin. –Hayatta en büyük emelim ya kitapçı yahut kütüphanem olmaktı. Fakat memuriyet bağları ve maişet dertleri beni bunlara tamamiyle bağliyamadı– diyen Osman Ergin’in muazzam hizmetleri mutlaka bir örnek olsun diye ortaya vaz’olunmalıdır.

Biz bu iki cihete şimdilik temas etmiyerek onun önce çok temiz geçen hayatının seyrine sonra ilmî bibliyografisine temas edelim.¹

Osman Ergin’in biyografisi:

Şöyle Osman Ergin’i her gördükçe onun nezih, güler yüzlü, sakin ve asil ruhdan gelen efendiliğinin daha doğmadan önce bir mazisi olduğuna inanır, memleketimizde evlâd terbiyesinden önce ana ve babanın ve hattâ dedelerin terbiyeleri lüzumuna kail olurum.

¹ İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Seminer salonunda 16 Mayıs 1957’de 74 ncü yaşı ve 25 senedir Enstitümüzle yaptığı ilmî işbirliği ve Türk Tıp tarihi üzerine değerli neşriyatına teşekkürün bir jübile yapılmış, sırasıyla Enstitü Müdürünün, Doç. Dr. Bedi Şehsuvaroğlu, Orhan Durusoy’un söyledikleri ayrıca bir risale halinde neşrolunmuştur. Bu yazımda onlardan epi faydalandım. Ayrıca İstanbul Belediyesinin neşrettiği Osman Ergin kitapları I katalogunun başında Osman Ergin biyografisiyle mukayeseler yaptım ve mahdumu Kimya Yüksek Mühendisi Cemal Ergin’den aldığım bazı vesika ve tercüme-i haline ait sicil defterinden çok istifade ettim.

Osman Ergin'in olgun hallerini görünce onu doğuran ananın ve babanın bu köy muhitindeki kalb temizliklerini hisseder gibi olmamak kabil değil. İşte Osman Ergin daha doğmadan önce anasını ve babasını seçmekte bahtiyar olanlardandır.

Osman Malatya'da şimdi bir kaza merkezi olan İmrin köyünde Hicrî 1300 (1883) de rençber Hacı Ali'nin ilk oğlu olarak doğar. Artık iftiharla daima söylediği gibi bir köylü çocuğudur. Babası hayatın tecrübeleriyle uyanık bir zat. Ticaret maksadiyle civarda dolaşır. Hattâ bir defa İstanbul'a da gelmiştir. Bir ara Romanya'ya kadar uzanmış ve orada çalışmış, ailesine ve yurduna faydalı olmak için hayat mücadelesi onu nasip arayayı biraz dolaştırmıştır.

Babasının müşahede ettikleri kendisini herkese lâzım uyanık ve çok görgülü bir seviyeye ulaştırmıştır. Artık o İstanbul'a gelmeyi tasarlamıştır. Zira o küçük Osman'ın ve kardeşlerinin yuvasını burada kurmağa âdetâ bir içten varan ilâhi bir emir gibi telâkki etmiş ve kaderin verdiği nadir bir imkâna da boyun eğerek gelmiş ve burada yerleşmiştir. Bir ortağı ile ticaret işine başlıyorlar. Birlikte iş hayatından memnun ki kendisinde hacca gitmek için maddî imkânı görebiliyor. Lâkin o bunun yerine Osman'ı köyünden çiftçilik işlerinden ayırıp İstanbul'a getirtip okutmağa karar veriyor. 1309 (1892) senesi baharı. Osman İstanbul'dadır. Hemen Zeyrek Rüşdiyesinin birinci sınıf ihtiyatına alınır. Hocası Osman Nuri Efendi görür ki Osman köyde iken okula gitmemiştir. Yalnız bir Hocadan işiderek ezbere Kurân-ı Kerîmi iki defa hatmetmiştir. Bir taraftan evine lâzım günlük işleri yapar ve hattâ vakit bulabildiği zamanlarda odun da taşır.

Osman'ın ikinci bir ismi yoktu. Osman Nuri Efendi birgün o halde senin de mahlasın benim gibi Nuri olsun diyor.

Birgün arkadaşının elinde Arakel kütüphanesinin neşrettiği "Talimi Kıraat" eserini görür. Bu onda kitaba karşı sevgi ve alâkayı, onlara sahip olmak emelini uyandırır. Lâkin Osman şehrin ve müşterilerin gürültüsünden ve pederinin işlettiği kahvehanenin musandirasında gecelemeden müşteki.

Sene 1310 (1894), büyük zelzele senesi. Babası ve akrabasından bir zat bunu hissederler. Onu Zeyrek'te Hacıkadın¹ mahallesinde

¹ İstanbul'un ilk kadısı yani Şehremini Molla Hızır Bey Çelebi'nin kızı Hacı Hatun, "Hacı Kadın".

“Nümune-i Mektebi Osmanî”ye verirler. Bir de Talimi Kıraat alınır. Bu onu şevklendirir. Bu yeni şart dahilinde bir senede okuma ve yazmayı söker ve sınıflar atlar.

Bunu takiben kendisini Aksaray’da Sultan Aziz Validesi Pertevniyal’in (Mahmudiye) Rüşdiyesine, birinci sınıfa naklederler. Bu mektep talebesine maddî refah da sağlamıştır. Burasını bitirmeden bir dostun tavsiyesi ile Darüşşafaka’ya kaydedilmiştir. Ancak bu zaman temiz ve sakin bir çalışma muhitine nail olmuştur.

Ona da sebep Darrüşafaka’yı bitirenlerden meşhur Mehmed İzzet Bey’dir. Bir gün bir kahvehanede küçük Osman’ın boyuna dersinden başını kaldırmadığını görüyor, oraya aldırıyor. Bu zatı “veli nimeti irfanım” diyerek daima rahmetle anmıştır.

Her ne kadar Darüşşafaka’nın ilk sınıfına alınır da Mahmudiye Rüşdiyesinden gelmesi ilk senede birkaç sınıfi birden atlamasını kolaylaştırıyor. Artık keyfi yerindedir. Darüşşafaka elbisesi ile onu her sokağa çıkışta Sahhaflar ve Babîali kitapçılarının önünde veya içinde bulabiliyoruz. O mubarek baba da oğluna kitap için para esirgemiyor. O zamandan elde ettikleri de bugün Belediye kütüphanesinde adına kurulan kitaplığı içindedir.

Osman Nuri 9 Temmuz 1317 (1901) de Darüşşafaka’yı pek iyi derecede ikincilikle bitirmiştir. Müesseseyi “Cemiyeti Tedrisiye-i İslâmiye” idare eder. Burada devlet ricalinden maarifin ilerlemesini isteyen nüfuzlu zevat vardır. Şöyle bir hayırlı karar alınmıştır. Mezunlara birer mahrec bulmak. Bu olmuştur. Posta Telgraf Nezareti bunları alıyor. Bir sene mâbeyne alınmışlar. Osman Nuri sınıfından çıkan dokuz genç bin kuruş maaşla Hariciye Nezaretinden Rüşumat (Gümrük) idaresine kadar taksim olunmuşlardır. Osman Ergin’i istikbali İstanbul Şehremaneti (Belediyesine) kısmet etmiştir. Maaşı o senenin on altunu.

Artık baba ocağı maddi ve mânevi saadet ve refah içinde bulunuyor. Hayatında daima iyilik ve kadir bilen Osman Nuri’nin ilk amacı ihtiyarlanmış babasına rahat ettirmektir. Ve bunu her şeyin başında düşünmüş ve tahakkuk ettirmiştir. Artık evleri düzenini bulunca Osman Bey’de öğrenmek aşkı yeniden alevlenmiş. Bunun tatminini medrese ve camilerdeki sabah derslerinde aramıştır. Emeli şudur: Arapça öğrenerek dinî mevzularda eserler mütalâa etmek. Bunu yaparken vazifesine de muntazaman devam ediyor.

Medrese takrirlerine 1901'den 1904'e kadar beş sene ders arkadaşı Ebululâ Mardin Bey'le birlikte devam etmiştir. Hocaları da Çarşamba Hacı Ahmed Efendi. Lâkin takib edilen metodla Arapça ve okutulan kitaplarla dinî bilgi öğrenmenin çetin ve çıkmaz bir yol olduğunu anlayarak belki icazet alacağı sene dersleri terk ile 1904'de Darülfünun Edebiyat Fakültesine giriyor, 1907'de (pek iyi) birincilikle bitiriyor. Ortasında Hakkâk Yümnî Efendi tarafından kazılmış (Taraflı Eşrefî Hazreti Hilâfetpenahîden bu sene Darülfünun-u Şahane Edebiyat şubesinden birincilikle neşet eden Osman Nuri Efendi'ye ihsan buyurulmuştur). İbaresini yazılı olan ve meşe dallarıyla süslü bir altun plâka mükâfaten verilmiştir. Bu arada Osman Nuri Fransızca da öğrenmiştir.

İşte Osman Nuri Bey'in hususî ve resmî tahsil hayatı bu. Bundan sonra girdiği yeni bilgi muhitinde tetkik ve tettebbu mektebine gider. Artık talebesi, hocası, mümeysi kendisidir. Kendi kendine yeter hale gelmiştir. O bir taraftan memur, bir taraftan da bazı mekteplerde öğretmendir. Yazar, kitap aşığı ve sohbetler müdavimi vasıflarını ömrünün sonuna kadar korumuştur.

Memuriyetleri :

Padişahın iradesiyle girdiği Şehremanetinde (İstanbul Belediye-sinde) uzun seneler Başkâtib, Mümeysi, Müessesatı Hayriyye-i Sıhhiye Umumi Kâtipliği, Şube Müdürlüğü, 22 sene süren İstanbul Vilâyeti ve Belediye Mektupçuluğu.

46 sene hizmetten sonra yaş haddi dolayısıyla 1946 senesinde son vazifesinden ayrılmıştır.

Muallimlikleri :

Senelerle zaman zaman Darüşşafaka (Kitabeti Resmîye ve Tarihi İslâm) Vefa Lisesi (Tarih), Arnavutköy'ünde Amerikan Kız Koleji, Amelî Hayat (Ticaret ve lisan) mektebi (1931) öğretmeni oldu. Belediye zabıta memurları okulu ve İstanbul Polis Meslek mektebinde, önce Belediyecilik vazifeleri sonra Belediyenin tarihi ve teşkilât safhaları, Dünya ve Türkiye Belediyeleri, kanunlar ve nizamlar ve talimatı üzerine dersler verdi. Türkçe, Edebiyat, Felsefe, İctimaiyat, Tarih ve Beledî bilgilerde dersler okutmuştur.

Osman Ergin yalnız bu mekteplerde değil, halkı okutan gece mekteplerinde de faal bir rol oynamıştır. 1908 meşrutiyet inkılâbından

sonra Darüşşafaka mezunlarının (Çırak Mektebi) adı ile Çiçek-pazarı'nda açtıkları gece derslerinde alfabeyi en pratik yolda öğretmeyi Osman Ergin üzerine almış ve uyguladığı okutma usulünü Kolay Elifbâ adı ile yazıp bastırmıştır. Bu usul hakikaten pratik ve faydalı görülmüş olacak ki az zaman sonra ilâveli kolay Elifbâ, Tecrübeli Kolay Elifbâ ve Hakikî Kolay Elifbâ adlı risaleler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmayı 1928 senesinde yeni harf inkılâbına kadar sürmüştür.

Velhasıl 46 sene süren memuriyet hayatı topu topu beş satırda toplanabilen Osman Ergin tek ve dar cepheli bir memur hayatı yaşamakla iktifa etmiyerek resmî vazifesiyle muvazi olmak üzere öğretmenlik, muharrirlik, kütüphanecilik ve matbaacılık sahalarında da meşgul olmuştur.

Cemiyetin bazı ilmî meseleleriyle alâkalanmaktan fariğ olmamıştır. Hizmetlerine mukabil İstanbul Muallimler Yardımlaşma Birliği 1947'de O. Ergin'i fahrî üyeliğe seçmiştir. Onu birçok teşekküllerde ve bir netice çıkabilecek ve vazife alabilecek durumda ise mutlaka görürüz. Ona idarî vazifeler de vermişlerdir. Nitekkim Belediye Müzesi ve Künüphanesi kurulurken bir istişarî komisyonu vazifelendirmiştir. Orada Fuad Köprülü, Hayreddin Nedim ve ben 1926-1927 senelerinde birlikte çalıştık.

İstanbul sokaklarını isimlendirme ve numerotaj meselelerinde yine resmî bir komisyon kurulması istenmiştir. Osman Ergin bu işleri asla kendi başına ve bilenlere danışmadan yapmak istemiştir. Orada da uzun müddet birlikte çalıştık. İdarî muvaffakiyetlerinin sırrını ve daima durmayan, düşünen, yazan ve çizen bu çalışkan bilginimizi daha yakından anladım. Osman Ergin'in İstanbul şehrine yaptığı hizmetlerin en mühimmini teşkil eden (İstanbul Şehri Rehberi) eseridir. Bunun tafsilâtını Belediye Kütüphanesi Müdürü Orhan Durusoy'dan dinliyelim :

“Eser 1934'de yayınlanmış olmasına rağmen bugün dahi tapu, kadastro, imar müdürlüğü, nüfus memurlukları ve şehrin yol, sokak ve mahalle işleriyle meşgul tekmil elemanlarının elinde yegâne rehber ve anahtar olarak kullanılmaktadır. Bir zamanlar 50 kuruşa dağıtılan bu eser bugün 50 liraya dahi tedarik edilemez; zira yerini tutacak yeni bir rehber çıkmadığından bazı eksikliklerine rağmen eski kıymetini muhafaza etmektedir.”

1927 senesinde Türkiye'de ilk defa ilmî ve ihşâî bir tarzda nüfus sayımı yapılmağa karar verildiğinde İstanbul şehrinin nüfus sayımını hazırlamağa geniş yetki ile Osman Ergin memur edilmişti.

Bu vazifeyi yaparken elde ettiği vesikalara ve malûmata dayanarak bu çalışmalarını heba olmasından kurtarıp bu eseri vücuda getirdi. İstanbul'un 6000'den fazla sokağını adlandırdı. Alfabetik liste ile eserine koydu ve istifadeyi kolaylaştırdı. Başına bir tarihçe ve 38 kroki ve harita da eseri kıymetlendirdi. Bu güzel rehberi İstanbul Belediyesi bastırmıştır. Bu yorucu mesainin maddi mükâfatını da görmüştür.

Kendisi her bilim sahibine saygı gösterir ve daima fikirlerinden istifadeyi ihmal etmezdi.

O. E. öğretmenlik hayatından 1956 da çekilmiştir. Yalnız tettebbu ve yazı hayatına ölümünden birkaç gün önceye kadar devam etmiştir.

Bibliyografyası :

Osman Ergin memleketimizin içtimai tarihine ait en mühim mevzuları ele almış, bunları işlemiş. Bazı ilmî metodlara sadık kalarak ve bazan vülgarize ederek gayet değerli eserler meydana getirmiştir ki en mühimleri burada sıralanmış bulunmaktadır.

Lüzumuna mebnî kaleme aldığı eserler şu mevzular çerçevesi içindedir :

- I. Dün ve Bugünün Belediye Mevzuları.
- II. Şimdiye kadar ele alınmamış tarihî mevzular ve bunlar hakkında yeni neticeler.
- III. İstanbul Şehri ve Tarihi.
- IV. Bibliyografik Mevzular.
- V. Biyografik Konular.
- VI. İzah ve ilâveler yaparak bastırıldığı eserler.
- VII. Tarihimize ait Ansiklopedik vülgarize bahisler.

Bu yedi mevzuda eserler ve makaleler halinde yazdıklarının yekûnu onbinlerce sahifeyi bulur. Bunları toparlamak için muhakkak ki çok yerlerde gizli kalan vesika ve eserleri birer birer gözden geçirmiş, bu yekûnun belki on misli de okumuştur. Okuduğu nereden belli? yazdıklarının bibliyografyalarına bakılınca meydana çıkar.

Sonra on binden fazla yazma ve basma kitabı sadece süs olsun diye toplamamış, bunları birer birer seçmiş ve okumuş, her birinden notlar almış ve bazı mevzular üzerinde duranları haberdar etmiş, hattâ bazılarını kendisi almayı tedarik etmelerini tavsiye etmiştir, veyahut onların yazılı müracaatlarının yine yazılı cevaplarını vermekten, yazması ve hatırlatılan yeni mevzuları inceleyip meydana getirmekten her bilim adamında görülmesi temenniye şayan tevazuun ve cömertliğin son haddiyle zevk duymuştur.

Hususî kütüphanesinden çok gıdalar almış ve noksanlarını diğer yerlerde bulunan eserler ve vesikalardan da tamamlamıştır. Onun bütün hayatı kafasındaki iç intizamiyle idare ettiği resmî işi, kitapları, mecmuaları ve kitapçılar arasında geçmiştir. Hani ona dense idi ki senin yaylan neresi? Mutlaka kütüphanelerin loş odaları cevabını vermekte tereddüt etmezdi.

Ama bir arı gibi çalıştı. O nasıl binbir çeşitten balını yaparsa bütün bu bitiremediği tetkik dünyası içinde önce şahsiyetini ve sonra ballarını ortaya koydu.

Osman Ergin'in belli başlı neşriyatı burada sıralanmıştır. Bunlar neşrolunanlarıdır. Bir kısmı da neşre hazır durumdadır. Yani onun bilim hayatı devam edecektir. Fikrini bezeyen kütüphanesini yazma ve basma diye ayrılan iki kısımda yarım asra yakın hizmet ettiği İstanbul Belediyesine bırakmıştır. Oraya devam etmeyi feragat gösterip de göze alanlar rehberliğiyle kendi yerine yeni namzetlerin çıkmasına yardımcı olacaktır.

Onun prensibi budur : Milletten gelen yine millete dönmelidir ki bu dolabın suyu tükenmesin. Devlet ve millet hazinesi yalnız başka maksatlar için soygunculuk kaynağı değildir. Madem ki millet bizi yetiştirdi. Biz de onu yetiştirmeliyiz prensibi dairesinde yaşayan bir tip insanın da Osman Ergin baş mümessili olmuştur diyebiliriz.

Şunu hayatında asla unutmamıştır : Onu babasının müstesna yardımcıları olduğu halde bu millet yetiştirmiştir. Vâlidinin fedakârlığını ve durumunu daima iftiharla söyleyebilmiştir. Lâkin o milletin bu hakkını unutmamış basma ve yazma 10.000 kitabını hemen hayatı boyunca hizmet ettiği İstanbul Belediyesinin kurduğu kütüphanesine teberru etmiştir. Belediyeden aldığı maaşlar mukabili edindiği kitapların bedeli karşılaştırılsa Osman Ergin Belediyeden on para almıyarak fahrî olarak çalışmıştır. Ve hattâ Belediyeye aldığı belki birçok mislini iade etmiştir, diyebiliriz.

Aldığı basma ve yazma kitapları ve işidipte alamadığı diğerlerini buldukları yerlerde mutlaka okur, mevzularıyla alâkadar olanlarından notlar alır ve aynı zamanda asla kıskanç olmayan asil huyunun iktizası çalıştıkları mevzulardan bahsedencilere size yarıyacak şunlar vardır, diye haber verir. Bu ahlâkın umumileşmesini isterdi. Biz onun başkaları hesabına fahrîyen birçok araştırmalarda bulunup ve not edip verdiğini yakinen biliriz.

Senra eserlerini değil okumak, şöyle bir karıştırmak böyle ansiklopedik eserler nasıl yazılır? mânasını halle kâfidir. O her lüzumlu mevzu üzerinde durmuştur. Durmakla kalmamış incelemiş ve bir neticeye varmıştır. Bununla da yetinmemiş, neşir imkânları üzerinde durmuş ve onda da muvaffak olmuştur. Bunun için "Allah ilmi isteyene, parayı da istediğine verir" kısmen değişmez düsturu üzerine neşir emeli de ilk safına girdiğinden ona da nail olmuştur.

Osman Ergin'in yayınları burada listesi yapılanlardan ibaret değildir. O gerek Belediye Mecmuasında ve gerek Tıp Tarihi Enstitüsünün neşriyatı içinde kısa ve çok defa uzun ve ilmî mülâhazalarla dolu makaleler de yazmıştır. Zaman zaman neşir dünyamızda muhtelif isimlerle yer alan tarih dergilerinde de üzerinde durulmağa lâyık kıymetli etüdleri çıkmıştır. Bunlar da maalesef burada yer alamamıştır.

Hayatı daima dürüstlük ve fikir olgunluğunun görünen sembolü tevazu içinde geçtiğinden böyle dağınık yerlerdeki yazılarını toplamak yoluna gitmemiştir. Ya onun imzasıyla çıkmayıp muhtelif mevzularda metinler arasında ismi geçerek yazılan fikirleri de ayrı bir bahis olacak kıymettedir.

Osman Ergin'in mühim ilmî çalışmalarından birisi de ilk defa yalnız bizde değil dünyada tam ve mükemmel bir İbni Sinâ bibliyografyası hazırlamasıdır.

İbni Sinâ'nın ölümü Milâdi 900 ncü yılı dolayısıyla İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, Türk Tarih Kurumu ile 1936'da işbirliği yaparak İbni Sinâ'nın kütüphanelerimizdeki eserlerinin de fişleri hazırlattırılarak komiteye dahil Osman Ergin Bey'e tevdi olunarak tanzimi rica edilmiştir.

Bizzat kütüphaneleri de dolaşarak noksanlarını tamamlayıp, yorulmak bilmiyen bir gayretle İbni Sinâ Bibliyografyasını hazırlamış ve Türk Tarih Kurumunun Ahmed Halid Kitabevine basıl-

masını havale ettiği “İbni Sinâ, Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler” başlıklı kitapta 6 formalık bir yer kaplamıştır.

Böyle bir bibliyografyanın Osman Ergin tarafından çıkarıldığını duyan Brockelmann provalar halinde gönderilen mezkûr formalara istinaden yeniden yazdığı bu maddeyi, meşhur kitabının bu bahiste basılmış formasını iptal ettirerek koymuştur. Bu suretle Osman Ergin’in yeni malûmatı bu eserde yer alıyor.

Bunu takiben Osman Ergin’in bahsinden faydalanılarak Mısır’da da (Darül Kütübül Mısriyye) müdüriyeti 1950’de 4 formalık bir bibliyografya neşretmiştir.

Mısır’da Père Anawati de yine Osman Ergin’in eserini esas tutarak ve Brockelmann, Şark ve Garbdeki kütüphanelerde bula-bildiklerini de eklemiştir. Ve bütün bunları düzenlemek için Tıp Tarihi Enstitüsündeki fişleri yakından tekrar inceliyerek ve müellif ile de temasa geçerek 473 sahife halinde arapça olarak neşretmiştir.

İran’da Tahran Üniversitesinde Mehdevî aynı senede farsça 433 sahifelik eserinde haksız tenkitlerine rağmen yine Osman Ergin eserini hemen aynen almıştır. Muhtelif memleketlerde kendi buldukları da bittabi kitabına koymuştur.

Bütün bunların Kahire, Bağdat ve Tahran gibi İslâm şehirlerinde alâka toplaması hasebiyle Tıp Tarihi Enstitümüz Müşavir üyesi Osman Ergin’e tekrar müracaatla ve bütün kendisini takiben hazırlanan bu yeni neşriyatı da gördükten ve onlar hakkındaki ilmî görüşlerini açıklayarak yeni ve mufassal bir İbni Sinâ Bibliyografyası hazırlatmış ve 1956 yılında Enstitünün yayınları arasında neşir sahasına konmuştur.

Osman Ergin bu bibliyografyanın çok mükemmel ve ilmî olmasına son derecede dikkat etmiş ve Türk Tıp Tarihi Kurumu, Tıp tarihimize ait eski gayret ve neşriyatını da gözönünde tutarak âzası meyanına almıştır. Ve 16 Mayıs 1957’de Enstitü, şerefine bir toplantı yapmış ve bir hâtıra broşürü neşredilerek çalışmaları takdir edilmiştir.

Neşriyatının listesini O. E. ile Belediye Kütüphanesi Müdürü O. Durusoy hazırlamıştır. Bu zatın Osman Ergin’in kütüphaneye vakfettiği basma ve yazma kitaplarının müellif ile birlikte hazırladıkları kataloglarını neşretmekte mühim yararlıkları görülmüştür. Listesini

kısaltarak ve ufak ilâvelerle buraya alıyorum : Eserlerini kütüphanesi numaralarını vererek şöyle sıralıyoruz :

- *Kolay Elifba*. İstanbul 1326. Kader Matbaası, 32 sahife, Belediye Künüphanesi No. 1696.
- *Müessesatı Hayriye-yi Sıhhiye Müdüriyeti*, İstanbul 1327. Arşak Garoyan Matbaası. 8+65+114, s. 50, resim. bk. No. 482.
- *Mecelle-i Umuru Belediye. Kavanin, Nizamât ve Talimatı Belediye* c. 2, İstanbul. Arşak Garoyan Matbaası 1330 10+768 s. bk. No. 3783.
- *Mecelle-i Umuru Belediye, İmtiyazat ve Mukavelâtı Belediye*, c. 3, İstanbul. Arşak Garoyan Matbaası. 1330, s. 12+376, No. 3783.
- *Mecelle-i Umuru Belediye. Kavanin, Nizamât ve Sıhhiye-i Belediye*, c. 4, İstanbul 1331, s. 10+658, No. 3783.
- *Mecelle-i Umuru Belediye*, c. 5, İstanbul 1335. Arşak Garoyan Matbaası, s. 40+1166, No. 3783.
- *Muhtasar Mecelle-i Umuru Belediye*, İstanbul 1337. Hilâl Matbaası, s. 320, No. 3226.
- *Mecelle-i Umuru Belediye. Tarihi Teşkilâtı Belediye*, 1338 (1922), c. 1, Matbaa-i Osmaniye, s. 12+1776, No. 3783¹.
- *Muhtasar Mecelle-i Umuru Belediye*, 2 nci tab'ı, İstanbul 1339. Bahriye Matbaası, s. 3+538, No. 3821.
- *Küçük Mecelle-i Umuru Belediye*. 3 ncü tab'ı, İstanbul 1340. Evkafı İslâmiye Matbaası. s. 512, No. 3044.
- *Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu, Talimat ve Tarifeleri*, İstanbul, 1340. Şehremaneti Matbaası, s. 6+384, No. 3825.
- *Darüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi. Mehmed İzzet, Mehmed Esad ve Ali Kâmi Beylerle birlikte*, İstanbul 1927. Evkafı İslâmiye Matbaası, s. 210, 2 resim, 2 nota, No. 178.
- *İstanbul Şehremaneti*, İstanbul 1927. Şehremaneti Matbaası, s. 774, No. 3945.
- *Belediye Bilgileri*, İstanbul 1932. Hamdi Bey Matbaası, s. 4+260, No. 269.
- *Cumhuriyet ve İstanbul Mahallî İdaresi*, İstanbul 1933. Matbaacılık ve Neşriyat Şirketi, s. 123, No. 3325.

¹ Eylül 1338'de Mecelle-i Umuru Belediye eserinden dolayı Osman Nuri ikinci rütbeden Maarif nişanı ile taltif edilmiştir.

- *İstanbul Şehri Rehberi*, İstanbul 1934. Matbaacılık ve Neşriyat Şirketi, s. 240, 38 harita.
- *Beledî Bilgiler*, 2 nci tab'ı. İstanbul 1934. Matbaacılık ve Neşriyat Şirketi, s. 196, No. 3306.
- *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936. Cumhuriyet Matbaası, s. 2+158, İstanbul Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü yayınlarından, No. 493.
- *Bibliyografya, İlmî Ahvali Kütüp.*, İstanbul 1937. Bozkurt Matbaası, s. 92, Muallim M. Cevdet K. Eserleri ve Kütüphanesi eserlerden ayrı basım, No. 4074.
- *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, eserleri ve kütüphanesi*, İstanbul 1937. Bozkurt Basımevi, s. 96+748. İstanbul Belediyesi Neşriyatından, No. 3944.
- *İbni Sinâ Bibliyografyası*. İstanbul 1937. Muallim Ahmed Halid Kitabevi. Türk Tarih Kurumu'nun yayınlattığı "Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sinâ, şahsiyeti ve eserleri hakkında tetkikler" adlı eserden ayrı baskı, s. 80, No. 3756.
- *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*, İstanbul 1938. Burhanettin Matbaası, s. 63. İstanbul Eminönü Halkevi, Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi neşriyatı. VI. Konferanslar serisi, III, No. 3378.
- *Beledî Bilgiler*. 3 ncü tab'ı, İstanbul 1939. Osman Bey Matbaası, s. 156, No. 4045.
- *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, İstanbul 1939. Cumhuriyet Matbaası, s. 65, No. 3328.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1, İstanbul 1939. Osman Bey Matbaası, s. 260, No. 3943.
- *İstanbul Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*, s. 100, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, sayı 17. İstanbul 1940 Osman Bey Matbaası, No. 3335.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, c. II, İstanbul 1940. Osman Bey Matbaası, s. 261-676, No. 3943.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, c. III, İstanbul 1941. Osman Bey Matbaası, s. 677-1052, No. 3943.
- *Dr. A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, I, İstanbul 1941. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü yayınlarından, No. 20. Millî Mecmua Basımevi, s. 63, kısım I, No. 3350.

- *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun'un hayatı ve şahsiyeti*, İstanbul 1942. Kenan Basımevi, s. IV+340, No. 3346.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, c. IV, İstanbul 1942. Osman Bey Matbaası, s. 1053-1320, No. 3943.
- *Türkiye Maarif Tarihi*, c. V, İstanbul 1943. Osman Bey Matbaası, s. 1321-1832, No. 3943.
- *Türk İmar Tarihinde Vakıflar, Belediyeler, Patrikhaneler*, İstanbul 1944. Türkiye Basımevi, s. XII+117. Siyasî İlimler Mecmuası yayımı, No. 3333.
- *Fatih İmareti Vakfiyesi*, İstanbul 1945. Belediye Matbaası, s. 41+68. İstanbul Belediyesi, İstanbul Fethinin 500 ncü yıldönümü kutlama yayınlarından, sayı I, No. 3942.
- *Beledi Bilgiler*, 4 ncü tab'ı, İstanbul 1945. Osman Bey Matbaası, s. 83. İstanbul Polis Okulu ders notlarından, No. 3331.
- *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun Divanı*, İstanbul 1945. Gün Basımevi, s. IV+156, No. 3941.
- *İslâm Esaslarına Göre İnsan Hakları*. Yazan Hüseyin Kâzım Kadri. Eseri bir mukaddime ile sunan: Ömer Rıza Doğrul. Mufassal haltercumesini yazan ve eseri sadeleştirerek şerh eden Osman Ergin. İstanbul 1946, Yüksel Yayınevi. Bürhanettin Erenler Matbaası, s. 128. Eserin sonu eksik ve basılması yarı kalmıştır, No. 4073.
- *İnsan Hakları Beyannamesinin İslâm Hukukuna göre izahı*, İstanbul 1949. Sinan Matbaası ve Neşriyatevi, s. IV+96, No. 3373.
- *Hakikat Nurları*. (İsmail Fennî Ertuğrul) ilâvelerle yayınlanmıştır ve yazı dilini sadeleştirmiştir, İstanbul 1949. Kâğıt ve Basım İşleri Şirketi, s. XV+366. "Merhumun Darüşşafaka'ya vakfi üzerine Cemiyeti Tedrisiye-i İslâmiye neşretmiştir", No. 3336.
- *İslâmda Temellük ve Tasarruf Hakkının Dokunulmazlığı*, Ankara 1949. Yeni Cezaevi Matbaası, s. 21. Türk Hukuk Kurumu Konferanslar serisi 95, No. 3338.
- *Dr. A. Süheyl Ünver Bibliyografyası*, 2. kısım, İstanbul 1952. Sultanahmed Erkek Sanat Enstitüsü Matbaası, s. 44. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, sayı 45, No. 3602.
- *Fatih'in Hoşgörülüğü*, İstanbul 1953. Dünya Gazetesi Matbaası, s. 15. Dünya Gazetesi 500 ncü Fetih Yılı Armağanlarından, No. 3915.

- *İbni Sinâ Bibliyografyası*, İstanbul 1956. Osman Yalçın Matbaası, s. 31+163. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü yayınlarından, s. 20, No. 4065.
- *Sadreddin Konevî ve Eserleri*, Ankara 1957. Türk Tarih Kurumu Matbaası, sayı 40.

Bunlardan maada Osman Ergin'in kendi kurduğu İstanbul Şehremaneti (Belediye) mecmualarında, en son tarih üzerine Tarih Dünyası, Resimli Tarih Dergisi gibi vülgarize dergilerde makaleleri ve Siyasi İlimler, Demiryolları, Adliye ceridesi, İller ve Belediyeler dergisi, Türk Tıp Tarihi Arkivi, Sebilürreşad, Hayat ve İslâm Ansiklopedisi, Muhitül Maarif ile Cumhuriyet, Tan, Hürriyet, Dünya ve Vakit gazetelerinde çeşitli mevzularda neşriyatı, kısa ve uzun etüdüleri vardır ki cümlesi toplanmakla beraber bir fikir vermek üzere yalnız birisindekine temas edilmiştir. Bunlar da Osman Ergin'in müstesna bilim sâhasında değerini ortaya koymaktadır.

Meselâ Tarih Dünyasında :

- İstanbul'un eski adları, 1950, No. 7.
- Cibali-Cebe Ali. Fatih ve Devri Hakkında özel sayı, 1950.
- Türkiye'de Dikilen İlk Heykel, 1950, No. 13.

OSMAN NURİ ERGİN'İN İSTANBUL ŞEHREMANETİ (BELEDİYE)
MECMUASINDA ÇIKAN YAZILARI *

Yazının başlığı	Senesi	Yılı	Sayısı	Sayfası
Şehreminleri	1340	I	5	113-122
İstanbul'un nüfusu	1340	I	6	129-137
İstanbul'un nüfusu	1340	I	7	161-171
İstanbul'da Vesaiti nakliye şirket ve idareleri	1340	I	10	273-296
İstanbul'da Kadastro ve tatbikatı	1340	I	11	321-337
Türkiye'de evlenme işleri	1926	III	25	630-634
İstanbuldaki Anonim şirketler karşısında şehrin hakkı ve vazifeleri	1926	III	25	129-132
Türkiye'de nüfus işleri	1926	III	28	225-227
Şehreminleri (Hüseyin Bey)	1927	IV	39	134
Şehreminleri (Server Paşa)	1927	IV	40	197-205
İlk gazete	1928	IV	41	276-280
İstanbul Belediyesinin 7 senelik icraatı ve imarâtı	1928	IV	45	717-532
İstanbulda mahalle mıntıka ve daire taksimatı .	1928	IV	43	404-415

* Bu kısım Bay Orhan Durusoy tarafından hazırlanmıştır.

Yazının başlığı	Senesi	Yılı	Sayısı	Sayfası
İstanbulda mahalle mıntıka ve daire taksimatı .	1928	IV	45	559-573
İstanbulda mahalle mıntıka ve daire taksimatı .	1928	IV	48	750-760
Belediye teşkilâtı karşısında lüzumlu iki müessese	1928	V	50	65- 70
İstanbul İtfaiyesi	1928	V	51	140-165
Haliçte Köprüler	1928	V	51	166-168
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1929	VI	61	17- 24
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1930	VI	67	225-266
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1930	VI	69	333-338
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1931	VII	74	57- 67
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1931	VII	75	121-128
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1931	VII	77	193-201
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1931	VII	79	296-300
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1932	VIII	89	149-163
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong.	1932	VIII	92	308-313
Beynelmîlel şehirler birliğinin 4. Belediye Kong. ¹	1932	VIII	95	476-482
Türkiye Belediyeleri	1930	VI	68	289-306
Şhremaneti ve Şhremînleri	1930	VI	71-72	387-398
Dr. Rifat Osman Bey	1930	VI	71-72	416-417
İstanbul Belediyesi ile Şubelerinin ve Nahiye- lerinin hudutları	1930	VI	76	151-166
Belediye tenbih ve yasaklarının şekilleri	1932	VIII	90	199-206
Belediye tenbih ve yasaklarının şekilleri	1932	VIII	91	265-270
Garp Belediyelerinin muhtelif şekilleri	1932	VIII	97	550-565
Kadırlarla Evkafın Belediye ile münasebetleri .	1932	IX	98	598-604
İstanbul Vali ve Şhremînleri	1933	X	109-110	116-118
Dünkü ve bugünkü İstanbul	1933	X	112-113	237-247
İstanbul Hususî İdare teşkilâtı	1933	X	115-116	370-371
İstanbulda ilk Belediye hastanesi	1934	XI	121-122	71- 75
Geçmiş zamanlarda hükümet ve belediye kadın kıyafetleriyle nasıl meşgul olurdu	1934	XI	123-124	158-163
Belediyecilik	1936	XII	137-138	129-150

Bunlardan başka Belediye ve Belediyeciliğe, vakıf işlerine, İstanbul şehrine, tarihî ve nadir bile olsa tasavvufî mevzularda konferanslar ve sohbetler yapmış ve çok faydalı bilgiler vermiştir.

İstanbul Radyosunda da tarihî ve beledî mevzularda bir seri konuşmalarda bulunmuştur.

¹ Sevil Belediye Kongresi (1928) hakkında bu etüdü mühimdir. Avrupa'da her kongreye giden böyle müşahedelerini tesbit etmemiş ve tahsisat aldıkları millet ve hükümetlerine birer rapor takdimiyle hesap vermeyi akıllarından geçirenler maalesef az sayıda olmuştur. Osman Ergin gördüklerine kıymet verir ve bunun faydalı taraflarından herkesin bir şeyler öğrenmesini isterdi.

Ayrıca İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsünde, Ankara Üniversitesinde, Eminönü Halkevinde verdiği konferanslar ayrıca basılmıştır. Amerikan Kız Kolejinde verdikleri kısmen İngilizce tercümeleriyle birlikte teksir edilerek dağıtılmıştır.

1957 de Turizm Umum Müdürlüğü tarafından seyyahlara rehberlik edecekler için açılmış olan derslerde verdiği konferanslar : Türklerin Medeniyet ve Sanat Tarihlerinden Notlar ismi altında teksir edilerek talebeye dağıtılmıştır.

Ne yazık ki bunlar toplanamamıştır.

Osman Bey'in bilhassa çok kuvvetli olduğu Beledî Bilgiler Tarihi'nde izahları şu nokta-i nazardan ne kadar kuvvetlidir. Der ki :

“Türkiye’de Belediyecilik, zannedildiği gibi 1855’de teşkil edilmiş değildir. Bilâkis şehir ve kasabaların teşkili ile birlikte Belediye vazifesi de ortaya çıkmıştır. Bundan dolayıdır ki belediyenin tarihini mazinin derinliklerinde aramak lâzımdır. Bu vazife: cemiyetler, cemaatler, teşekküller değil, vakıf adı altında hayır ve şefkat sahipleri tarafından yapılmıştır” Osman Ergin’in bu fikirleri dünya ilim adamlarınca dikkatle takip edilmiştir.

Basılmak üzere hazırlanmış olduğu mevzular :

- *Türkiye’de hanlar-kervansaraylar-oteller ve çeşitli barınma yerleri.* Bu mevzu İstanbul Enstitüsünün isteği üzerine hazırlanmış ise de Enstitü bu eserin basımını sağlamadığından son senelerde Yapı ve Kredi Bankası tab’ edilmek üzere telif hakkı ödeyerek satın almıştır.
- Kurân-ı Kerîmin lûgatleri ve tefsirleri fihristi. Son elli senede muhtelif zevatın Kurân-ı Kerîm ve tercümeleri üzerine neşrolunan eserleri incelenerek gözden geçirilmiş ve muhtelif tercümelerin ne suretle yapıldığı ve diğer tamamlayıcı bilgiler mukayeseli bir surette fişlenmiştir. Bunun da fihristi hazırlanmış ve tab’a amade bir hale konulmuştur. Bu suretle tercümelerden faydalanmak isteyenlere rehberlik edebilecek ve tercümelerin birbirinden farklı olmaları sebepleri anlaşılabilir. Ve Kur’anın neden hakkiyle tercüme edilemeyeceği delilleriyle ortaya konmaktadır. Ne de olsa bu eser Kur’an-ı tercüme ve izah edecekleri bir rehber olabilecektir.
- Fetihten sonra İstanbul’da kurulan vakıf-vergi sistemi.

- İstanbul'da 5 asır içinde kurulan ilim, terbiye ve sanat müesseseleri. Bu beş cildi yayınlanmış olan (Türkiye Maarif Tarihi)nin 6 ncı cildi olacaktır.
 - Türk İmar tarihinde üç Mimar Sinan. Bunun ana hatları Vakit gazetesinde neşredilmiştir. Fakat 50 Sanat Severlerin yayını arasında çıkarılmak üzere tetkik ve daha derinleştirilerek hazırlanmıştır. Rahmetli bunu tab'a verilmek üzere son aylarda tekrar gözden geçirirken, teferruatı tamamlanmadan vefat etmişlerdir. Ama bu notları sıralanarak yayınlanabilecektir.
 - *Bâbîliğin iç yüzü*. Bu mühim tetkik Sebilürreşad mecmuasında kısmen yayınlanmıştır, c. IX, s. 204-208, 1955.
 - *Osmanlıcada yanlış kelimeler ve ibareler sözlüğü*. Rahmetlinin en son ele aldığı ve son günlerinde fihristini hazırladığı bu eser Osmanlı dili ve tarihi tatbikatını aydınlatacak mahiyette mühim bir toplamadır. Çok dikkatle hazırlanmış ve senelerle her yanlış söylenen ve yazılan kelime ve cümlenin üzerinde durulmuştur. Tab'a hazır bir vaziyettedir.
-

Osman Nuri Ergin Darüşşafaka'da

Osman Nuri Ergin İstanbul Belediyesi
Mektupculuğunda

Osman Nuri Ergin Öğretmenlikte

Osman Nuri Ergin Emekliliğinde

ORDİNARYÜS PROFESÖR DR. MUZAFFER
ŞENYÜREK

(1915-1961)

Dr. AYDIN SAYILI

İlim Tarihi Ordinaryüs Profesörü

Muzaffer Şenyürek 1915 yılında İzmir'de doğmuş, üniversiteye kadar olan tahsilini İzmir'de yapmıştır. 1933 yılında İzmir Atatürk Lisesi'nden mezun olmuş, bu okulu sınıfının birincisi olarak bitirmiştir. Bundan sonra İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girmiş, aynı zamanda Maarif Vekâleti'nin Amerika'ya ilk açtığı müsabaka imtihanına antropoloji tahsili yapmak üzere iştirak etmiştir. Bu imtihanı kazandığı haberini alınca, Muzaffer, antropolojiyi tıbbı tercih ederek, 1933 yılı sonlarında, Amerika'ya gitmek üzere yol hazırlıklarını yapmaya ve gerekli formaliteleri tamamlamaya başlamıştı. Bu müsabaka imtihanı neticesi Amerika'ya gönderilen bir talebe gurupu vardı. Beraberce gidilecekti. Muzaffer'i ilk olarak işte bu sırada tanıdım. O zamanki adı Muzaffer Süleyman'dı. Henüz Şenyürek soyadını almamıştı.

Ben de bu gurup içindeydim ve Amerika'ya gitmeye hazırlanıyordum. İkimiz de aynı üniversiteye gönderiliyorduk. Son Eylüldeki âni ölümüne kadar devam eden uzun arkadaşlığımız işte o zaman başladı. Yirmi sekiz yıl boyunca, Amerika'daki tahsilimizde ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde beraberdik. Askerlikte de birbirimizle teması kaybetmedik. Münasebetlerimiz arkadaşlıktan çok daha ileriye gitti. Bunu ancak kardeşlik kelimesi doğru olarak ifade edebilir. Uzun yıllar boyunca birbirimizi gücendirdiğimizi, kırdığımızı, fikir ayrılıklarımız olsa da bunları hoş görmediğimizi, herhangi bir menfaat hesabı tesiriyle aramızdaki kardeşlik bağının en küçük bir şekilde gölgelendiğini hatırlamam.

Kendisinden, çocukluk hâtıralarından pek bahsetmezdi. Annesinden işittiğime göre, Muzaffer okula başlamakta bir hayli acele etmiş. Daha üç yaşında iken beş altı yaşındaki komşu çocuklarının ana okuluna gittiklerini görünce, "ben de mektebe gideceğim" diye

tutturmuş. O zaman Karşıkyaka'da oturuyorlarmış. Evlerinin hemen yakınında bir ana mektebi varmış. Üç yaşındaki küçük Muzaffer bu ana mektebine kaydedilmiş. Zaten Muzaffer yürümeye ve konuşmaya da erken başlamış. Bu ana okulunda öğleden sonraları çocukları şezlonglara uzatıp uyuturlarmış. Muzaffer "uyumam, burası mektep, mektepte uyumaz, evde uyunur" diyerek uyumamakta ısrar etmiş. Bu kuvvetli argüman ve üstün irade diğer çocuklara da tesir etmiş ve onlar da uyumamaya başlamışlar.

Muzaffer Şenyürek lisede Fransızca okumuştur. Bir buçuk yıl kadar da okulda ek lisan olarak Almanca dersi almış. Fransızca'yı oldukça iyi biliyordu. Yolculuğumuzun Paris'te geçen takriben bir hafta veya on günü içinde dil bakımından sıkıntı çekmedi. İstanbul'da tedarik ettiği bir kitap yardımıyla Amerika yolculuğu esnasında hummalı bir şekilde İngilizceye çalışmaya başladı. 1934 yılının Ocak ayında Lafayette adlı gemi ile New York'a çıktığımızda Muzaffer Şenyürek İngilizcesini hissedilir derecede ilerletmeye muvaffak olmuştu.

New York şehrinde de, Paris'te olduğu gibi, bir hafta on gün kalarak bu şehrin ilgi çekici yerlerini gezdik. Bundan sonra, tabii manzaralarının harikulâde güzelliği ile tanınan, nüfusunun üçte birini o zaman öğrencilerin teşkil ettiği ve çok samimî bir akademik muhite sahip olan Ithaca şehrine gidildi. Burada Cascadilla School adlı bir okulda, içinde bulunduğumuz Türk öğrenci gurubu için hazırlanmış İngilizce derslerine sekiz ay kadar devam edildi. Guruptaki Türk öğrencileri için şehirdeki meşhur Cornell Üniversitesi ile de yakın temas sağlanmış bulunuyordu. Üniversitenin yabancı öğrencileri ile meşgul büro Türk öğrencilere karşı çok yakın ilgi gösteriyordu. Muzaffer burada Amerikan hayatı ile ünsiyet kazanma fırsatını buldu. Aynı zamanda, sık sık yapılan toplantılarda zihni cevvaliyeti ve enerjisi ile dikkati çekmekte gecikmedi. O kış Ithaca'da bol kar vardı. İzmir'de o zamana kadar bu durumla karşılaşmamış olan Muzaffer kış sporlarına iştirak etti ve bu güzel kışın tadını bol bol çıkardı.

Eylül 1934'te Muzaffer Cambridge şehrine giderek Harvard Üniversitesine devama başladı. Burada daha ilk yılından itibaren çalışkanlığı, zekâsı, ve imtihanlardaki başarısı ile dikkati çekti. Derslerinde öğrendiklerini sık sık arkadaşlarına anlatır, sanki böylece

bilgilerini zihnine daha iyi yerleştirmeye çalışırdı. Arkeoloji, mukayeseli anatomi, ve teşrih gibi aldığı birçok yardımcı derslerine de büyük önem verir, bunların kendi ihtisas branşına çok faydalı olduğunu görerek sevindirdi. Bir ara tıp fakültesinde aldığı insan anatomisi derslerine ve kadvraların diseksiyonuna zamanının büyük bir kısmını ayırmış, bu konuya âdetâ tıp fakültesi öğrencilerinden daha büyük bir merak sardırmişti.

Muzaffer Harvard Üniversitesinden doktora derecesini 1939 yılında almaya muvaffak oldu. Aynı yıl master derecesini de aldı. Bir yıl önce, 1938'de, Cambridge şehrinin yanı başındaki Brookline şehrinden Bayan Eleanor West ile evlendi (Bayan Nur Şenyürek).

Doktora tezinde insan dışının evrimini kantitatif bir şekilde ele almış, konuyu büyük bir başarıyla ve orijinal sonuçlara varmak suretiyle incelemişti. Tezinin adı *A Metric Approach to the Study of the Evolution of Human Dentition*'dir. Tezi kendisinin daha sonraki çalışmalarına büyük ölçüde istikamet vermiş olduğu gibi, elde ettiği sonuçlardan meslekdaşları da sık sık faydalanmışlardır. Muzaffer Şenyürek doktora tezini büyük ölçüde genişleterek ve birçok notlar ilâvesiyle neşre hazırlamaktaydı. Ölümüyle bu iş maalesef inkıtaa uğramış bulunuyor.

Muzaffer'in tahsil hayatındaki başarısını ve Harvard Üniversitesi'ndeki hocaları ve meslekdaşları arasında celbetmeye muvaffak olduğu hürmeti gösteren sarîh deliller mevcuttur. Doktorasını aldığı sırada kendi hocalarından Profesör Coon Kuzey Afrika'da, Tanca civarında bir mağarada eski bir tip insana ait bir çocuk fosil üst çene kemiği ile bunun içinde gömülü bulunan bir azı dişi bulmuştu. İncelenmek üzere bu kalıntıları derhal Harvard Üniversitesi'nde Profesör Hooton'a gönderdi. Hooton da bu önemli incelemeyi müte-hassıs sıfatıyla Muzaffer Şenyürek'e verdi. Muzaffer mufassal bir raporla bu kalıntıların bir Neandertal çocuğuna ait olduğunu teşhis etti. O zamandan beri bu fosil insan Tanca Adamı adı ile şöhret kazanmıştır.¹ Muzaffer Şenyürek bu araştırmasının sonucunu *Fossil Man in Tangier*² adlı yazısında yayımlamıştır. *Fossil Man in Tangier* adlı yazısından önce, Şenyürek iki önemli etüdünü daha yayımlamış

¹ Carlton Coon, *The Seven Caves*, New York 1957, s. 69, 71.

² *Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology*, Harvard University, c. 16, No. 3, 1940.

bulunuyordu. Bunlar *Cranial Equilibrium Index*³ ve *Pulp Cavities of Molars in Primates*⁴ adlı yazılarıdır.

Bunlardan birincisinde çeşitli primatlarda ve insanda kafa tasının atlas üzerindeki dengesi ile ilgili yeni bir indeks ortaya koymuş, bu buluşu meslekî literatürde müspet akisler yapmıştır. İkincisi üzerinde ise Profesör Hooton'un *Up From the Ape* adlı eserinde ilgi çekici bir değerlendirme misali ile karşılaşılmaktadır. Müellif, Sir Arthur Keith'in ve başkalarının aynı konu ile ilgili olarak daha önce ileri sürmüş oldukları teori münasebiyetiyle şöyle demektedir : "Bu teori artık terk edilmiştir. Zira eski talebem Muzaffer Şenyürek taurodontism'in, yani azı dişlerinin diş özü çukurlarının genişlemesi olayının, bâzı Amerikan maymunlarında istisnasız olarak mevcut olduğunu, jibon'larda son derece mebzul olduğunu, urangutan'da seyrek olmadığını ve dağınık bir şekilde olmak üzere, modern insan guruplarında da bu olayın mevcudiyeti ile karşılaşıldığını göstermiş bulunuyor."⁵

Muzaffer Şenyürek'in bu sıralarda hazırladığı diğer iki önemli etüdü de az sonra Amerika'da neşredilmiştir. Bunlardan birincisi *Extention of Neanderthal Man in North Africa*, diğeri de *The Dentition of the Plesianthropus and Paranthropus*'tur. Böylece, daha yurda dönmeden Muzaffer Şenyürek'in önemli antropologlara sahip olan Harvard Üniversitesi çevresinde değerli ve itimada şayan bir antropolog olarak büyük takdir ve itibar kazanmış olduğunu görüyoruz.

1939 yılı sonlarında Amerika'dan ayrılan Muzaffer Şenyürek, uzun, muhataralı ve maceralı bir gemi yolculuğundan sonra ve İkinci Dünya Savaşının başlamış olmasının yarattığı güç durumlar içinde yurda dönmüş, 1940 yılı Ocak ayında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi antropoloji asistanlığına tâyin edilmiş, aynı yıl içinde de habilitasyonunu vererek 1-7-1940 tarihinde doçent unvanını kazanmıştır.

Muzaffer Şenyürek 1941 yılında askerlik görevine başlamış, dört yıla yakın bir süre bu hizmette bulunmuştur. Askerlik görevinin bir kısmını kıt'a hizmeti olarak yapmış, bir kısmını da Genelkurmay'da mütercim olarak geçirmiştir.

³ *American Journal of Physical Anthropology*, c. 24, No. 1, 1938.

⁴ *American Journal of Physical Anthropology*, c. 25, No. 1, 1939.

⁵ E. A. Hooton, *Up From the Ape*. New York 1946, s. 318, ve 336.

Askerliği sırasında da Muzaffer Şenyürek'in meslekî araştırmalarını bir tarafa bırakmamış olduğunu görüyoruz. Bu yıllarda yayımlanmış olduğu dört ciddi etüdü bunu gösteriyor. Bunlardan birincisi, Türk Tarih Kurumu tarafından Belleten'de 1941 yılında yayımlanan Türkçe ve İngilizce olarak kaleme alınmış *Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kranyolojik Tetkiki* adlı bir yazı, ikincisi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde yine 1941 yılında Türkçe ve İngilizce olarak çıkan *Cenubi Afrika'da Keşfedilen Fosil Plesianthropus ve Paranthropus Cinslerinin Dişlerinin Tetkiki* adlı yazıdır. 1944 yılında yine Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi'nde Muzaffer Şenyürek'in diğer iki makalesi ile karşılaşırız. Bunlar *Ankara Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not* ve *Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not* adlarını taşıyan yazılardır.

Bunlardan sonra Muzaffer Şenyürek'in yayımları ölümü gününe kadar durmadan birbiri peşi sıra çıkmakta devam etmiştir. Muzaffer Şenyürek kelimenin gerçek mânasıyla bir araştırmacıydı ve durmadan çalışırdı. Denilebilir ki Belleten'in hemen her sayısında Muzaffer Şenyürek'in ciddi ve uzun bir etüdü ile karşılaşılır. Başka dergilerde de yazılar yayımladığı gibi, müstakil kitaplar ve dolgun broşürler şeklinde de neşriyatı vardır.

Anadolumuzda tarih öncesi insanın, ilk insanın ve antropoid maymunların yaşamış olması muhtemel olan bölgeleri gerek jeoloji bilgisine dayanarak ve gerekse tesadüfî bir şekilde bulunmuş kalıntılardan faydalanarak tesbit etmiş, bunlar içinde en vaidkâr ve ümitli olanlarını belirlemiş bulunuyordu. Her yaz Elmadağı, Ayaş, Kızılcahamam, Ürgüp ve Samandağı gibi kazı yerlerine gider, burardan bol malzeme ile döner, vakit kaybetmeden bunları incelemeye koyulur, bulduklarını biyometri ve modern paleontoloji metotları yardımıyla dikkatle inceler, sonuçlarını neşrederdi.

Bulduğu malzeme arasında birçok paleolitik alet ve filden küçük kemirici hayvanlara kadar çeşitli hayvan kalıntıları bol bol mevcuttur. Bulduğu fosiller, birçoğu zamanımızda artık yaşamayan, türleri ve hattâ cinsleri sönmüş bulunan memeli hayvanları ihtiva etmektedir. Bu kalıntılar evrimsel paleontoloji bakımından ve paleo-biyoloji yönünden büyük ilgi çektiği gibi, bu fosiller, içinde raslandıkları tabakalar hakkında buldukları bölgelerin jeolojik durum ve problemlerini en dar özel vasıflarıyla ve hassas bir şekilde aydınlatma imkânlarını vermek bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Evrım teorisi çerçevesi içinde insanlığın en eski tarihini aydınlatma yolunda önemli araştırmalar yapmış ve orijinal görüşler ileri sürmüş olan Muzaffer şenyürek böylece, bu çalışmalarıyla, bir taraftan da Türkiye jeolojisinin ilmî bir şekilde incelenmesi işini emin adımlarla ilerletmekte ve toprak altı servetlerimizin sistemli bir şekilde araştırılmasına ışık tutan jeoloji incelemelerine çok verimli bir kılavuzluk vazifesi görmekte idi.

Muzaffer şenyürek'in bulduğu fosiller içinde onu en çok sevindirenleri arasında Elmadağı'nda bulduğu hiyena bakiyelerini, yine Elmadağı çevresinde Gökdere'de bulduğu bir kılıç dişli kaplana ait alt ve üst çeneleri, Ankara ve Eskişehir bölgelerinde bulduğu nesli sönmüş fillere ait çene ve baş aksamını, ve dağ keçisi ailesinden bulduğu kalıntıları sayabiliriz. Son kazı mevsiminde Ankara civarında Yassıören'de bulduğu bir antropoid maymun azı dişi onu bilhassa sevindirmişti. Fakat maalesef bu keşif üzerindeki etüdünü bitirip yayımlamak kendisine nasip olmadı.

Bulduğu fosil hayvanlar arasında, daha önce örnekleri ile karşılaşılmamış yeni türleri temsil etmeleri dolayısıyla en çok önem verdiği üç fosile eşinin ve hocaları Hooton ile Romer'in adlarını vermiştir. Bunlardan birincisi bir ceylân türüdür (*Gazella eleanorae* şenyürek). Hooton adı ile adlandırdığı fosil porsuk nevinden küçük bir et yiyici (*Promephtis hootoni* şenyürek), Romer'in adını verdiği fosil ise kılıç dişli bir kaplandır (*Epimachairodus romeri* şenyürek).⁶

Muzaffer şenyürek 1946 yılında takriben bir buçuk yıllık bir süre tekrar Amerika'da bulunmuş, Washington'da Smithsonian Institute'da, New York şehrinde American Museum of Natural History'de ve Cambridge şehrinde Peabody Museum'da fosil primatlar üzerinde önemli araştırmalar yapmıştır.

Muzaffer şenyürek'in ilmî ve ciddî araştırmalarının sonuçlarını teşkil eden yayımlarının sayısı takriben sekseni bulmakta ve hattâ geçmektedir. Bu yayımların çoğu Türkçe ve İngilizce olarak, bir kısmı sadece İngilizce ve bázıları da sadece Türkçe olarak çıkmıştır. Bu neşriyatı, şenyürek'in birinci sınıf bir ilim adamı olarak milletlerarası bir ün kazanmasını temin etmiştir.

⁶ Muzaffer şenyürek, *The Pontian Ictitheres From the Elmadağ District*, Ankara 1960, s. 3.

Yayımlarına yabancı dillerdeki ilmî neşriyatta birçok referanslar bulunduğu gibi, ihtisası sahasına giren önemli buluşların ilmî değerlendirilmesinin yapılması için de birkaç defa kendisine müracaat edilmiş olması kendisinin milletlerarası bir otorite olarak tanındığını sarih bir şekilde gösterir.

Irak'ta American Archeological Expedition ile Irak Eski Eserler Umum Müdürlüğü adına ve Ralph Solecki başkanlığında yapılan bir kazıda bundan takriben 70.000 yıl öncesine ait bir iskelet bulunmuş, bunu incelemek üzere Muzaffer Şenyürek Bağdat'a davet edilmiştir. Bunun üzerine, 1956-1957'de bir ay kadar bir zaman için Bağdat'a gitmiş ve Şanidar Çocuğu adı verilen bu paleolitik iskelet hakkında ilmî raporunu yazmıştır. Muzaffer Şenyürek'in tesbit ettiğine göre, iskeletin ait olduğu çocuk muhtemel olarak kızdı ve günümüz standartlarına nazaran takriben dokuz aylıktı. Fakat hakikî yaşının bundan biraz daha az olması ihtimal dahilindedir. İskeletin on altı dişinden on beşi süt dişi, bir tanesi ise henüz çıkmamış bir daimî üst sol büyük azı dişidir. Süt dişlerinin de sadece bâzıları çıkmış durumdadır. Bu fosil çocuk Neandertal ve *Homo sapiens* vasıflarının her ikisini de kendisinde toplamaktadır.

Pennsylvania Üniversitesi'nden Rodney Young'ın başkanlığında yapılan Gordion kazısında büyük bir tümülüs içinde bulunan ve kiral Gordios'a ait olduğu tahmin edilen bir iskeletin incelenmesi işi de Muzaffer Şenyürek'e tevdi edilmiştir. Muzaffer Şenyürek iyi muhafaza edilmiş durumda olan pelvis ile kafatasından, iskeletin bir erkeğe ait olduğunu, kafatası dikişlerinden, yaşının 60'ı biraz geçtiğini, boyunun 159 santimetre olduğunu ve iskeletin diğer özelliklerini tesbit etmiştir.

Güney Afrikalı meşhur paleontolog Profesör R. Broom'un gönderdiği on dört diş mulajı üzerinde Muzaffer Şenyürek'in Güney Afrika'nın Pretoria şehrinde yayımlanmış olan *The Dentition of Plesianthropus and Paranthropus* adlı önemli yazısı da bu münasebetle zikredilebilir. Aynı gurup fosillerin Güney Afrika'daki yeni buluntuları, 1955-1956 yıllarında, bu konuda daha önceki etüdünün bir devamı olarak incelenmek üzere Muzaffer Şenyürek'e gönderilmiştir. Şenyürek bu etüdünü henüz neşredmeden hayata gözlerini yumdu.

İlk on dört mulaj üzerine daha 1941'de yayımlanmış olan mezkûr yazısında Muaffer Şenyürek, Güney Afrika'da bulunmuş olan Aus-

tralopitehçus, Plesianthropus ve Paranthropus cinslerinin, birçok mütehassısların bunlara maymun nazariyle baktığı bir sırada, insana yakın olduğunu göstermiştir. Dart, Broom ve Şenyürek'in vardıkları bu netice paleoantropologların ekserisi tarafından kabul edilmiş bulunmaktadır.

Ordinaryüs Profesör Doktor Şevket Aziz Kansu, Şenyürek'in bu etüdü hakkında şöyle demektedir: "Şenyürek'in fosil primatlardan *Plesianthropus transvaalensis* Broom ve *Paranthropus robustus* Broom'un dişleri üzerine olan raporu insanlığın kaynaklarına ve binaenaleyh beşer paleontolojisine ait ehemmiyetli bir tetkiktir. Bu etüd aynı zamanda insanın orta pliyosen devrinde neşet ettiği hakkında yeni bir nazariye ortaya koymaktadır. Yani bu yeni tetkike göre insan bundan dört beş milyon sene evvel neşet etmiştir. Bu zaman bildiğimiz vakıaları ve pleistosen tabakalarında fosil insanların yayılışlarını izah için kâfi bir müddettir."⁷

Primatlarla *Homo sapiens*'in evrim çerçevesi içindeki münasebetleri vesilesiyle, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler* adlı kitabında, aynı yazar, dört jenealojik diyagram vermektedir. Bunlardan biri Dubois tezini, ikincisi çeşitli tabiiyecilerin tezini, üçüncüsü Boule'ün tezini, dördüncüsü de Şenyürek'in tezini temsil etmektedir. Böylece, Muzaffer Şenyürek'in, bu alandaki etüdları ile, insan evriminin ana problemlerini temsil eden kalbur üstü tezler arasında yer almış olduğunu görüyoruz.⁸

Muzaffer Şenyürek'in bir ilim adamı olarak milletlerarası şöhretini şu küçük misal de güzel bir şekilde gösterir. Birleşik Amerika üniversitelerinden birinde bir antropoloji dersinde verilen test usulü bir imtihandaki kısa sorulardan biri Muzaffer Şenyürek hakkında imiş. Bu sorunun sorulması gösteriyor ki Muzaffer Şenyürek adını antropoloji ile ünsiyet kazanmak isteyen herkesin bilmesi gerekmektedir. Nitekim, Londra Üniversitesi'nden Mallowan, Seton Lloyd'in *Early Anatolia* adlı kitabına yazdığı önsözde, Muzaffer Şenyürek'ten

⁷ Muzaffer Şenyürek, *Cenubi Afrika'da Keşfedilen Fosil Plesianthropus ve Paranthropus Cinslerinin Dişlerinin Tetkiki*, Şevket Aziz Kansu tarafından yazılmış önsöz, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Araştırmaları* 1940-1941, numara 26, İstanbul 1941.

⁸ Şevket Aziz Kansu, *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler*, c. 1, 1946, resim 30, ayrıca s. 174.

“antropoloji sahasında mümtaz bir Türk otoritesi” diyerek bahsetmektedir.⁹

1952 yılında Cezair’de toplanan milletlerarası jeoloji kongresinin bir komisyona hazırlattığı *Les Préhominiens et les Hommes Fossiles* adlı kitapta¹⁰ Tanca Adamı hakkındaki bilginin önemli bir kısmı Muzaffer Şenyürek’in araştırmalarının sonuçlarına dayanmaktadır. Konu ile ilgili birçok diğer eserlerde de Muzaffer Şenyürek’in bu çalışmalarına temas edilmektedir.

Profesör Doktor Kılıç Kökten’in Antalya’da Karain Mağarasında bulunduğu iki fosil diş Muzaffer Şenyürek tarafından incelenerek bunun Neandertal adamına ait olduğu tesbit edilmiştir. Şenyürek’in bu incelemesinin sonucu *Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karain Kazısında Bulunan İki Fosil Dişe Dair Kısa Ön Rapor* adlı yazısıyla *Bellekten*’de¹¹ Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bu buluş da gerek Anadolu’nun en eski sakinleri ve gerekse genel olarak bu konudaki bilginin zenginleşmesi bakımından önemli bir buluş olduğu gibi, böylece yurdumuzda ilk Neandertal bakiyesinin mevcudiyetinin tesbitiyle de karşılaşmaktayız.

*A Note on the Teeth of Meganthropus Africanus Weinert from Tanganyika Territory*¹² adlı yazısında Muzaffer Şenyürek Afrika’da Tanganyika’da bulunmuş olan ve Weinert ile Remans tarafından Meganthropus cinsinden sayılmış bulunan fosil kalıntıların Cava’da bulunmuş olan bu cinse ait örneklerle uygun olmadığını göstermiş ve bir üst çene parçası ile temsil edilen bu fosile *Paranthropus africanus* adını vermiştir. Bu konu ile ilgili görüşler üzerinde de, ayrıca, bâzı diğer tadiller teklif etmiş ve yeni görüşler ortaya atmıştır. Şenyürek’in bu görüşleri meslekdaşları arasında müspet bir şekilde karşılanmıştır.

Muzaffer Şenyürek’in etraflı bir şekilde incelediği konular arasında dişler birinci plânda olarak zikredilebilir. Muzaffer Şenyürek dişler üzerinde büyük otorite olarak tanınmaktadır. Bu uzmanlık dalına onun büyük bir önem vermiş olduğu da söylenebilir. Çünkü diş zamanın aşındırıcı tesirlerine en çok mukavemet eden bir organdır. Bu sebeple fosil olarak zamanımıza intikali ve kazılarda bulun-

⁹ Londra 1956, s. XV.

¹⁰ Cezayir 1953, s. 256-257.

¹¹ Cilt 13, 1949, s. 833-836.

¹² *Bellekten*, c. 19, 1955, s. 1-54.

ması ihtimali en büyük olan bir vücut kısmıdır. Muzaffer ise, bu konudaki derin ihtisası sayesinde, bir tek diş de balsa bundan çıkarılabilecek sonuçları salâhiyetle tayin edebilmek durumundaydı.

Muzaffer Şenyürek daimî dişlerin çıkış sırası ile akıl dişlerinin çıkış zamanı bakımlarından antropoidlerde ve dördüncü zaman başında yaşamış insanlarla günümüz insanları arasında ve yine Anadolu'nun kalkolitik ve bakır çağı sakinleri ile bugünkü halkı arasında etraflı kıyaslamalar yapmış ve bu bakımlardan farklar tesbit etmiştir. Bu problemlerin büyük öneminin aşikâr olmasına rağmen böyle kıyaslamaların daha önce sistemli olarak yapılmamış olduğuna Profesör Vallois işaret etmektedir.¹³

Teferruatlı bir şekilde incelediği konular arasında Anadolu'nun eski sakinlerinin fizik tipleri, ömür süreleri, iskeletlerinde görülen patolojik durumlar ve diş aşınmalarının yaşla olan münasebetleri gibi problemler de önemli bir yer işgal eder.

J. C. Trevor, birçok tanınmış otoritelerin verdikleri diş ölçülerini nasıl aldıklarını açıklamadıklarını söylemekte, istisnalar arasında Muzaffer Şenyürek'i de zikretmektedir.¹⁴ Von Königswald, Schuman, ve Brace de bu konularla ilgili araştırmalarında Muzaffer Şenyürek'in yayımladığı ölçüleri kullanmayı tercih etmişlerdir.¹⁵ Schuman ile Brace bu hususta Muzaffer Şenyürek'in ölçülerini noksansız olmaları dolayısıyla mukayese için esas aldıklarını ifade etmişlerdir.¹⁶

Bu gibi ifadeler bize Muzaffer Şenyürek'in araştırmalarında kullandığı metotların sağlamlığı hakkında sarih bir fikir vermektedir. Muzaffer Şenyürek, vardığı sonuçların statistik metotları yardımıyla değerlendirilmesi hususuna da daima dikkat eder ve statistik metotlarındaki yenilikleri günü gününe takip etmek için büyük ihtimam sarf ederdi.

¹³ *L'Anthropologie*, c. 60, sayı 5-6, 1956, s. 539.

¹⁴ C. B. M. Mc Burney, J. C. Trevor, ve L. H. Wells, *The Hauer Pteah Fossil Jaw*, *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, c. 83, kısım 1, 1953, s. 77.

¹⁵ G. H. R. von Königswald, *Remarks on the Lower Canine of Plesianthropus Transvaalensis Broom*, *Special Publication of the Royal Society of South Africa*, Cape Town 1948, s. 161; von Königswald, *Bemerkungen zu "Dryopithecus Giganteus Pilgrim, Eclogae Geologicae Helveticae*, c. 42, sayı 2, 1949, s. 516; E. L. Schuman ve C. L. Brace, *Metric and Morphologic Variations in the Dentition of the Liberian Chimpanzee, Comparisons With Anthropoid and Human Dentitions*, *Human Biology*, c. 26, sayı 3, 1945, s. 245, 247-250.

¹⁶ Schuman ve Brace, aynı yazı, s. 254.

Muzaffer Şenyürek Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde Paleoantropoloji Kürsüsünü, insan paleontolojisi ve primatoloji konuları nüvesi etrafında sahanın en modern görüş açısı ve zihniyeti ile geliştirmek için kısa fakat çok verimli akademik hayatı boyunca âzami derecede gayret etmiştir. Öğretim ve araştırmaları tamamen müspet ilim anlayışı ile bağdaşacak şekilde yöneltilmiş olan bu kürsünün Batı Avrupa'da ve Amerika'daki örnekler arasında dahi az raslanan bir seviyede olduğunu tereddütsüz olarak ifade etmek yerinde olur. Ölümüne kadar Muzaffer Şenyürek yurt hizmetine ve ilim hizmetine hazırladığı bu kürsü için harcadığı büyük emekler neticesinde bir doçent, bir öğretim görevlisi ve bir doktor asistan yetiştirmeye muvaffak olmuştur.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Paleoantropoloji Kürsüsü bu değerli elemanların en kıdemli olan ikisinden şimdilik faydalanamamak durumundadır. Bunların yokluğu sırasında Muzaffer Şenyürek öğrencilerin yetişmelerinde herhangi bir aksama olmaması için kürsünün aşağıda gösterilen bütün derslerinin öğretimini bizzat üzerine almış bulunuyordu. 1961-1962 ders yılında verdiği dersler şunlardı :

I.-IV. s6mester 6ğrencileri i7in kiş s6mesterinde: 1) Primatlar, 2) Fosil insanlar, 3) Genel paleoantropoloji. Aynı s6mesterler 6ğrencileri i7in, yaz s6mesterinde: 4) Fosil memeli hayvanlar ve primatlar, 5) Genel paleoantropoloji. VI.-VIII. s6mester 6ğrencileri i7in kiş s6mesterinde: 6) Primatların odontolojisi, 7) Evrim, 8) Australopithecinae ve Prehominienler, 9) Pliyosen, d6rd6nc6 zaman memelileri, 10) Fosil antropoidler. Aynı s6mesterler 6ğrencileri i7in, yaz s6mesterinde: 11) Neandertal adamı, 12) Fosil Prosimienler ve fosil Cercopithecidae, 13) Yakın-Doğuda bulunan fosil insan kalıntıları.

Âni 6l6m6n6n doğurduğu fevkalâde g67 durum ancak ki7rs6 doçent ve 6ğretim g6revlisinin vazifeleri başına d6nmeleri ile kısmen telâfi edilebilir ve ki7rs6 ancak bu suretle tekrar Muzaffer Şenyürek'in kurduğu gelenek ve istikametteki bir gelişme yoluna girebilir.

Hoca olarak Muzaffer Şenyürek'in ana vasıfları, konusuna b6y6k hâkimiyeti dışında, bir taraftan gayet dinamik oluşu, diğer taraftan da 6ğrencilerine karşı Őekkat hisleriyle meşbu bulunuşuydu. Dershane kapısından i7eri girişi ile ki7rs6ye ge7ip derse başlaması arasında saniye fevt etmeyişi 6ğrencilerinin dikkatini 7eken bir vasfi

idi. Diğer taraftan, öğrencilerinin karşılaştıkları her güçlüğü bertaraf eder, bütün istekleri ve dertleri ile yakından ilgilenir, ders saatlerini tanzimde tamamen öğrencilerin ihtiyaçlarını gözönüne alır, öğrencilerine karşı itimat hisleri besler, imtihanlarda başarılarından not esirgemezdi. Memur bâzı öğrencileri olduğu zaman derslerini akşam saat yedi buçukta bitmek üzere geç saatlere aldığına müteaddit defalar şahit oldum.

Muzaffer Şenyürek çok zaman cumartesi ve pazar günleri öğleden sonra da Fakülte'deki odasına gelir, geç saatlere kadar çalışırdı. Evinde de sabahın erken saatlerine kadar çalışır, çok sevdiği kedisi Pars da çalışma masasının üzerinde kendisine arkadaşlık ederdi. Eşi Nur Şenyürek Muzaffer'in yazılarını daktiloda büyük bir ihtimamla yazar, prova tashihlerinin büyük bir kısmını üzerine almaya vakit ayırır, bu suretle onun çalışma temposunun hızlanmasında ve zamanının değerlenmesinde ona önemli yardımda bulunurdu.

Bütün bu hummalı çalışmaları arasında Muzaffer Şenyürek mubalâğalı bir ölçüye kaçmamakla beraber sosyal faaliyette bulunur, resmî davetlere ölçülü bir zaman ayırmaktan başka sevdiği kimselerle sık sık buluşurdu. Çok mükrimdi. Evinde misafiri eksik olmazdı. Bu sebeple evdeki çalışmaları çok zaman geç saatlerde başlardı. Muayyen radyo programlarını kaçırmaz, çok gazete okur, okuduklarını ve dinlediklerini tafsilâtiyle hatırlar ve günün meseleleri üzerinde konuşmaktan hoşlanırdı. Fakülte işlerinde çok faal bir rol oynardı. Fakülte arkadaşlarının ve memurlarının samimî sevgi, saygı ve itimadını celbetmişti.

1950 yılında Profesör ve 1958 yılında ordinaryüs profesör olan Muzaffer Şenyürek, Aralık 1959'dan Haziran 1961 tarihine kadar Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekanı idi. Dekanlık süresi dahil, Fakülteyi beş yıl Üniversite Senatosunda temsil etti. Dört yıl kadar bir müddet de Fakülte Yönetim Kurulu üyesi idi. Fakülteyi UNESCO Türk Millî Komitesinde 1954'ten ölümü gününe kadar temsil etti. 1955'ten ölümüne kadar da UNESCO Yönetim Kurulu üyesiydi.

Muzaffer Şenyürek 1948 yılında Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi ve ölümüne kadar üst üste birkaç defa Kurum Basımevi Yönetim Kurulu üyesi oldu. Tarih Kurumu'nun en faal üyeleri arasındaydı. Muzaffer Şenyürek aynı zamanda muhtelif yerli ve yabancı ilim cemiyetlerinin de üyesi ve Congrès International des Sciences Préhisto-

riques et Protohistoriques'in daimî konsey üyesiydi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile Türk Tarih Kurumu'nu müteaddit milletlerarası antropoloji kongrelerinde temsil etti ve Wenner Gren Foundation For Scientific Research'ın 1952 yılında New York'ta tertiplediği Milletlerarası Simpozyum'a Amerika dışında davet edilen yirmi dokuz mütehasstan biri olarak katıldı.

Muzaffer Şenyürek hayvanları ve hususiyle et yiyicileri çok severdi. Daha doğrusu umumiyetle hayvanlara karşı bir bağlılığı, hattâ zaafı vardı. Ehlî olmayan hayvanlar arasında porsuğu ısrarla methettiğini birkaç defa işittim. Evrim teorisine Harvard'daki ilk günlerinden itibaren büyük bir hürmet hissi taşır, bu teoriye candan inanırdı. Hayvanlara beslediği sevginin tabii bir neticesi olarak, Hayvanları Koruma Derneği'nde üyeydi; bu derneğin çalışmasından sitayişle bahsettiğini de hatırlarım.

Ölümünden aşağı yukarı bir ay önce pazar gününe raslayan çok sıcak bir Ağustos günü Fakülteye gelmişim. Odama çıkarken yolüstü Muzaffer'e uğradım. Kendisini iyi bir iş yapmış olmanın huzuru içinde gördüm. Az önce Fakülteye geldiğinde, sıcaktan bunalıp gölgelik bir yere sığınmak isterken Fakültenin giriş kapısı civarındaki büyük camlardan birine çarparak sersemleyip düşmüş küçük bir kuşla karşılaşmış. Kuşa su verip onu canlandırdıktan sonra yeşillikler arasına salıvermiş, kuşun biraz sonra kendi kuvvetiyle uçup gittiğini görerek ferahladıktan sonra da odasına çıkıp çalışmaya başlamıştı.

Muzaffer Şenyürek denince gür bir enerji kaynağı, çok çalışkan, çok hareketli, karar, inisiyatif, ve sebat sahibi, kafası dinamo gibi çalışan bir insan gözümün önünde canlanır. Fikirleri daima sarıh, ifadesi daima direkt, kısa, ve özlüydü. Bulanık fikirden, dolambaçlı ifadeden onda eser yoktu. Paraya para olarak değer vermezdi. Eli açıktı ve iyilik yapmaktan son derece zevk alırdı. Açık ve tok sözlüydü. İki yüzlülükten ve maddi menfaat hesaplarından daima uzak kaldı. Şahsî hiçbir serveti yoktu ve ardında tek dikili ağaç bırakmadan hayata gözlerini yumdu.

İlme inanmış, hayatını ilme hasretmişti. Atatürk inkılâp ve ülkülerine tam bir sadakat duygusu içinde ve akademik mesleği ve ihtisas branşı yoluyla kendini vatan hizmetine vermişti. Düşüncelerinde hâkim unsur müspet ilim zihniyetiydi. Kendisinde taassuptan

eser yoktu. Paleoantropolojinin incelikleri kadar müspet ve objektif görüşleriyle de genç dimağlara ışık tutardı. Davranışlarının temelindeki sarîh prensiplerden biri de millî gururuydu.

23 Eylül 1961 cumartesi akşamı Adana'dan bindiği Türk Hava Yollarına ait Tay uçağının, çok yağmurlu bir havada ve Ankara şehrinin ışıkları görüldükten sonra, Esenboğa Hava Meydanı'na inişe hazırlanırken Etimesut civarında Karanlıktepe'ye çarpması neticesinde Muzaffer Şenyürek ebedî olarak aramızdan ayrılmış bulunuyor. Hatay'da Samandağı'nda Türk Tarih Kurumu ile Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi adına yaptığı bir kazıdan dönmekteydi. İlim uğruna ve memleket uğruna vazife başında öldü.

Mümkün mertebe az vakit kaybetmek için uçak yolculuğunu daima tercih ederdi. Esasen uçaklarla çok ilgilenirdi ve çeşitli uçak tipleri hakkında teferruat bilgisine sahipti. Türk Hava Yollarına da itimadı vardı. Sağlığında her işinde sürat prensipi hâkimdi. Ölümü de bu tempoya ayak uydurdu. Uydurdu ama sırtımıza da bir bıçak gibi saplandı.

Muzaffer'in vakitsiz ölümü, yakınları, mensup olduğu akademik çevre, ve candan bağlı olduğu memleketi kadar, ilim dünyası için de telâfisi imkânsız bir kayıptır. Nur içinde yatsın.

Ord. Prof. Dr. MUZAFFER ŞENYÜREK'İN YAYIMLARININ
LİSTESİ¹⁷

- Cranial Equilibrium Index, *American Journal of Physical Anthropology*, c. 24, No. 1, 1938, s. 23-41.
- Pulp Cavities of Molars in Primates, *American Journal of Physical Anthropology*, c. 25, No. 1, 1939, s. 119-130.
- Fossil Man in Tangier, *Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology*, Harvard University, c. 16, No. 3, 1940.
- The extension of Neanderthal Man into North Africa, *Man*, c. 40, No. 153, Londra 1940, s. 128.

¹⁷ Bu bibliyografyanın 1958'e kadar olan kısmı ile yukarıdaki yazının bâzi teknik teferruatını hazırlarken Muzaffer Şenyürek için hazırlanmış ordinaryüslük jüri raporundan faydalandım. Burada sunulan bibliyografyada ufak tefek bâzi noksanların bulunduğunu söyleyebilirim.

- Kan Grupları ve Irk, *Ülkü*, c. 15, sayı 90, Mart 1940, s. 498-502.
- The Dentition of Plesianthropus and Paranthropus, *Annals of the Transvaal Museum*, c. 20, Kasım 3, Pretoria 1941, s. 293-302.
- Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki, A Craniological Study of the Copper Age and Hittite Populations of Anatolia, *Belleten*, c. 5, No. 19, 1941, s. 219-253.
- Cenubî Afrika'da Keşfedilen Fossil Plesianthropus ve Paranthropus Cinslerinin Dişlerinin Tetkiki, Study of the Dentition of the South African Fossil Genera, Plesianthropus and Paranthropus, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji ve Etnoloji Araştırmaları Yıllık Çalışmaları Dergisi* 1940-1941, sayı 1, 1941, s. 503-522.
- Biyolojik ve Kültürel Veraset, *Yurt ve Dünya*, c. 1, sayı 5, 1941, s. 39-43.
- Ankara Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 2, No. 2, 1944, s. 345-348.
- Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 2, No. 2, 1944, s. 349-352.
- Paleontoloji'nin Işığında İnsan Evrimi, Evolution of Man in the Light of Paleontology, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 4, No. 3, 1946, s. 277-295.
- The Multiplicity of Foramina Mentalia in Human Mandible from the Copper Age of Anatolia, *Nature*, c. 157, Londra 1946, s. 792.
- Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Maşat Höyük Kazısından Çıkarılan Kafataslarının Tetkiki, Study of the Skulls from Maşat Höyük, Excavated Under the Auspices of the Turkish Historical Society, *Belleten*, c. 10, No. 38, 1946, s. 231-254.
- A Note on the Duration of Life of the Ancient Inhabitants of Anatolia, *American Journal of Physical Anthropology*, N.S., c. 5, No. 1, 1947, s. 55-56.
- (Kitap tanıtma yazısı): The South African Fossil Ape-Men: The Australopithecinae, By R. Broom and G. W. H. Schepers (with a preface by Field Marshall J. C. Smuts), Transvaal Mus. Mem., No. 2, Pretoria, 272 pp., 18 plates, 1946, *American Journal of Physical Anthropology*, N.S., c. 5, No. 3, 1947, s. 375-377.
- Truva Civarında Kumtepe'de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not, A Note on the Skeletons From Kumtepe in the Vicinity of Troy, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 7, No. 2, 1949, s. 295-304.

- Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karahöyük Kazısından Çıkarılan Kafataslarının Tetkiki, Study of the Skulls From Karahöyük, Excavated Under the Auspices of the Turkish Historical Society, *Belleten*, c. 13, No. 49, 1949, s. 1-20.
- Anadolu'nun Eski Sakinlerinde Taurodontism, The Occurrence of Taurodontism in the Ancient Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 13, No. 50, 1949, s. 215-227.
- Anadolu'nun Eski Sakinlerinde Büyük Azı Dişlerinin Aşınması, The Attrition of Molars in the Ancient Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 13, No. 50, 1949, s. 229-244.
- Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Karain Kazısında Bulunan İki Fosil Dişe Dair Kısa Ön Rapor, A Short Preliminary Report on the Two Fossil Teeth From the Cave of Karain, Excavated Under the Auspices of the Turkish Historical Society, *Belleten*, c. 13, No. 52, 1949, s. 833-836.
- Alaca Höyük'de Bulunan Üç Kafatasına Dair Bir Not, A Note on the Three Skulls From Alaca Höyük, *Belleten*, c. 14, No. 53, 1950, s. 57-84.
- Larisa Civarında Höyücek'de Yapılan Sondaj, The Test Excavation at Höyücek, in the Vicinity of Larisa, *Belleten*, c. 14, No. 55, 1950, s. 487-503. (H. Gültekin, E. Şenyürek ve A. Dönmez ile birlikte).
- Büyük Güllücek'de Bulunan Kalkolitik Çağa Ait Bir Muharibin İskeletinin Tetkiki, Study of the Skeleton of a Chalcolithic Age Warrior from Büyük Güllücek, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 8, No. 3, 1950, s. 269-310.
- A Study of the Human Skulls from Polatlı Höyük, *Anatolian Studies*, c. 1, 1951, s. 63-71.
- Two Cases of Premature Suture Closure Among the Ancient Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 15, No. 58, 1951, s. 247-262.
- A Note on the Human Skeletons in the Alaca Höyük Museum, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 9, No. 1-2, 1951, s. 43-61.
- Gökdere (Elmadağı) Fauna'sına Dair Bir Not, A Note on Gökdere (Elmadağı) Fauna, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 9, No. 1-2, 1951, s. 63-73.

- Şeyh Höyük İskeletleri, The Skeletons From Şeyh Höyük, *Belleten*, c. 4, No. 60, 1951, s. 431-445. (S. Tunakan ile birlikte).
- The Longevity of the Chalcolithic and Copper Age Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 15, No. 60, 1951, s. 447-468.
- Fluctuation of the Cranial Index in Anatolia, From the Fourth Millenium B.C., to 1200 B.C., *Belleten*, c. 15, No. 60, 1951, s. 593-632.
- Trigonid-Talonid Height Relation Indices of the Permanent Lower Molars of Primates, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 9, No. 4, 1951, s. 458-474.
- A Study of the Dentition of the Ancient Inhabitants of Alaca Höyük, *Belleten*, c. 16, No. 62, 1952, s. 153-223.
- The Dentition of the Chalcolithic and Copper Age Inhabitants of Anatolia, Part I, A Morphological Study of the Permanent Lower Molars of the Chalcolithic and Copper Age Inhabitants of Anatolia, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 10, No. 1-2, 1952, s. 57-77.
- A Study of the Human Skeletons From Kültepe, Excavated Under the Auspices of the Turkish Historical Society, The Skeletons From the Excavation Season of 1948, *Belleten*, c. 16, No. 63, 1952, s. 323-343.
- A Study of the Pontian Fauna of Gökdere (Elmadağı), South-east of Ankara, *Belleten*, c. 16, No. 64, 1952, s. 449-492.
- Southwest Asia, *International Directory of Anthropological Institutions*, New York 1953, s. 79-88.
- A Note on a New Species of Gazella From the Pontian of Küçük Yozgat, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 11, No. 1, 1953, s. 1-16.
- A Reappraisal of "An Appraisal of Anthropology Today", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 11, No. 1, 1953, s. 105-108.
- A Study of the Pulp Cavities and Roots of the Lower Premolars and Molars of Prosimii, Ceboidea and Cercopithecoidea, *Belleten*, c. 17, No. 67, 1953, s. 321-365.
- Küçük Yozgat'da Bulunan Gazella Capricornis Rodler ve Weit-hofer'e Ait Bir Boynuz, A Horn-core of Gazella Capricornis

- Rodler and Weithofer Found at Küçükoyzgat, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, c. 4, No. 2, 1953, s. 141-145.
- List of Localities of Mammalian Fossils of Pontian Age in the Vilâyet of Kayseri, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 11, No. 2-4, 1953, s. 171-176.
- Horn-cores of Oioceros From the Pontian of Küçükoyzgat, *Belleten*, c. 17, No. 68, 1953, s. 459-473.
- A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe, *Belleten*, c. 18, No. 69, 1954, s. 1-25.
- A Study of a Skull of Promephtis From the Pontian of Küçükoyzgat, *Belleten*, c. 18, No. 71, 1954, s. 279-315.
- A Study of the Remains of Samotherium Found at Taşkınpaşa, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 12, No. 1-2, 1954, s. 1-32.
- A Note on the Long Bones of Chalcolithic Age From Yümüktepe, *Belleten*, c. 18, No. 72, 1954, s. 519-522.
- A Study of the Remains of Crocuta From the Küçükoyzgat District, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c. 12, No. 3-4, 1954, s. 29-74.
- A Note on the Teeth of Meganthropus Africanus Weinert From Tanganyika Territory, *Belleten*, c. 19, No. 73, 1955, s. 1-54.
- A note on the Long Bones of Chalcolithic Age From Şeyh Höyük, *Belleten*, c. 19, No. 74, 1955, s. 247-270.
- A Review of the Order of Eruption of the Permanent Teeth in Fossil Hominids, *Belleten*, c. 19, No. 76, 1955, s. 407-444.
- Pontien Çağda Ankara Civarında Yaşamış Olan Bir Ceylân Türü, *Türk Coğrafya Kurumu Yayınları*, sayı 2, 1955, s. 67-72.
- Order of Eruption of the Permanent Teeth in the Chalcolithic and Copper Age Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 20, No. 77, 1956, s. 1-28.
- Anadolu'nun Kalkolitik ve Bakır Çağı Sekenesinde Üçüncü Büyük Azı Dişlerinin Çıkış Zamanı, The Time of Eruption of the Third Molars in the Chalcolithic and Copper Age Inhabitants of Anatolia, *Belleten*, c. 20, No. 78, 1956, s. 201-212.

- The Excavation of a Cave Near the Village of Mağracık in the Vilâyet of the Hatay, *Anatolia*, c. 1, 1956, s. 81-85. (E. Bostancı ile birlikte).
- A Short Review of the Anthropology of the Ancient Inhabitants of Anatolia, From the Chalcolithic Age to the End of the Hittite Empire, Seton Lloyd'un *Early Anatolia* adlı kitabında bir fasıl, Londra 1956, s. 205-209.
- The Extension of Neanderthal Man Into North Africa, *Actes du IVe Congrès International du Quaternaire*, II, Roma 1956, s. 656.
- İrk Mefhumu ve UNESCO'nun bu Konudaki Çalışmalarına Kısa Bir Bakış, *Kültür Dünyası*, Ankara 1956.
- A New Species of Epimachairodus From Küçükyozgat, *Belleten*, c. 21, No. 81, 1957, s. 1-60.
- The Skeleton of the Fossil Infant Found in Shandidar Cave, Northern Iraq, *Anatolia*, c. 2, 1957, s. 49-55.
- The Duration of Life of the Chalcolithic and Copper Age Populations of Anatolia, *Anatolia*, c. 2, 1957, s. 95-110.
- A Further Note on the Palaeolithic Shanidar Infant, *Anatolia*, c. 2, 1957, s. 111-121.
- Büyük Güllücek'te Bulunan İnsan İskeleti, The Human Skeleton Found at Büyük Güllücek, H. Koşay ve M. Akok'un *Büyük Güllücek Kazısı* adlı yayımında, Ankara 1957.
- Adaptive Characters in the Dentition of *Crocota Eximia* (Roth and Wagner), Together With a Survey of the Finds of *Crocota* in Anatolia, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, No. 122.
- Hatay Vilâyetinde Prehistorya Araştırmaları, Prehistoric Researches in the Hatay Province, *Belleten*, c. 22, No. 86, 1958, s. 147-166. (E. Bostancı ile birlikte).
- Hatay Vilâyetinin Paleolitik Kültürleri, The Palaeolithic Cultures of the Hatay Province, *Belleten*, c. 22, No. 86, 1958, s. 171-210. (E. Bostancı ile birlikte).
- Hatay Vilâyetinde Yeni Araştırmalar, New Researches in the Hatay Province, *Belleten*, c. 22, No. 87, 1958, s. 443.
- Kültepe'de Asur Ticaret Kolonisi Sakinleri Arasında Görülen bir Trepanation Vakası, A Case of Trepanation Among the Inha-

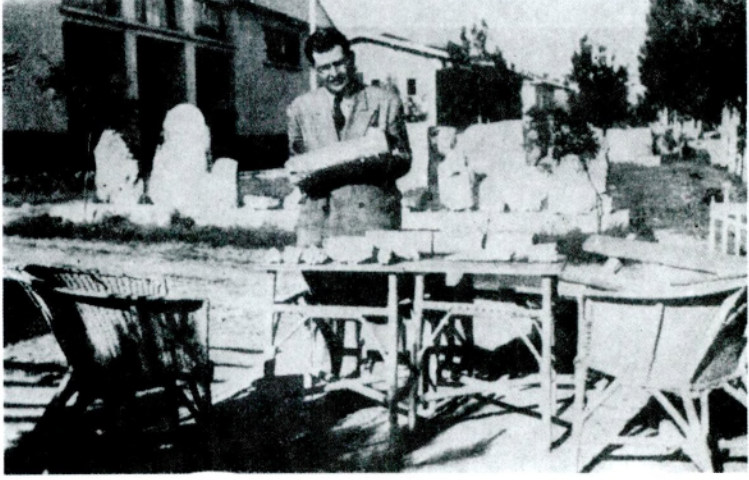
- bitants of the Assyrian Trading Colony at Kültepe, *Anatolia*, c. 3, 1958, s. 49-52.
- 1958 Yılında Samandağ Yakınında Bir Mağarada Yapılan Sondaj, Test Excavations Made in a Cave in the Vicinity of Samandağ in 1958, *Anatolia*, c. 3, 1958, s. 57-70.
- Antalya Vilâyetinde Öküzini'nde Bulunan Bir İnsan İskeletinin Tetkiki, A Study of A Human Skeleton Found in Öküzini in the Province of Antalya, *Belleten*, c. 22, No. 88, 1958, s. 465-516.
- UNESCO'nun Irk Konusundaki Yayınlarına Toplu Bir Bakış, *UNESCO Haberleri*, seri III, No. 2, 1958, s. 6-7.
- Anadolu'nun Eski Sakinlerinin Ömür Süresi, *UNESCO Haberleri*, seri III, No. 11, 1958, s. 3-4.
- Tıklı Mağara'nın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not, A Note on the Palaeolithic Industry of the Plugged Cave, *Belleten*, c. 23, No. 89, 1959, s. 1-44.
- A Study of the Deciduous Teeth of the Fossil Shanidar Infant, A Comparative Study of the Milk Teeth of Fossil Men, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları*, No. 128, 1959.
- The Relative Size of the Permanent Incisors in the Suborder Anthropoidea, *Anatolia*, c. 5, 1960, s. 47-85.
- Ankara Üniversitesinde Muhafaza Edilen Fosil Fil Kalıntılarına Dair Bir Not, A Note on the Remains of Fossil Elephants Preserved in the University of Ankara, *Belleten*, c. 24, No. 86, 1960, s. 693-698.
- The Pontian Ictitheres From the Elmadağ District, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları*'ndan, 1960.
- Altındere'nin Üst Aşöleen Endüstrisi, The Upper Acheulean Industry of Altındere, *Belleten*, c. 25, No. 98, 1961, s. 149-198.
- Nükleüs Olarak Kullanılan Bir El Baltası, A Hand-Axe Used as a Nucleus, *Belleten*, c. 25, No. 98, 1961, s. 307-312. (E. Bostancı ile birlikte).
-

Muzaffer Şenyürek aile ocağında

Muzaffer Şenyürek kazı yerinde

Muzaffer Şenyürek kazı alanında

Muzaffer Şenyürek kazı çevresinde bir gezi sırasında

Muzaffer Şenyürek Fakültedeki çalışma odasında

TÜRK TARİH KURUMU'NUN ÜÇ BÜYÜK KAYBI

Türk Tarih Kurumu 1961 yılının son aylarında yeniden üç değerli üyesini daha kaybetmek bahtsızlığına uğradı.

Kurum'un 21 yıllık Başkanı, büyük fikir ve devlet adamı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay 19 Ekim 1961 perşembe günü İstanbul'da tedavi edilmekte olduğu Ortaköy Şifa yurdunda karaciğer kanserinden hayata gözlerini kapadı. Kurucular Meclisinin çalışmalarına katılmış ve 15 Ekim seçimlerinde İstanbul'un Kadıköy bölgesinden Cumhuriyet Senatosuna üye seçilmiş olan Günaltay'ın bu beklenmedik ölümü memleket ölçüsünde bir üzüntü yarattı.

Türk Tarih Kurumu çok değerli Başkanının hâtırası için bir armağan kitap çıkarmaya karar verdi.

* * *

VI. Türk Tarih Kongresinden iki gün önce İstanbul'da rahatsız bulunan eşini kaybetmiş olan Türk Tarih Kurumu'nun ilk Başkanı ve "Trakya'da Millî Mücadele" adlı değerli eserin yazarı Tevfik Bıyıklıoğlu da 23 Kasım 1961 perşembe günü Ankara'da aylık muayenesini yaptırmak üzere gittiği Mevki Hastahanesinde bir kalb kırızı sonunda aramızdan ayrıldı.

Tevfik Bıyıklıoğlu, 1961 yazının başında görevli bulunduğu Genelkurmay Harb Tarihi Dairesi Tarih baş yazarlığından ayrılmış ve bütün vaktini "Anadolu'da Millî Mücadele" adını vereceği eserini hazırlamaya ayırmıştı. Yıllardanberi bu konuyu inceleyen, bütün belgeleri toplayan Rahmetli, üç-dört yılda bu eseri bitirebileceğini umuyordu. Kurtuluş savaşının başından sonuna kadar içinde bulunan, Mudanya mütarekesi ve Lozan konferansı müzakerelerine askerî müşavir olarak katılan, uzun yıllar Atatürk'ün genel sekreterliğini yapan Bıyıklıoğlu, kurtuluş savaşı tarihini yazacak olanların en yetkilisi idi.

Türk Tarih Kurumu Yönetim Kurulu Tevfik Bıyıklıoğlu için de bir armağan kitap çıkarmak kararını almış bulunmaktadır.

* * *

Aralık ayının başında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde dersini vermekte iken bir beyin kanaması geçiren Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyelerinden Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç da tedavi edilmekte olduğu Haseki hastahanesinde 22 Aralık 1961 cuma günü dünyaya veda etti.

Henüz 63 yaşında ve en verimli çağında bulunan Mükrimin Halil Yınanç, yıllarca emek verdiği Anadolu'nun fethi tarihini tamamlamadan öldü. Buna Türk tarihi bakımından ne kadar üzülssek azdır. Rahmetli Yınanç, Anadolu Selçukluları tarihini en iyi bilen, onun bütün kaynaklarını elden geçirmiş olan nadir bilim adamlarımızdan biri idi.

Belleten'in gelecek sayılarından birisinde rahmetli arkadaşımızın bilim hayatını canlandıran bir yazıyı bulacaksınız.

Dans les derniers mois de l'année 1961 la Société d'Histoire Turque a eu la grande douleur de perdre trois de ses membres éminents.

Le Professeur Ordinarius ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, le distingué penseur et grand homme d'Etat, qui fut président de la Société pendant vingt et un ans, est décédé le jeudi 19 Octobre 1961, à la clinique Şifa Yurdu d'Ortaköy, İstanbul, des suites d'un cancer du foie

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY avait été membre de l'Assemblée Constituante et ensuite élu sénateur du district de Kadıköy, İstanbul, aux élections du 15 Octobre dernier.

Sa mort inattendue a été douloureusement ressentie dans tout le pays.

La Société d'Histoire Turque a décidé de publier un volume consacré à la mémoire vénérée de son regretté Président.

*

TEVFIK BİYİKLIOĞLU, le premier en date des présidents de la Société d'Histoire Turque et auteur de l'excellent ouvrage sur la Lutte nationale en Thrace, qui avait dû aller précipitamment à İstanbul deux jours avant l'ouverture du VIe Congrès d'Histoire, à cause du décès de son épouse, nous a quittés, le jeudi 23 Novembre 1961, à la suite d'une crise cardiaque qui l'emporta au moment où l'en procédait à l'Hôpital Militaire d'Ankara à un examen médical qu'il faisait faire mensuellement.

En été dernier, TEVFIK BİYİKLIOĞLU avait quitté son poste d'historiographe en chef de la section d'Histoire Militaire de l'Etat-Major Général, pour consacrer tout son temps à l'élaboration de l'ouvrage qu'il comptait intituler: "La Lutte Nationale en Anatolie". Il s'y préparait depuis des années et avait amassé à cet effet une quantité considérable de documents. Il comptait mener à bien ses travaux dans trois ou quatre ans.

BİYİKLIOĞLU était la personne la plus qualifiée pour accomplir cette tâche, ayant personnellement pris part à la Guerre de l'Indépendance, des débuts jusqu'à la fin, participé à titre de conseiller militaire aux pourparlers d'armistice de Mudanya et à la Conférence de Lausanne et occupé longtemps le poste de Secrétaire général d'Atatürk.

La Société d'Histoire Turque a pris la décision de célébrer aussi par un volume spécial la mémoire de TEVFIK BİYİKLIOĞLU.

*

Le Professeur Ordinarius MÜKRİMİN HALİL YINANÇ, qui avait subi au début de Décembre 1961 une attaque d'hémorragie cérébrale pendant qu'il faisait son cours d'Histoire à la Faculté des Lettres d'İstanbul, est décédé, le vendredi 22 Décembre 1961 à l'hôpital Haseki où il avait été transporté.

MÜKRİMİN HALİL YINANÇ, qui venait d'avoir soixante trois ans et avait atteint la période la plus féconde de sa carrière, nous a quittés sans avoir pu terminer son Histoire de la conquête de l'Anatolie, à laquelle il s'était voué depuis longtemps. L'histoire de la Turquie subit ainsi une perte que l'on ne saurait assez déplorer. Le regretté était un des rares savants connaissant dans ses coins l'histoire des Seldjoukides anatoliens et ayant eu en mains toutes les sources de cette histoire.

Nos lecteurs trouveront dans un des prochains numéros de BELLETEN un article mettant en relief la carrière scientifique de notre ami défunt.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

MACİT GÖKBERK, *Felsefe Tarihi: İlkçağ Felsefesi, Renaissance Felsefesi, 17. yüzyıl Felsefesi, 18. yüzyıl Aydınlanma Felsefesi, Kant ve Alman İdealizmi.*— İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları 927.— İstanbul 1961.

1 — Yurdumuzda Felsefe Tarihini Yunanlılardan yeni zamanlara kadar kavrayan eserlerin sayısı pek büyük değildir. Hele çeviri olmayıp doğrudan doğruya bir Türk yazarı tarafından kaleme alınmış olanları, yok denecek kadar azdır. Onun için, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Profesörü Dr. Macit Gökberk'in bu kere yayınlamış olduğu Felsefe Tarihi, bu bakımdan gerçek bir boşluğu doldurmaktadır. Macit Gökberk'in kitabı karşımıza iddiasızca çıkmaktadır. Yazarın, kısa Önsözünde bildirdiği gibi eser, Edebiyat Fakültesinde 15 yıldan beri verdiği dersler değerlendirerek, bir ders kitabı olmak üzere, meydana getirilmiştir.

Üstünkörü bir göz gezdirmeden bile hemen anlaşılmalıdır ki, uzun öğretim yıllarının başışladığı görgü eserin her yerinde kendini göstermektedir : Çünkü sistemli bir şekilde düzenlenmiş, öğretiler ve filozoflar, daima felsefe sorunlarının gelişmesi gözönünde bulundurulurak birbirine bağlanmış ve çok açık bir dilde açıklanıp eleştirilmiştir.

2 — Kitabın incelenmesine daha fazla girişmeden önce, dil sorunu üstünde durmak gerekir : Açık söyleyelim, Türk dilinin son yıllarda yaşadığı devrimin biz filozoflar üstünde etkisi pek az olmuştur. İstanbul'da bulunan birkaç değerli genci bir yana bırakırsak, felsefecilerimiz, dilin arıklanmasına - başka deyimle, kendine gelmesine - karşı direnmektedirler. Takındıkları bu olumsuz durumu anlamak kolay : Onlarca, yeni dil felsefe kavramlarını karşılayacak durumda olmadığı gibi, bu dilde felsefe üstüne herhangi bir ciddi metin yazılamaz; onun için bunlar eski dilde karar kılmaktadırlar.

Oysaki Türkçe -hele son onbeş yirmi yıldan beri- durmadan hızla gelişmektedir. Gençlerin pek çoğu - hemen hemen hepsi- yeni dilde yazıyor, yazmakla kalmayıp denediği yeni formlarla bu gelişmede pay-alıyor. Bu gidişle felsefeci, direncine devam ederse, bir kuşak sonra kimsenin anlıyamadığı bir dil konuşacak ve yazacak, zaten pek az yaygın olan etkisi büsbütün azalacak, hiç inecektir.

Demek ki, bir bakıma problemler üstüne bir konuşma (discours) olan felsefenin dil gelişiminde aktif payı olması zorunludur.

Felsefeyi yeni dil gelişimine sürüklemesi gereken çok önemli bir neden daha var : Felsefeyi dile getirememekten korkup eski dili kullanan felsefeci, gerçekte, büyük bir yanılmaya dalmıştır; daha iyi dediği eski dil, İzmirli İsmail Hakkı'lar, Naim'lerden sonraki kuşakta, konusuna daha uygun olmak şöyle dursun, tersine, çok tutarsız, çok zavallı bir hale düşmüş ve bu elverişsizliği yüzünden birtakım karışıklıklara, aslında hiç olmıyan, sadece bizim öğretim sistemimizde görülen çift-

anlamlara yol açmıştır. Yalnız kavramlardan bir iki örnek alalım : Cause ile rai-son'un, possible ile contingent'in birbirine karışması, Leibniz'in doğru anlaşılmasına, Anschauung ile intuition'un karışması, Kant'ın doğru anlaşılmasına engel olmuştur (Bu örneklerden uzun bir liste çıkarılabilir). Demek oluyor ki problem, eski felsefe dilinde direnmek ya da bunun karşısında yenisini kullanmak değil, gerçekte var olduğu öne sürülemeyecek olan felsefe dilini, günümüzün canlı olan biricik Türk dilinin içinde *kurmaktır*.

Sonra, kavramları yeni dilden seçip onları kullanmakla iş bitmez. Asıl ödev, yeni dilde felsefeye konuşmak ve yazmaktır. Son zamanlarda birkaç felsefe yazısı okuduk. Bunlarda övülmeye değer bir iyi niyet görüyoruz. Ancak, bunların yaptıkları, sadece, eski cümle yapısında eski kavramı kaldırıp yenisini koymak olmuş. Bu davranışın yeni dilde yazmak olmadığı besbellidir.

Macit Gökberk, önsözünde, kitabın Türkçenin gelişmesine uygun yazıldığını bildiriyor. Bu doğrudur, ama bu alçak-gönüllü, sade ve kısa cümle, hakikatin gerisinde kalmaktadır. Çünkü yeni dil, kavram bakımından olsun, cümle bakımından olsun, yurdumuzda ilk defa, bu ölçüde bir konuda, bu kadar büyük bir başarı ile denenmiştir. Cümlelerin yapısı, yeni dil anlayışına uygundur; dil ap-açıktır. Problemler, derinliğini yitirmeden, sadelikle betimlenmiştir. O kadar ki kitap, yepyeni bir felsefe üslubunun ilk büyük örneklerinden sayılabilir.

Dil çok açıktır dedik. Ancak pek az yerde, kolay anlaşılammaktadır (Örneğin, sa. 27, Elea'lı Zenon'la ilgili son sözler). Bu da, gelişmekte olan bir dilde yazmanın güçlükleri gözönünde tutulursa, kolayca anlaşılır ve hoş görülür.

3 — Felsefe tarihlerinin ortak diye vasıflandırabileceğimiz bir derdi vardır : Kimi eseri, filoloji'den gelen biri kaleme almış, onun için kitabında matematik-tabiata bilimine dayanan düşünce kötü yazılmıştır. Kimi de, bunun tersi, matematikçi bir felsefecinin kaleminden çıkmış olduğundan, filoloji - tarih ile ilgili sorunlar hafif geçmiştir. Kimi idealisttir, onun için felsefe tarihi sürecini, uzun düşünce savaşılarından sonra idealizmin zaferi olarak anlatır vb...

Macit Gökberk, kitabı bu gibi kusurlardan uzak tutmayı bilmiştir. Eserde her kurama, her öğretilere hakkını vermek için, bir sözcükle, objektif kalmak için, çok uğraşmıştır.

4 — Öğretilerle filozofların, felsefe sorunları gözönünde bulundurulmuş birine bağlandığını kısaca söylemiştik. Gerçekten felsefe, eserde Yunanistan'da doğuşundan başlayıp Hegel'e kadar giden bir düşünce ve kültür serüveni gibi betimlenmiştir. Bu arada, siyasal tarih ile kültür tarihi arasındaki paralellığe dikkati çekmekle (sa. 10, 11 dev.) sosyal ortamın bütünü içinde felsefenin aldığı yere haklı olarak işaret edilmektedir.

5 — Yunan felsefesi ile Hellenizm-Roma felsefesi, felsefe tarihlerinde klâsikleşmiş bölümlere ayrılmıştır. Bu bölümlerin konuları, bütün eserde olduğu gibi, genel olarak, çok güzel açıklanmaktadır.

Ancak, bizce, Platon'da Sophistes gibi diyaloglarda raslanan ve âdeta Aristoteles'i hazırlar gibi görünen realist görüş biraz daha derinleştirilebilir, örneğin, o sırada baş gösteren ve Aristoteles kategorilerini hatırlatan ontolojik kategoriler üzerinde biraz olsun durulabilirdi.

Aristoteles mantığı, kısa olmakla birlikte, çok derli toplu anlatılmıştır.

Epikuros ile eski Stoa okullarının, Kyrene ve Kinik okulları gibi Küçük Sokrates-çilerle olan bağlantılarının belirlenmiş olması, Karneades gibi, felsefe tarihlerinin birçoğunda ihmal edilen önemli bir düşünür üstünde uzunca durulmuş olması, çok yerindedir.

Buna karşılık, mantık tarihinde büyük yeri olan, Stoa mantığının kurucusu sayılan Chrysippos üstünde yeter ölçüde durulmamış, sonra, kitabın birkaç yerinde, pek büyük etkisi bakımından, tabii olarak, sözü geçmiştir; olan Yeni-Platonculuk daha derine giden bir açıklamaya yeğdi.

6 — Ortaçağ felsefesine bir bölüm ayrılmamış, ama, önsözde belirtildiği gibi, Renaissance felsefesiyle yapılan karşılaştırmalarla bu eksik biraz olsun giderilmeye çalışılmıştır. Ancak, eksik gene de kalmaktadır; çünkü, âdeta banal bir hakikattir ki, Renaissance ile Yeniçağ düşünürlerini anlamak için çoğu zaman Ortaçağa başvurmak gerekir ki bu olaya, kitabın birçok yerinde işaret edilmektedir.

Bu arada, düşünüş üstünde etkisi pek büyük olmuş olan Protestanlığın anlaşılması bakımından çok önem taşıyan, genel olarak, Hıristiyan kültür acununun ilk kurucularından sayılan Augustinus'a daha geniş bir yer vermek gerekirdi.

Yazar Ortaçağ felsefesini kısa olsa da gene açıklamak gerektiğini pek âlâ kavramıştır; çünkü Renaissance felsefesi ile yapılan karşılaştırmanın sonuna Ortaçağ felsefesinin bir de özetini koymuştur.

7 — Renaissance'ı ele alan bölümler de, genel olarak, ancak övülebilecek niteliktedir. Ve yurdumuzda Renaissance düşünüşü üstüne bu uzunluk, bu sistemlilik, bu ciddilikle ilk duran, bu eserdir.

Ancak, Montaigne'in yeri, Humanist'ler arasından çok, Pierre Charron'un yanında, şüpheciler arasındadır.

Galilei'de ise, ilkin matematikle ifade edilmiş bir varsayımdan söz edilmekte, sonra varsayımın deneyimle kontrol edildiği bildirilmektedir. Bu, doğrudur. Yalnız, bu şekilde anlatılınca, Galilei bir türlü idealist olur. Oysa ki Galilei bir olayı ölçülebilir öğelerine ayırdıktan sonra bu öğelerle bir matematik fonksiyon kurmaktadır; işte deneyim ile kontrolü gereken varsayım bu matematik fonksiyondur, bunu da elde etmek için gene deneyim gereklidir.- Yazar, bunu da kısaca yazmış (sa. 230 aşağı ve dev.) ama ilk anlatışına ek olarak koymuş; böylece Galilei, birbirinden biraz ayrı iki parçada ayrı ayrı açıklanmış oluyor.

8 — 17. yüzyıl felsefesine giriş, çok güzel bir özettir. Descartes, pek az sayıda sayfaya sığdırılmış olmakla birlikte, pek dolgun ve sistemlidir. Bilimde Descartes ile bir çok noktalarda karşıt bir durumda bulunan, Descartes'tan çok Galilei'ye yakın olan Pascal'ın modern axiomatique'in habercisi olduğu üstünde durulmayı iyi olurdu.

Spinoza'nın sisteminde pek büyük bir önem taşıyan modus öğretisi övgüye değer bir sistemlilikle yazılmıştır. Leibniz için de aynı diyebiliriz.

Ancak, Leibniz'de Macit Gökberk -yukarıda kısaca dokunduğumuz gibi-yurdumuzda yer etmiş bir âdete uyarak, contingent'i tesadüfi- mümkün ile karşılamaktadır. Bunun önemli yanlış anlamalara yol açacağı besbellidir. Çünkü possible-

mümkün, *kendisi* çelişki taşıyamıyandır; böylece zorunlu da contingent de mümkün'ün içine girer; oysa ki, zorunlunun bir basamak aşağıda karşıtı olan contingent, *çelişmeli* çelişki teşkil etmemendir. $2 \times 2 = 4$ de "yarın sabah güneş doğacak" da mümkündür, ama birincisi zorunlu, ikincisi contingent'tir. Felsefe terimleri arasına girmiş ve kullanılmaya başlanmış olan *olumsal*'la contingent karşılanmış olsaydı çok iyi olurdu.

Bir de, Leibniz'in, (Türkçeye çevrilmiş ve Klâsikler Serisinde, Metafizik üzerine Konuşma-Fransız Klâsikleri 162'nin arkasında çıkmış olan) *Meditationes de cognitione, veritate et ideis* başlıklı küçük yazısı, apaçık olarak Descartes'a karşı bir polemik yazısıdır. Yazının bu açıdan da ele alınması, Descartes-Leibniz bağlantıları bakımından yerinde olur.

9 — Aydınlanma felsefesi, bir giriş ile Teorik Problemler, Pratik Problemler bölümleri içinde toplanmıştır. Pek keskin bir düşünür olmamakla birlikte düşünüş ve kültür tarihinde büyük önemi olan Locke'a uzun bir bölüm ayrılmış olması, memnurlukla kaydedilmeğe değer. Çünkü bu sayede, ikinci niteliklerin subjektifliği, doğuştan düşünceler vb. gibi yeniçağın merkeze aldığı kaygılar çok iyi kavranabilmektedir.

Bütün aydınlanma felsefesi, kitabı karakterlendiren açıklık ve sistemlilikle yazılmıştır. Bu arada Leibniz'in aydınlanmacılığı üstünde biraz daha durulabilirdi. Buna karşılık, Thomasius gibi, gereği gibi değerlendirilmemekte olan, hele yurdu-muzda hemen hemen hiç bilinmeyen bir filozofa yer ayrılmış olması, çok doğrudur. Böylece Alman aydınlanmasının kavranmasında önemli bir öge belirtilmiş oluyor.

10 — Kant ve Alman İdealizmi, ayrı bir bölümün konusudur. Bütün Kant felsefesi, 30 sayfaya sığdırılmış, ama üzerinde söylenecek önemli ve varsa hepsi, heryerdeki açıklık ve toplulukla söylenmiştir. Kant'tan hemen sonra gelen, Schleiermacher, Jacobi gibi Kant'çılar arasında K. L. Reinhold'un da adının geçmesi ve etkenliği üstünde kısa da olsa bir açıklama verilmesi da övgüye değer. Öyle sanyoruz ki Reinhold'u yazılı olarak ilk anan Türk felsefecisi, Macit Gökberk'tir.

Fichte ile Schelling'in, hele sonuncusunun İdentität felsefesinin çok iyi temellendirildiğini görüyoruz. Hegel'e ayrılan parçaya gelince, bu, derli toplu olmakla birlikte, bize kitabın başka bölümlerine yapı bakımından uygun bir "exposé" olmaktan çok, sistemli bir özet gibi gelmektedir.

11 — Kitabın sonuna konmuş olan bibliyografya, Alman dilinde yazılmış başlıca felsefe tarihi eserlerini kapsamaktadır. Bunlar arasında, biri Ernst von Aster'in, öbürü Walther Kranz'ın olmak üzere, Türkçeye çevrilmiş iki kitap da vardır. Adları geçen büyük filozofların kendi eserlerinin okunması önsözde salık verildiği gibi, çok yerde alt-notlarda belirli kaynaklara "atıf" lar vardır.

Bibliyografyada Burnet gibi, Bréhier, Rivaud... gibi İngiliz, Fransız felsefe tarihçilerinin adlarının geçmemesi dikkati çekmektedir. Yazar herhalde, eserinin ders kitabı karakterini düşünerek, daha geniş bir bibliyografya vermemeyi gerekli bulmuş olacaktır.

12 — Düşüncelerimizi toplamak istersek şöyle diyebiliriz : Prof. Dr. Macit Gökberk'in Felsefe Tarihi, iyi tasarlanmış, dikkatle plânlanmış, problemleri hemen hemen her yerde sıkı sıkıya kavrayan, üstelik yeni dil gelişimine katılmakla kalmayıp onda etken olarak pay-alan bir dilde yazılmış, başarılı bir eserdir.

Yukarıda sıralamış olduğumuz eksiklerin hiçbiri, eserin değerini azaltacak nitelikte değildir. Bu gibi eksiklerden büsbütün arıklanmış felsefe tarihi kitabı yüzünde yoktur.

Eser, bir ders kitabının taşınması gereken bütün iyi vasıfları taşımaktadır: Doğru bilgi verme, açıklık, sistemlilik. Ama eser, gerçek değerinden ötürü, öğrenimin çerçevesini aşmaktadır. Onu yalnız Üniversite öğrencilerine değil, baş-vurma kitabı olarak, kültür sorunları üstüne çalışan her aydına; felsefe bilgisini genişletmek, düzene koymak isteyen her kimseye salık verebiliriz.

N. HIZIR

Wüstenfeld-Mahler sche Vergleichungs- Tabellen, zur muslimischen und iransichen Zeitrechnung, mit Tafeln zur Umrechnung orient-christlicher Ären. Dritte verbesserte und erweiterte Auflage der "Vergleichungs-Tabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechnung", unter Mitarbeit von JOACHIM MAYR, neu bearbeitet von BERTOLD SPULER. Wiesbaden 1961. Deutsche Morgenländische Gesellschaft in Kommission bei Franz Steiner G.m.b.h. 90 + 19 s. 1 cetvel 4°

Dr. Ferdinand Wüstenfeld'in 1854' de ilk defa 1300 Hicret yılına kadar olmak üzere Leipzig'de yayımladığı, Dr. Eduard Mahler'in 1887'de 1300-1500 yıllarına ait cetvelleri de ek olarak tertip ve neşretmek suretiyle tamamladığı "Vergleichungs-Tabellen der muhammedanischen und christlichen Zeitrechnung" 1961 de yeni bir hüviyet ve mükemmeliyette olarak bu konu ile meşgul olanların istifadesine tekrar arz edilmiş bulunuyor. Üçüncü ve genişletilmiş olan ve İslâm âleminin kullandığı Hicrî tarihten başka İran ile Şark-Hıristiyan kavimlerinin kullandıkları tarihlere ait karşılaştırma cetvellerini de ihtiva eden bu yeni basım, bilhassa Osmanlı Malî Tarihine ait vukufiyle tanınan rahip Joachim Mayr'ın işbirliğini de sağlıyan ünlü Şarkiyatçı Profesör Bertold Spuler tarafından altı bölüm halinde tertip olunmuş ve zenginleştirilmiştir. Dizgi, kâğıt, sahife bağlama, baskı ve cilt teknikleri bakımından da modern kitap endüstrisinin başarılı ve zevkli bir örneğidir.

Eserin birinci bölümüne ayrılan 31 sahifesi 1926' da yine Dr. Eduard Mahler tarafından bir bütün olarak yayımlanan bu cetvellerin ikinci baskısındaki şekli aynen muhafaza etmekte ve o metinde gözden kaçmış bazı yanlış dizilmiş rakamlar da düzeltilmiş bulunmaktadır. 1500 Hicret yılına tekabül eden 2076/2077 Milâdî yılına kadar Hicrî yıllarda her Arabî ayın ilk gününün rasladığı Milâdî tarihi ayı, gün sayısı ve adı ile (990 senesi 16 Ramazanına kadar Julian ve 17 Ramazan 990 dan itibaren Gregoryen takvimine göre) gösteren bu cetveller, ilgililerce bilindiği ve bu konuda tarafımızdan tertip edilen "Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu"na da esas teşkil ettikleri için, üzerinde fazla durulmaya lüzum görülmemiştir.

Kitabın ikinci bölümü (S. 33-36) Türk Malî yılına ayrılmıştır. Selekus tarihine dayandırılan ve İstanbul'un fethi tarihi olan 857 Hicret yılından başlatılan bu cetveller, 1087 malî senesine kadar yıl başları Eylül ve 1088 den 1342'ye kadar olanların yıl başları Mart olmak üzere iki safhalı olarak tertip edilmiştir. Yalnız 36 ıncı sahifedeki izahatta Türkiye'de Gregoryen takvimine uygun ay günlerinin kullanılmasına başlanma tarihi olarak gösterilen 1.3.1917 nin karşılığı Hicrî 7.5.1335 olacak yerde yanlışlıkla 7.5.1345 gösterilmiş ve senelerin Milâdî tarihe göre sayılmasının, daha doğrusu Gregoryen takvim usulünün tamam olarak kabulü mebde

de 1 Ocak 1926 olduğu ve karşılığı Hicrî 16.6.1344 bulunduğu halde bu tarih 1 Ocak 1927 olarak kaydolunmuş ve karşılığı 26.6.1345 olacağı yerde 26.8.1345 gösterilmiştir. Bunların birer zühul olduğu şüphesizdir.

Kitabın üçüncü bölümünde de (S. 37-40) İranlıların kullandıkları tarihlere ait çevirme cetvelleri yer almış bulunmaktadır. Bunlardan A tablosu 1-1397 Yezdigird (=Tarih-i Fûrs-i Kadîm) yıllarının yılbaşı, 1 Ferverdîn (Nevruz) olmak üzere Julian takvimine göre Milâdî sene başı karşılıklarını; B tablosu 1-1000 Celâlî yıllarının yine Nevruzla başlayan Julian Milâdî sene başı karşılıklarını; C tablosu senenin kaçıncı gününün İran takvimine göre ayların hangi gününe düştüğünü; D tablosu ise yılın gün rakamlarının *adi* veya *Artkyl* (kebise) olduklarına nazaran Julian takvimine göre ayların hangi günlerine tesadüf ettiklerini göstermektedir. Ayrıca cetvellerin kullanılmasında gözönünde bulundurulacak hususlar da sahife altı notları halinde verilmiştir.

Eserin dördüncü bölümüne gelince (S. 41-85) A-H büyük harfleriyle işaretlenmiş sekiz nevi cetvel veya formüllerden teşekkül etmekte ve genel olarak Şark takvimlerine tahsis edilmiş bulunmaktadır. A1 ve A2 cetvelleri Hicrî yılların hafta günlerine göre başladıkları güne uyularak diğer aylarının hangi tarihlerinin hangi günlere rastladığını ve bunların 120 yıllık devrî senelere göre de durumlarını göstermektedir. C. cetveli Julian takvimi tarihlerinin Gregoryen takvimine göre müteakbil ay ve gün tarihlerini vermektedir.

D cetveli bazı yılları onüç aylık Kopt ve Habeş takvim yıllarının Julian tarihine göre karşılıklarını bulmak için tertip olunmuştur.

E cetveli de halen İran'da kullanılmakta olan ve Hicretî mebdede almış bulunan güneş yılı aylarıyla günlerinin Gregoryen takvimine göre hangi ayların hangi günlerine rastladığını göstermektedir. F cetvelinden de bu takvimin 1304-1363 Hicrî güneş yıllarının hangi Milâdî yıllara tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

G Cetveli 1 yılından başlayarak Milâdî senelerin Bizans, Selçuk, İskender ve Habeş takvimlerinde hangi senelere denk düştüğünü vermekte, ayrı bir sütunda da Paskalya Pazarının rastladığı Mart veya Nisan gününü belirtmektedir. 52 inci sahifeden itibaren İskender takvimine ayrılan sütun 5776 Kopt tarihinin birinci yılından başlayarak devam etmekte, 57 inci sahifede de 551 Milâdî yılından itibaren ayrı bir sütun halinde Ermeni takvim seneleri birden itibaren başlamaktadır. 75 inci sahifede başlayan 1583 tarihinden sonraki karşılıklarda Paskalya Pazarı Gregoryen takvimine göre de ayrıca gösterilmiş ve bu cetvel 2099 Milâd yılına kadar devam ettirilmiştir. H1 cetveli ay isimlerinin Süryanca, Arapça, Türkçe, Lehçe, Çekçe, Ukraynaca ve Rusca karşılıklarını, H2 cetveli Kopt ve Habeş ay adlarıyla bunların rastladıkları Milletlerarası takvim aylarıyla tarihlerini, H3 cetveli ise yeni İran takvimindeki ayların aynı suretle tekabül ettikleri ay ve tarihleri göstermektedir.

Kitabın beşinci bölümünü de, Joachim Mayr tarafından tertip edilmiş bulunduğu tasrih edilen ve takvim ilmi ile ilgili ve her biri kendi konusunda değerli 28 esere ait bir bibliyografya teşkil etmektedir. 1655-1959 yılları arasında bu konuda yapılmış kalbur üstü eserleri bir araya toplayan bu listenin, bazı noksanlarına temas etmek yerinde olacaktır. Gerçi bunlardan bir kısmının Türkçe, Yugoslavca,

Rumence veya Arapça oluşu dolayısıyla müellif tarafından incelenememiş ve değerlendirilememiş olması akla gelebilirse de, Batı dilleriyle yayımlanmış bulunanlarının ve listede yer alanlar kadar önemli bulunanların —Listenin tanzimine şayet başka iltizamî bir görüş hâkim olmamış ise— müellifin bilgisi dışında kalmış olduğuna hükmetmek yerinde olur. Böyle bir liste ancak Ahmet Cevdet, Ahmet Muhtar, Ahmet Şakir Paşa'larla Mısırlı Mahmut Paşa Felekî ile İbrahim İsmet El-Felekî'nin, A. Bacolla, H. G. Cattenoz, E. Cavaignac, V. Grumel, Mihail Guboğlu, B. Richmond, Sir Wolseley Haig, Mehmet Kantardzic ve S. H. Taquizado'nun, hepsi kendi alanlarında değerli ve bu konuyu aydınlatan ve tamamlayan eserlerini de ihtiva etmekle daha tam ve mükemmel bir hal alırdı kanaatindeyim.

Kitabın altıncı kısmı metin dışında cilde bağlı ayrı ve cetveller üzerinde çalışılırken birlikte kullanılmıya elverişli olarak tertip ve tabedilmiş bulunan "Kitabı kullanma yolları ve formüller" kısmıdır ki, eserin pratik değerini arttırmakta ve ayrıca İngilizce, Fransızca ve Rusca birer özet ile birlikte basılmış bulunmaktadır. Bu özetlerin Türkçe, Arabca, Farsca, İspanyolca, İtalyanca tercümelerinin de bu kısma eklenmeleri, kitabın pratik değerini artırma bakımından, gelecek baskısında sağlanırsa isabetli olur kanısındayım.

Eserin baş tarafında iç kabına yapıştırılmış bir cep içindeki sürgülü cetvel ise, bilhassa eserin birinci kısmında yalnız ayların ilk günleri olarak verilmiş olan karışıklara göre hesaplanacak müteakip günleri hiç bir zihni ameliye ve yorgunluğa yer bırakmadan gözle görebilmek ve her hangi bir yanlışla düşülmemek için yapılmış bir yardımcıdır ki, lüzumu ve önemi hiç bir suretle tartışma konusu edilemez.

Bu çok zengin ve faydalı yardımcı eseri, Şarkiyat sahasında çalışanlara kazandıran naşir Profesör Bertold Spuler'i, Alman Şark Tetkikleri Cemiyeti ile tâbi Franz Steiner müessesesini, Türk, tarihçileri adına candan tebrik etmeyi, en azından, bir ödev bilmekteyim.

FAİK REŞİT UNAT

KİTAPLARDAN HABER

FRANZ ALTHEIM, *Geschichte der Hunnen*, Dritter Band: Kampf der Religionen – in Zusammenarbeit mit Ruth Stiehl, mit Beiträgen von Konstantin G. Ceretelli, Norbert Reiter, Erika Trautmann-Nehring und Walter Wüst – Walter de Gruyter und Co, Berlin 1961. VIII + 322 s.

Tanınmış bilgin Franz Altheim'in bu eserinin şimdiye kadar 2 cildi çıkmıştı. Dinlerin savaşını ele alan üçüncü cildi de artık çıkmıştır. Yukarıda adları geçenlerin yardımıyla meydana gelmiş olan bu 3. cildin içindekiler şunlardır : Önsöz; Giriş; Birinci kitap: Dinlerin savaşı; İkinci Kitap : Geç Sasanî çağı; Üçüncü kitap : Nestoriler ve Sasaniler. —İlâveler : Hindistan'da Got'lar (?). Orta Hind epigrafisi üstüne bir araştırma raporu (Walter Wüst). Rabban Şauma'nın Batıya seyahatü 1287—1288. Modern Asur diyalekt'lerinin karşılaştırmalı Fonetigi (Konstantin G. Ceretelli). Bugünkü Nestori'ler hakkında haberler (Ruth Stiel). Açıklama.

Zeyiller : Birinci, ikinci, üçüncü ciltlere zeyiller. —Birinci ve ikinci ciltlere ait Doğru-Yanlış cetvelleri. —Resimler (Erika Trautmann-Nehring). —Tarih ve Filoloji İndeksleri (Franz Altheim).

AHMAD IBN YAHYÂ IBN AL-MURTADÂ, *Die Klassen der Mu'taziliten* (herausg. Susanna Divald-Wilzer). Bibliotheca Islamica; im Auftrage der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft herausgegeben von Hellmut Ritter und Albert Dietrich. Band 21., Beirut. Imprimerie Catholique. —In Kommission bei Franz Steiner Verlag G.m.b.H. Wiesbaden 1961.

Bu kitap, Ahmed ibn Yahya ibn al-Murtadâ'nın "Tabakat-ı Mu'tazile"sinin Arabça aslının edisyonudur. Başında Susanna Divald-Wilzer'in Almanca bir uzun girişi bulunmaktadır. Bu girişte ilkin Mu'tazila akımı üzerine esaslı ve kritik bilgi verilmektedir. Bundan sonra, eserin muhtevası üzerinde durulmakta; son olarak da, Arabca metnin tespiti için hangi el-yazmaların kullanıldığı bildirilmektedir. Kullanılmış olan beş el-yazmasından biri, Topkapu Sarayı Ahmed III'tendir. Metni çıkartan, bu kritik edisyonu elde etmek için nasıl çalıştığını uzun uzadıya bildirmektedir.

Atlas of the Arab World and the Middle East, With an introduction by C. F. Beckingham. Djambatan. Amsterdam 1960-72 s.

Bu tarihî coğrafya atlasının içinde şu haritalar vardır : Orta-Doğu ve Arab dünyası : Fizik-politik harita. İklim, tabii bitkiler, nüfus yoğunluğu (kesafeti), halk,

Hava yolları, madenler. —Kuzey Afrika ve Orta-Doğu : XIX. yüzyılın ikinci yarısı. İkinci Cihan Savaşının arefesinde Suudî Arabistan'ın büyümesi. —Şehir plânları : Mekke, Bağdat, İstanbul, Ankara. —Yerleşme tipleri. —Kuzey-Batı Afrika : Fizik-politik harita. Memleket âdetleri, madenler, Marakeş, Cezayir, Tunus. —Libya : Fizik-politik harita. Mısır, Birleşik Arab Cumhuriyetinin Güney bölgesi : Fizik-politik harita. Tahıllar, Madenler ve Endüstri. —Nil bölgesi : Sudan. —Yakın Doğu : Suriye, Birleşik Arab Cumhuriyetinin Kuzey bölgesi ve Lübnan. —Ürdün (Şeria) bölgesi. —Kudüs. —Lübnan'ın sahil bölgesi ve Suriye. —Irak : Tarım bölgeleri. Sulama sistemi. Fizik-politik harita. —Arabistan Yarımadası : Fizik-politik harita. Petrol. Mekke ve dolayları. Yemen. Umman. Kuveyt. Bahreyn. Katar. —İran : Fizik-politik harita. —Tarım. Madenler. Endüstri. Türkiye : Fizik-politik harita. Tarım ürünleri, Madenler, Endüstri. —Başta bir giriş. Sonda bir endeks ve Orta-Doğu Petrol imtiyazlarını gösteren bir şema, baş ve son kapağın içinde ise birer büyük harita vardır. Ayrıca da eserin sonuna 42 tane fotoğraf konmuştur.

WILHELM BAUER, *Einführung in das Studium der Geschichte*, Zweite verbesserte Auflage. —Unveränderter Nachdruck der Minerva G.m.b.H., Frankfurt a.M. 1961. XV×419.

Bu, eski fakat çok önemli ve ünlü bir eserdir. Onun için, Frankfurt a.M.'da Minerva firması, bu yıl ikinci basımını değiştirmeden yeniden basmıştır. Öneminden ötürü, bu kitabın, kitaplardan haber verirken zikredilmesini uygun bulduk. Muhtevası, kısaca, şunlardan ibarettir : 1) Tarih incelemesi hakkında genel direktifler, 2) Tarihin teorik temelleri, 3) Tarihsel olay ve onun unsurları, 4) Tarih araştırmalarının ruhsal temelleri, 5) Muhtevanın şekillendirilmesi ve uzuvlandırılması, 6) Tarih biliminin, tasvir tarzına göre sınıflandırılması, 7) Kaynaklar bilgisi, 8) Kaynakların hazırlayıcı ve eleştirimli tarzda işlenmesi (dış eleştirim), 9) En önemli tarih kaynakları, 10) Olayın tespiti (iç eleştirim), 11) Tarih biliminin üslup bakımından ifade araçları, 12) Bibliyografik yardımcı araçların kullanılması hakkında bilgiler.

Tarih mantığı, tarih metodolojisi, hattâ, bir bakıma, tarih felsefesi dahi olan bu önemli kitabın, tarihle uğraşan her genç araştırmacı için değeri üstünde durmayı lüzumsuz buluyoruz.

JAWAD BOULOS, *Les Peuples et les Civilisations du Proche Orient*, Essai d'une histoire comparée des origines à nos jours : Tome I. : des origines à 1600 avant J.-C. Mouton et Co. 1961 Gravenhagen. 429 s., 3 harta.

Geniş ölçüde tasarlanmış bir eserin birinci cildi olan bu kitap, Yakın Doğu kavim ve uygarlıkları konusunu, menşeyinden Milâttan önce 1600 yılına kadar almaktadır. Arnold Toynbee, 1957'de kaleme almış olduğu önsözünde eseri okurlara sunmakta ve onu övmektedir. Öbür ciltleri okumadan kesin bir yargıda bulunmak imkânsızdır, fakat şimdiden söyleyebiliriz ki, eser daha ziyade Arabca konuşan milletleri, açıklamalarına merkez olarak almıştır.

Kitabın bölümleri şunlardır. *Giriş*: 1) Tarih, tarihin kanunları ve verdiği dersler, 2) Yakın-Doğunun tarihi. Yakın-Doğu tarihine giriş: Fizik, etnik ve tarihî etkenler (ülkeler, ırklar ve kavimler). Birinci devre: 3500—2900. Tarihin şafak zamanında Doğu (ilk tarihî uygarlıkların meydana çıkışı). İkinci devre: 2900—2400 Göçebe Samilerin göç etmesi ve yerleşmiş halklı memleketlerin genişlemesi. Üçüncü devre: 2400—2000: Sami dalgasının geri gelmesi: Amorri'ler. Dördüncü devre: 2000—1600 Sami dalgaları ve Kuzeyden gelen seller.

CHARAF ED-DİN (rédauteur—1465) *Le Premier Manuscrit Chirurgical Turc*, illustré de 140 miniatures. Présentation française: Pierre Huard et Mirko Drazen Grmek. —Les Editions Roger Dacosta Paris 1860.

Bir kısmı (18 plâş), gayet güzel papier couché üzerine basılmış 140 minyatür ile 2 resmi içine alan bu eser, aslında ilk Türk cerrahlık eseridir. Bahis konusu olan, redaksiyonu Şeref-ed Din tarafından yapılmış olan “İlhani'lerde Cerrahlık”tır. Fakat kitabın Fransızca edisyonunu çıkaranlar, Türkçe metni bir yana bırakarak, yeter derecede açıklayıcı olan resimler (minyatürler) üstünde durmuşlar, bir de Fransızca metin katmışlardır. Bu metnin başlıca bölümleri şunlardır: Türklerin Orta-Asya'dan Boğaz'a (İstanbul boğazına) kadar akınları. II. (Fatih) Sultan Mehmet. El-yazmasının ve içindeki resimlerin tarihi. Şeref-ed Din'in Cerrahlığı. Eserin sonuna uzun bir bibliyografya konmuştur.

JEAN DENY (Türkçeye çeviren: Sencer Kodolbaş), *Yeni Türkiye*, Doğuş Ltd. Şirketi, Ankara, 1960 (Türkiye İş Bankası Kültür serisi) 122 s.

Ünlü Fransız Türkoloğu ve Türk dostu Jean Denny'nin bu kitabının başında rahmetli Hasan-Âli Yücel'in bir girişi bulunmaktadır. —Kitabın bölümleri şunlardır: Eski bakan ve başbakan, Türkiye'de büyükelçi ve Türk dostu Albert Sarraut'nun önsözü, Kemalist Rönesanstan önceki olaylar, Mustafa Kemal: Samsun'a çıkışına kadar hayatı, Millî Mücadele. Büyük Millet Meclisi v.b., İstiklâl harbi, ikinci İnönü muharebesine kadar, İstiklâl harbinin devamı, Saltanatın lâğvı ve Lausanne konferansı, Rejimin istikrar bulması. Cumhuriyet.

AL-FÂRÂBÎ's, *Philosophy of Aristotle (Falasafat Aristutâlis)* Arabic Text, Edited with an Introduction and Notes by: Muhsin Mahdi (University of Chicago.— Committee on Research in Arabic Philosophy) Dâr Majallat Sh'ir Beirut 1961.—XIII+196 s.

Bu kitap, Farâbî'nin Aristoteles felsefesi üstüne kaleme almış olduğu çok ünlü eserin yayımıdır. Eser, İslâm felsefe geleneğinin en esaslı kitaplarından biridir. Başta, yayımlayan Doçent Dr. Muhsin Mahdi'nin uzun bir önsözü vardır. Bundan başka, yayımlayan Arabca olarak, şu noktalar üstünde durmaktadır: Farâbî'nin eseri hakkında Sa'id'in tasviri, eserin başlığı, İbn Roşd ve “İki felsefe”, Arabca orijinalin bulunması. Metin tamam mı? Yazılışın olası olarak tarihi. Ayasofya'da

bulunan biricik nüshanın tasviri. İbranice yapılmış tefsir. —Yalnız bu girişin notları 6 sayfa tutmaktadır. Bundan sonra bibliyografya ve kısaltmalar gelmektedir.

Farâbî'nin Arabca metninden sonra, metin hakkında notlar (29 sayfa!), paragraf başlarının listesi, Aristoteles'in eserlerinin listesi, Aristoteles eserlerinin indeksi, Ad indeksi ve ilâveler ile düzeltmeler gelmektedir. Bu haliyle kitap, İslâm felsefesi üzerinde çalışmalar için çok faydalı bir kaynak ve araştırma aracı görevini yerine getirecek durumdadır.

IGNAZ GOLDZİHER, *Muhammedanische Studien, I, II*. Georg Olms Hildesheim 1961. XII+280; X+420 s.

Büyük orientalist Ignaz Goldziher'in bundan önce son defa 1888'de çıkmış olan bu ünlü ve klâsik eserinin bu yıl değişmemiş fotomekanik bir tıpkı-basımının yayınlanmış olduğunu haber vermeyi borç bildik. İki ciltten ibaret olan bu eser, bu sefer bir kalın ciltte çıkmıştır. Her iki cildin içindekileri kısaca hatırlatalım : C. 1: Mürüvvet ve Din, Arab kabileleri ve İslâm, Arab ve Ağam, Şuubiyye, Şuubiyye'nin ilimde belgelenmesi ve türlü problemler üstüne mülâhazalar. —C. 2: Hadis'in gelişmesi hakkında: Hadis ve Sünnilik, Emeviler ve Abbasiler, Hadis'in İslâm'daki parti kavgaları ile ilişkisi. Hadis uydurulmasına karşı tepki, İyi misal verme ve eğlendirme aracı olarak Hadis, Hadis literatürü. —İslâm'da aziz ve velilere tâzim. —Mülâhaza ve notlar v.b.

URIEL HEYD (Editor), *Studies in Islamic History and Civilization*, Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University, Jerusalem Volume IX. (Edited on behalf of the School of Oriental Studies in the Faculty of Humanities. —Jerusalem 1961). 228 s.

Kudüs İbranî Üniversitesinin yayınlarından 9. cildi teşkil eden bu kitap, Uriel Heyd tarafından yayınlanmış olup, 9 ilmî makaleden teşekkül etmektedir. Eser 2 bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm Tarihle, 2 cisi ise Felsefe ve Dil ile ilgilidir. Tarihle ilgili birinci bölümde 6 yazı, ikincisinde ise üç yazı vardır. Birinci bölümün yazıları şunlardır : U. BEN-HORIN: Münkir Julianus'un (Julianus Apostata'nın) Siryanice yazılmış "romans"ının bilinmiyen eski Arabca bir tercümesi (İngilizce); E. ASHTOR, Bahri çağı ile ilgili yayınlanmamış bazı kaynaklar (İngilizce); DAVID AYALON, Memlûk Sultanlığında *Furusıyya* temrinleri üstüne notlar (İngilizce); URIEL HEYD, Osmanlı uleması ve III. Selim ile II. Mahmud zamanında garplılaşma (İngilizce); PESSAH SHINAR, Modern (şimdiki) Ceza-yir'de İbâdiyya ve ortodoks reformizm (İngilizce); GABRIEL BAER, Modern Mısır'da Shaykh köyü (İngilizce). —İkinci bölümü teşkil eden yazılar şunlardır : S. PINES, Tabii kanun ve toplum : Bağdatlı Hıristiyan filozof İbn Zur'a'nın siyasi ve teolojik öğretisi (Fransızca); L. KOPF, Ortaçağ Arab leksikoloji'sinde yabancı kelimelerin kullanılışı (İngilizce); J. BLAU, Orta Arab lehçelerinin, Arabcanın tarihi bakımından önemleri (İngilizce).

HANS HIRSCH, *Untersuchungen zur altassyrischen Religion* (Archiv f. Orientforschung Beiheft 13/14). Graz 1961. – Selbstverlag des Herausgebers. VIII+104.

Eski Asur dini üstüne bir inceleme olan bu kitap, 4 esas bölümden meydana gelmektedir. 1. Bölümde adları sık sık geçen, ^dAdad, ^dAmurru, Anum, Assur, Ea, (d)İstar, (d)Sîn, (d)Samas gibi tanrılar; adları sık geçmiyen Assurîtum, Bêlum, (d)SUD, (d)İlabrat, İshara v.b. gibi tanrılar; yerli tanrılar, yalnız adları zikredilen tanrılar; emin olunmıyan tanrı adları ve son olarak, kayırma (muhafaza) tanrısı ele alınmaktadır. 2. Bölümde, Kült yerleri, Kutsal günler ve Takvim, Kült personeli, Dua, Kurban ve buna benzer şeyler. Külte ait remizler ve başka nesnelere, yemin, lânetlemeler incelenmektedir. 3. Bölümde, Daimon'lar öğretisi ile falcılık ((Mantika) 4. ve sonuncu bölümde ise Ahlâk kavramları ve dinî tâbir ve ifadeler incelenmektedir.

Eser, kısaltmalar listesi, bir kısa Giriş, Özetleme, Zeyl ve düzeltmeler, ele alınan ve zikredilen metinlerin listesi, incelenen kelimelerin İndeksi ile zenginleştirilmiştir.

Katalog Dokumentov Tureckich, Dokumenty Do Dziejow Polski i Krajów Ościennych w Latach 1455–1672 (Oprakoval Zygmunt Abrahamowicz, pod redakcją Ananiasza Zajaczkowskiego). Warszawa 1959. 362 s.

Polonya akademisinin, Polonya'da bulunan belgeleri yayınlama kararından sonra birinci cilt olarak çıkmış olan bu kitapta Türk belgeleri bulunmaktadır. Öbür ciltlerin muhtevaları şunlardır. C. 2. Tatar ve İran belgeleri, C. 3: Ermeni ve Gürcü el-yazmaları. C. 4: Mısır, Kıptî ve Habeş el-yazmaları. C. 5: Arab, İranlı ve Türk el-yazmaları. C. 6: İbrani, Aramî ve Samarî el-yazmaları. C. 7: Hind el-yazmaları. C. 8: İlâveler ve düzeltmeler.

Birinci ciltte (ve bundan sonraki ciltlerde de aynı olacak) beher belgenin İslâm ve Hıristiyan takvimlerine göre tarihi, kimden kime yazıldığı, orijinalinin her türlü bibliyografik özellikleri, varsa nüshalarının nerede ve hangi remizler altında buldukları, hakkındaki literatür v.b. bildirilmektedir. Eserin açıklamaları Polonyaca olduğundan, kullanılması zor olmakla birlikte, gene de Osmanlı tarihçisi için çok faydalı bir kaynak ve başvurma kitabıdır.

ALFRED VON KREMER, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams* (Der Gottesbegriff, die Prophetie und Staatsidee). Unveränderter photometrischer Nachdruck der 1. Auflage, Leipzig 1868. – Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1961.– XXI+472.

Bu kitap çıkışı yakında 100 yıl olacak. Fakat öneminin ve aktüelliğinin büyük bir parçasını hâlâ muhafaza etmiş olduğundan, bu yıl fotomekanik usulle yeniden basılmıştır. Eser—eski tâbiriyle—3 kitaptan ibarettir. Birinci kitap, İslâm'da

Tanrı kavramını, 2. Kitap, Peygamberliği (peygamber kehanetini), 3. Kitap, İslâm'da devlet fikrini incelemektedir. Her kitabın sonunda, o kitapla ilgili notlar, eserin sonunda da adı geçen Doğu eserlerinin bir listesi bulunmaktadır.

HELMUTH VON MOLTKE (çeviren: HAYRULLAH ÖRS): *Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine Mektuplar (1835—1839)* Türkiye İş Bankası Kültür yayınları Seri No. 13. Türk Tarih Kurumu Basımevi - Ankara 1960 XIX+338.

Feld Mareşal Helmuth von Moltke'nin, Osmanlı devleti tarafından orduyu ıslah için çağrılan genç subaylar arasında Türkiye'de bulunduğu sırada yazdığı bu mektuplar, çok ün kazanmış ve birçok dillere çevrilmiştir. Böyle bir eseri yepyeni bir kitapmış gibi tanıtmaya kalkmamız, belki garip görünecektir. Fakat şuna dikkati çekmemize izin verilsin ki, Moltke'nin mektupları memleketimizde meşhurdur, fakat çok az kişi bunların muhtavalarından haberdardır. Sonra Hayrullah Örs'ün çevirisi, son derece canlı, aynı zamanda da elden geldiği kadar sadıktır; öyle ki bu Türkçe metin, Türk edebiyatına tamamen kazandırılmış durumdadır. Muhtevasına gelince, denebilir ki, Sultan II. Mahmut ve Abdül Mecid devrinde memleketimizin hazin durumunu ve zavallı halini Moltke kadar hiç kimse —daha doğrusu hiçbir Batılı— hem sempati ile, hem objektif olarak canlandırmamıştır. Son zamanlara kadar çekmiş olduğumuz, bilhassa sosyal alana giren büyük dertlerin kaynağını öğrenmek, aynı zamanda da XIX. yüzyılın birinci yarısında Türkiye'nin fevkalâde canlı bir tasvirini okumak istiyorsak, bu kitaba başvurmalıyız. Hayrullah Örs'ün eserin başına koyduğu giriş de ayrıca değerli ve faydalıdır.

MUHADDERE NABI ÖZERDİM, *Çin Şiirleri*, Doğu Ltd. Şirketi Ankara 1961. (Türkiye İş Bankası Kültür serisinden). 84 s.

Bu küçük broşürde, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çince doçenti Dr. Muhaddere Özerdim, Çin şiirinin gelişmesi üzerine kısa bir girişten sonra, Shih-ching'den (M.ö. 500) şarkıların, Mei Sheng'den (M.ö. 140), Wu-ti'den (M.ö. 157), Li Ling'den (M.ö. 2. i. yüzyıl), şairleri bilinmeyen 5'ler grupundan, Tsao-Chih'ten (192—232), Fu Hsüan'dan (217—278), T'ao Ch'ien'den, Shen-Yao'dan (441—513), Lu Yun'dan (4. yüzyıl), Hsiao Yen'den (464—549), Ch'ien Wen-li'den (503—551), Çin'in parçalanma devrinde Kuzey şiirlerinden (4-5. yüzyıl), Wang Chi'den (584—644), Yang-li'den (605—617), Hsieh Tao-heng'den (5. ve 6. yüzyıl), Wang Wei'den (699—757), Çin'in en ünlü şairi olarak kabul edilen büyük Li T'ai Po'dan (705—762), Tu-Fu'dan (712—770), Po Chui'den (772—846), Wen Ting'-chün'den (850—?), Chang Hu'dan (8-9. yüzyıl), Li Hou chü'den, Wei Chuang'dan (855—920), Çin'in büyük şairlerinden sayılan Yen-Shu'dan (1042—?), Ou-yang Hsiu'dan (1017—1072), Ssu-ma Kuang'dan (1009—1086), Wang-shih'ten (1027—1086), Su tung Po'dan (1036—1101), Huang T'ing-chien'den (1045—1105), Chou Pang-yen'den (1057—1121), Li Ch'ing chao'dan (1081—1140), Chu Hsi'den (1130—1200), Lu Yu'dan (1125—1201), Chiang K'uel'den (1135—1235), Chiang Chieh'ten (1250—1310), Liu Chi'den (1311—1375), Chao Ts'ai-chih'ten (15. yüzyıl), Chao

l'den (1727—1814), Yeh Ching-i'den (1926'da ölmüştür) alınmış şiirlerin çevirilerini vermektedir.

Çevirilerin doğruluğu üstüne bir şey söyleyecek durumda değiliz. Ancak, şu kadarını kesinlikle söyleyebiliriz ki, bu çeviriler kolaylıkla hattâ zevkle okunmaktadır. Yukarıki uzun listenin de gösterdiği gibi, bu kitap, hacminin küçüklüğüne rağmen, Çin şiiri hakkında oldukça doğru bir fikir verecek niteliktedir.

GEOFFREY PARRINDER, *Worship in the World's Religions*, Faber and Faber London 1961. 239 s.

Küçük bir dinler tarihi niteliğinde olan bu kitabın içindekiler şunlardır : Yazısız dinler (bugünkü yazı-öncesi dinleri). Hindistan ve Güney Asya : Hinduizm, Jainizm, Sikh'ler, Parsi'ler, Therevâda Budizm'i. —Uzak - Doğu : Mahâyâna Budizm'i, Çin dinleri ve Taoizm. Japon Şintoizm'i. Yakın-Doğu ve Batı : Yahudilik, İslâm, Hıristiyanlık.— Sonda bir endeks bulunmaktadır.

TAMARA TALBOT RICE, *The Seljuks in Asia Minor*, Thames and Hudson London 1961. 280 s.

Bu eser, Anadolu Selçuklularını incelemektedir. İçindekiler başlıca şunlardır: Selçuklu hanedanları, Rum Selçuklularının tarihi, Selçuklu yaşama tarzı, Dinî ve Dünyevî düşünüş ve Edebiyat, Günlük zenaat ve sanatlar. 3 tane zeyl (Sünnî'ler, Şiiler ve Haşhaşin, Samani'lerle Gazneviler, Hvarzem kiralığı, binalar listesi).

Çok sayıda not, indeks ve 80 fotoğraf, 56 elle çizilmiş resim ve 2 harita ile zenginleşmiş olan bu kitap, derin bir araştırma ürünü olmamakla birlikte bir ilk bilgi verme bakımından faydalı, kolay okunur bir eserdir.

Doç. Dr. HÂMİDE TOPÇUOĞLU, *Hukuk Sosyolojisi* (Sosyoloji açısından hukuk). — Cilt 1 (Konu, Problemler, Öncüler) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 147. Güzel Sanatlar Matbaası Ankara 1960. 394 s.

Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Doçenti olan Bayan Dr. H. Topçuoğlu'nun eserinin bu 1. cildi, şu konuları içinde toplamaktadır : GİRİŞ : *Hukuktan Sosyolojiye* : 1 —Bir Hukuk sosyolojisine ihtiyaç var mıdır? 2— Hukuk ilminde tecerrüt hali: a) Fransa'da tefsirci mektep (Ecole de l'Exégèse); b) Almanya'da mefhumlar içtihadı (Begriffsjurisprudenz); c) Anglo-Sakson hukukunda Tahlilci Hukuk ilmi (Analytical Jurisprudence. 3— Hukuk İlminde Sosyolojik İsyân: a) Almanya'da ve Avusturya'da "Serbest Hukuk Mektebi" (Freirechtsschule); b) Fransa'da ve Belçika'da "Serbest ilmi araştırma veya İlmi Mektep" (Libres recherches scientifiques ou Ecole scientifique); c) Devlet nazariyesinde ilk sosyolojik temayüller; ç) Amerika'da Sosyolojik Hukuk nazariyesi veya İlmi (Sociological Jurisprudence). 4— Sosyolojik tepkinin kifayetsizliği. Hukuk ilmi ile Hukuk Sosyolojisinin neviyet farkları.

Sosyolojiden hukuka : 5—Sosyolojinin öncülerinde ve kurucularında Hukuk'u izah denemeleri. 6— Hukuk Sosyolojisi'nde yeni çalışmalar. (Giriş'in ne kadar önemli olduğunu anlatmak için, içindekileri biraz uzun tuttuk; asıl eserin içindekiler, aşağıdadır).

Birinci Bölüm : Bir ilim dalı olarak Hukuk Sosyolojisi : İlimler arasında yeri, görüş açısı, tarifi. Hukuk Sosyolojisinin ilmi meşruiyeti meselesi v.b. Hukuk Sosyolojisinin konusu ve problemleri. Hukuk Sosyolojisinde Metod meselesi. —*İkinci Bölüm*. Sosyal düşünce tarihinde Hukuk Sosyolojisi problemleri (Tarihçe) : Hukuk Sosyolojisinin mübeşşirleri. Hukuk Sosyolojisinin uzak habercileri (Aristo, İbn Haldun). Hukuk Sosyolojisinin yakın habercileri (Montesquieu, Hugo Grotius, Leibniz, Fizyokrat'lar) XIX. yüzyılda sosyoloji'nin kuruluşu ve pozitivist sosyologların hukuk anlayışları (Saint-Simon, Auguste Comte, Littré, Ardigò. Hukuk Tarihçilerinde ilk sosyolojik temayüller (Sir H. S. Maine, Fustel de Coulange). Kitabın İndeksi yoktur.

W. MONTGOMERY WATT, *Islam and the Integration of Society* (International Library of Sociology and Social reconstruction), London 1961. IX+293.

İslâmlık üstüne bir sosyolojik inceleme olan bu eserin içindeki maddeler şunlardır : Ekonomik ve Sosyal etkenlerin yeri : İslâmın menşei, daha sonraki bazı gelişmeler, İslâmda ekonomik değişimin esas karakteri. Toplumsal olanın, ekonomik olandan neşet etmesi. —İdeasyon (fikir teşekkülü)nün rolü : Mekke'li ihtar ediciler. Medinelî devlet adamı. Haşhaşi'ler. Birlik ve ayrılık iradesi : Arabların birleştirilmesi. Ayrılığın başlangıcı. İranlıların İslâmlık sınırı içine alınmaları. Batı Afrika'nın İslâmlaşması. Birlik iradesi. Politik hayatın entegrasyon'u : Genel mülâhazalar. Cemaat. Hâkim kurumlar (müesseseler). Sonuçlar. Mağribî'lerin entegrasyon'u : Din ve Mağribî'ler, Göçebe Mağribî'lerin Kur'anî değişimleri. Arab-dışı töre ve âdetlerin benimsenmesi. İslâm Mağribî'lerin yaratmaları. Entellektüel hayatın entegrasyon'u : Kur'an sentezi. Entellektüel'ler ve hizipçilik. İslâm-dışı düşünce ile entegrasyon. Entellektüel'ler, idare edenler ve kitleler. Ruhî entegrasyon : Yükselme ve gerilemenin sırrı. İslâm'ın Hıristiyanlık karşısında takındığı tavır. İslâmın kendisi hakkındaki görüşü. İslâm'ın geleceği.

Yeni Türkiye (yazanlar: H. R. ERTUĞ, Prof. A. Ş. ESMER, Prof. E. Z. KARAL, Prof. Dr. H. N. KUBALI, Doç. O. OKYAR, Ord. Prof. Ö. C. SARÇ, Prof. S. E. SİYAVUŞGİL, Prof. A. H. TANPINAR, Prof. Dr. T. Z. TUNAYA, Prof. Dr. O. TUNA, Prof. Dr. S. ÜLGENER, H.-Â. YÜCEL) İstanbul Nebiöğlü Yayınevi 1959.

Rockefeller vakfının yardımı ve Türk-Amerikan Üniversiteler Derneğinin mesaisi neticesinde hazırlanmış olan bu eser 4 Kitaptan ibarettir. Birinci kitapta : Osmanlı devletinin kuruluşundan Tanzimata kadar siyasi tarihi (E. Z. Karal) ile, Birinci Cihan harbinden Lozan muahedesine kadar Türkiye'nin siyasi olayları

(E. Z. Karal) ve Türk Diplomasisi 1920-1955 (A. Ş. Esmer) incelenmektedir. İkinci kitapta, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ve halen mer'i (o zaman mer'!) Cumhuriyet Anayasası (H. N. Kubalı), Türkiye'nin siyasî hayatında Batılılaşma hareketleri ve kaynakları (T. Z. Tunaya), Türk basını nasıl doğdu ve gelişti (H. R. Ertuğ) incelenmektedir. 3. Kitapta, Türkiye Ekonomisinde bünye tahavvülleri (Ö. C. Sarç), İktisadî gelişme ve yenilenmemizin zihniyet muhasebesi (S. Ülgener), Dış ticaret ve ecnebi sermaye meseleleri (O. Okyar) ve Türkiye'de sanayileşme hareketlerinden doğan işçi-işveren meseleleri (O. Tuna), Dördüncü kitapta, Türkiye maarifi (H.-Â. Yücel), Türk Edebiyatında cereyanlar (A. H. Tanpınar) ve Folklor'da, sahnede ve resimde Türk (S. E. Siyavuşgil) incelenmektedir.

VI. TÜRK TARİH KONGRESİ

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu, VI. Türk Tarih Kongresini Türk Tarih Kurumu'nun XXX. kuruluş yılı olan 1961 yılının Ekim ayında Ankara'da toplamaya karar vermiş, toplanma tarihi olarak da 20 - 26 Ekim günleri uygun görülmüştü.

Kongre Genel Sekreterliğine seçilen Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir, 15 Kasım 1960'da kongrenin yerini, tarihini ve bölümlerini bir numaralı sirkülerle yerli ve yabancı tarih bilginlerine duyurdu.

Kongrenin bölümleri şöyle tasarlanmıştır :

- I. Eski Anadolu ve Önasya bölümü.
- II. Orta-Asya ve Orta-Çağ Türk ve Türkiye tarihi bölümü.
- III. Osmanlı tarihi bölümü.
- IV. Türkiye Cumhuriyeti ve İnkılâp tarihi bölümü (Genel tarih meseleleri ile birlikte).
- V. Tarih öğretimi bölümü.

Kongrenin toplanacağı tarihten bir hafta önce kongrenin programı ile kongreye sunulacak bildirilerden 65 tanesinin özeti basılmış ve kongre üyelerine sunulmuştu.

Kongreye 103 bilgin 116 bildiri ile katılacağını bildirmiş ve bunlar programa alınmış ise de, bu bilginlerden bir kısmı çeşitli mazeretler dolayısıyla kongreye katılmadıkları ve bunlardan Türk Tarih Kurumu'nun çok değerli bir üyesi olan Ord. Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek, 23 Eylülde Hatay'da yapmakta olduğu kazılardan Ankara'ya dönerken bir uçak kazasıyla aramızdan ayrıldığı için, kongreye, 18'i yabancı bilginlere ait olmak üzere 91 bildiri sunulmuştur. Bu sayıya program basıldıktan sonra kongreye katılacaklarını bildiren iki Sovyet bilgini ile üç Pakistanlı ve üç Türk bilgininin bildirileri dahildir.

Kongreyi, bildiri verenlerin dışında, Türk Tarih Kurumu üyelerinin büyük çoğunluğu ile Türkiye'nin çeşitli liselerinden gelmiş 40 tarih öğretmeni ve bir çok tarihseverler ilgi ile izlediler.

Kongreden bir gün önce kongrenin ve Türk Tarih Kurumu'nun 21 yıllık Başkanı büyük fikir ve devlet adamı Ord. Prof. Şemseddin Günaltay'ın beklenmedik ölümü, kongre için büyük bir talihsizlik olmuştur. Bundan dolayı Günaltay'ın toprağa verildiği gün olan 21 Ekim cumartesi günü kongre çalışmalarına ara verilmiş ve böylece basılmış olan programda esash değişikliler yapılmıştır. Bununla beraber kongre sıkı bir çalışma sonunda programını başarı ile sona erdirmiştir.

Program gereğince kongre üyeleri 20 Ekim cuma günü sabah saat dokuzda Türk Tarih Kurumunda toplanarak Atatürk'ün Anıt-Kabirini ziyaret etmişler ve saygı duruşunda bulunarak bir çelenk koymuşlardır. Saat 10.30 da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin büyük konferans salonunda kongre, bandonun çaldığı İstiklâl marşından ve kongre başkanı Rahmetli Şemseddin Günaltay'ın hâtrası için yapılan saygı duruşundan sonra Millî Eğitim Bakanı Ahmet Tahtakılıç'ın bir söylevi ile açılmıştır.

Millî Eğitim Bakanının söylevinden sonra kongre Başkanı Rahmetli Şemseddin Günaltay'ın yerine Türk Tarih Kurumu Asbaşkanı Faik Reşit Unat, Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarını özetleyen bir söylev vermiştir.

Bundan sonra sırasıyla Üniversitelerle yerli ve yabancı Bilim Kurulları temsilcilerinin mesajları okunmuş, kongre Genel Sekreteri ve Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir, Kurum'un 30 yıllık çalışmaları hakkında raporunu okumuş, en sonra da, eşinin ölümü üzerine İstanbul'a gitmek zorunda kalan Kurum'un ilk başkanı Tevfik Bıyıklıoğlu'nun yerine Kurum üyelerinden Ord. Prof. Enver Ziya Karal, program gereğince kapanış oturumunda okuyacağı "Atatürk'ün General Harbord'la Amerikan kongresine gönderdiği İstiklâl Savaşı ile ilgili rapor" adlı bildirisini okumuş ve böylece kongrenin açılış oturumu son bulmuştur.

21 Ekim cumartesi günü kongre üyeleri çalışmalarına ara vererek Şemseddin Günaltay'ın cenaze törenine katılmışlar, ertesi pazar günü program gereğince müzeler gezilmiş ve 23 Ekim pazartesi günü çalışmalara tekrar başlanarak 25 Ekim çarşamba günü saat 15'te Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin büyük konferans salonunda yapılan kapanış oturumu ile kongrenin ilmî çalışmaları sona ermiştir. 26 Ekim perşembe günü iki kola ayrılan kongre üyelerinden bir kol Polatlı civarındaki Gordion kazı yerini, diğer kol da Konya'ya giderek müzeleri ziyaret etmişlerdir.

Kongre münasebetiyle bastırılan madalya aynı zamanda Türk Tarih Kurumu'nun XXX. kuruluş yılını da sembolleştiriyordu.

Kongre sırasında üyeler, Millî Eğitim Bakanının davetlisi olarak Coppelia balesini seyretmişler ve son günü Türk Tarih Kurumu'nun Bulvar Palas'ta verdiği soğuk büfeli yemekte hazır bulunmuşlardır. Yine kongre esnasında Macar ve Polonya Büyük Elçilikleri ile Sovyet Büyük Elçiliği kongreye katılan bilginler şerefine birer kokteyl vermişlerdir.

Yerli ve yabancı bilginlerden Türk Tarih Kurumu'na gelen yazılarda kongrenin gerek organizasyonu, gerekse bildirilerin başarılı oluşu takdirle anılmaktadır.

MİLLETLERARASI TARİHİ İLİMLER KOMİTESİ BÜROSUNUN TOPLANTISI

Milletlerarası Tarihî İlimler Komitesi bürosunun, Türk Tarih Kurumu'nun misafiri olarak İstanbul'da yapmayı kararlaştırdığı toplantı, 27 - 28 Ağustos 1961'de İstanbul Teknik Üniversitesinin İnşaat Fakültesi toplantı salonunda yapılmıştır.

Toplantıya, Büro heyetinin oniki üyesinden dokuzu katılmıştır. Gelenler şunlardır :

Prof. H. S c h m i d (Avusturya. —Başkan), Prof. Tornvald H ö j e r (İsveç. —Asbaşkan), Prof. Michel F r a n ç o i s (Fransa. —Genel Sekreter), Prof. Boyd S h a f e r (Birleşik Amerika Devletleri), Prof. Helmut Ritter (Batı Almanya), Prof. P. H a r s i n (Belçika), Prof. R. C a r a n d e (İspanya), Prof. J a c o b (Büyük Britanya), Prof. C h v o s t o v (Sovyetler Birliği, vekil olarak).

Büro, 27 Ağustos 1961 pazar günü saat 9.30'da ilk oturumunu yapmıştır. Oturum açılır açılmaz Türk Tarih Kurumu asbaşkanı Faik Reşit U n a t Büroye hoş

geldiniz demiş ve Kurumla Komite arasındaki münasebetleri özetlemiş; Başkanın teşekkür söyleviden sonra Büro hemen çalışmalara geçmiştir.

Büro, pazar ve pazartesi günleri sabah saat 9.30'dan akşamın çok geç saatlerine kadar günde ikişer oturum yaparak çalışmış ve gündemindeki bütün maddeleri görüşmüştür.

Üyelerden bir grup Teknik Üniversite Rektörünü ve bütün heyet Vali ve Belediye Başkanını makamlarında ziyaret etmiştir.

Büro üyelerinin İstanbul'da buldukları 28-31 Ağustos 1961 tarihlerinde Türk Tarih Kurumu'nun tertiplediği aşağıdaki geziler ve ziyaretler yapılmıştır :

Topkapu Müzesinin ziyareti.—Arkasından Bağdat Köşkü terasında kokteyl-parti,

İstanbul'un başlıca mimarî anıtları ile müzelerinin ziyareti,

Boğaziçi'nde motorla gezinti.— Bu arada Rumeli Hisar'la Kanlıca'yı ziyaret, Vali ve Belediye Başkanı ile sayın Refikalarının büro üyeleri ile bayanları şerefine Taksim gazinosunda verdikleri mükellef akşam yemeği,

Bursa'ya uçakla gidiş, otomobillerle İznik'e varış, orada anıtların ziyareti. Arkasından, İznik gölü kenarında İznik kaymakamı ile Türk Tarih Kurumu'nun hazırladıkları öğle yemeği.— Yemekten sonra Türkiye Millî komitesi başkanının Türk ve İslâm Tarihi alanlarında Komiteden beklediklerimizi belirten ve Türk tarih anlayışını açıklayan söylevi ayrıca dikkati çekmiştir.

Bursa'yı kısa bir ziyaretten sonra uçakla İstanbul'a dönüş.

Milletlerarası Tarihî ilimler Komitesi Bürosunun 1961 yılında Türkiye'de toplanması, Batılı bilginlerin Türk Tarih araştırmaları üzerine bir kere daha dikkatini çekmiş; ayrıca, Türk Tarih Kurumu'nun yayım, kongre, kazı gibi her türlü faaliyetinin ve Türkiye'nin içinde sakladığı paha biçilmez anıtların daha iyi tanınmasına ve seçkin Batılı bilginlerle her taraf için hayırlı dostluklar tesis edilmesine vesile olmuştur.

RÉUNION DU BUREAU DU COMITÉ INTERNATIONAL DES SCIENCES HISTORIQUES

Ayant pris la décision de se réunir en 1961 à İstanbul, le Bureau du Comité International des Sciences Historiques a tenu ses séances annuelles dans cette ville, le 27 Août et le 28 Août 1961, dans la salle des réunions de la Faculté du Génie Civil de l'Université Technique.— Un comité spécial représentant la Société d'Histoire Turque y a accueilli les membres du Bureau.

Des douze savants constituant le Bureau étaient présents :

MM. les Professeurs H. S c h m i d (Autriche.—Président) Tornvald H ö j e r (Suède,— Vice-président), Michel F r a n ç o i s (France.— Secrétaire général), Boyd S h a f e r (Etats-Unis), Helmut R i t t e r (Allemagne fédérale), P. H a r s i n (Belgique), R. C a r a n d e (Espagne), J a c o b (Grande-Bretagne), C h v o s t o v (Union Soviétique.— par intérim).

Dès l'ouverture de la séance inaugurale, le 27 Août 1961 à 9h.30, Monsieur Faik Reşit U n a t, Vice- président de la Société d'Histoire Turque souhaite la bienvenue au Bureau, tout en résumant le développement des relations existant

entre le Comité et la Société.- A la suite du discours de remerciement de son Président, le Bureau passa à l'ordre du jour, auquel il consacra les journées du Dimanche 27 Aôut et du Lundi 28 Aôut, du matin jusqu'à une heure très tardive du soir.

Durant son séjour à Istanbul le Bureau délégua un groupe qui fit en son nom une visite de remerciement au Recteur de l'Université Technique

Accompagné du comité d'accueil de la Société d'Histoire Turque, le Bureau visita en outre le Gouverneur et Maire de la ville.

Guidés par les membres de la Société d'Histoire, les membres du Bureau et leurs épouses firent, entre le 27 et le 31 Aôut les visites et excursions suivantes :

Musée de Topkapu.— visite suivie d'un cocktail-party donné sur les terrasses du Bağdat- Kiosk,

Principaux monuments historiques et musées d'Istanbul,

Excursion en motor-boat sur le Bosphore.— visite de la Forteresses de Rumeli Rumeli Hisar et de Kanlıça, sur la côte asiatique.

Dîner offert aux membres du Bureau et à leurs épouses, par le général Tulga, Gouverneur et Maire de la ville et Madame Tulga, au Casino de Taxim.

Voyage en avion à Bursa, visite de Nicée, déjeuner offert par le Sous-préfet de Nicée et la Société d'Histoire Turque au bord du lac de même nom.— Discours très remarqué du Président du Comité national turc, exposant les vues et les désidérata des historiens turcs sur l'histoire turque et islamique. Courte visite de Bursa et retour le même jour à Istanbul.

Cette visite du Bureau en Turquie a eu pour heureux effet d'attirer derechef l'attention des savants occidentaux sur les travaux des historiens turcs; da faire mieux connaître les diverses activités de la Société d'Histoire Turque ainsi que certains sites et monuments incomparables se trouvant en Turquie. Elle a contribué en outre à nouer des relations d'amitié, à tous points sincères et fructueuses, avec d'éminents savants d'Occident.

Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR.

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	<u>Page</u>
ÇİĞ MUAZZEZ - KIZILYAY, HATİCE : Cinq tablettes de l'époque babylonienne ancienne, contenant des dates postérieures ou formant variante avec d'anciennes dates.— (En turc, avec cinq planches et traduction allemande)	1
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : Le Théâtre de Side (En turc, avec 43 illustrations)	45
ÖZERDİM, DR. MUHADDERE NABI : Le problème de l'Origine de la religion chinoise et les croyances religieuses en Chine (En turc) ..	79
SEVİM, DR. ALI : La Race des Artukides et les activités politiques d'Artuk Bey (Eu turc)	121
ORAL, M. ZEKİ : Inscriptions dernièrement découvertes (En turc, avec 1 illustration)	147
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Elfevaid-ül muadde li Nizam i Hü-kümet-i Bender'i - Cidde (En turc)	151
Nécrologie :	
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : Osman Ergin (En turc, avec 4 illustrations)	163
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN : Ordinarius Prof. Dr. Muzaffer Şenyürek (En turc, avec 5 illustrations)	181
Trois grandes pertes éprouvées par la Société d'Histoire Turque	205
Bibliographie :	
HIZIR, N. : Macit Gökberk : <i>Felsefe Tarihi</i>	207
UNAT, FAİK REŞİT : <i>Wüstenfeld-Mahler'sche Vergleichungstabellen</i>	213
Parmi les Livres (En turc)	217
Informations :	
71e Congrès d'Histoire Turque	227
Réunion du Bureau du Comité International des Sciences Historiques..	228
 Sur la couverture : Statuette urartéenne de lion, en ivoire (fin du 8 ^e siècle av. J. - Ch.), trouvée en 1961 aux fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque à Altın-tepe.	

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXVI

No. 101

Janvier 1962

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 8